

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No. CXL.

Śrī Citrodayamañjarī

No XXIX

THE
SARASVATĪKANṬHĀBHARAṆA
OF

Śrī Bhojadeva
with the commentary
OF
Śrī Nārāyaṇadaṇḍanātha

Part III.

EDITED BY

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ,
*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1938

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १४०.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी

ग्रन्थाङ्कः २९.

श्रीभोजदेवप्रणीतं
सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितया
हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या
समेतं

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
के. साम्बशिवशास्त्रिणा
संगोषितम् ।

तृतीयचतुर्थोऽध्यायः ।

तच्च

अनन्तशयने

महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशरत्सर्वदेव

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये लद्दखे

मुद्रायिता प्रकाशितम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।
स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्राचतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामामिधः ॥
भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याचलङ्कारिणी
श्रीमद्विश्वसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशालिका ।
उत्फुल्लसुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदङ्घ्रिण्डमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

P R E F A C E.

This is the third part of Bhojadeva's *Sarasvatīkaṇṭha-bhāraṇa* with the *Vṛtti* of Daṇḍanātha. It comprises chapters 3 and 4 in their entirety embodying four *pāḍās* apiece. The third chapter deals with *Vibhakti*, *Samāsa* and *Strī pratyaya* respectively and the fourth with a portion of *Taddhita*. The commentary is of marked interest inasmuch as it furnishes a wholesome innovation aiming as it does at a compendious collection of all correct forms of expression. The commentator has successfully silenced the opposition put forward by many grammarians in the discussion on subtle points. To cite but one instance, he has ably established the correctness and propriety of using the word *Utran* in the same sense as *Caitran*, signifying a person born under the asterism of *Citra*, as is evident from the following passage :—

वत्सशालाभिजिदश्वदुह्मृषीरिश्वाश्वरेवतीरोहिणीभ्यो वा ॥ १३० ॥ वत्स-
शालादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्याण्प्रत्ययस्य लुग्न वा भवति ।
वत्सशालः । वत्सशालः । चित्रः । चैत्रः । १३५, २३५.

The details demanding minute research and investigation shall be dwelt upon at length in my prefatorial note to the last volume of this work. I deem myself fortunate in having been able to bring this work to light for the benefit of literary enthusiasts who are desirous of getting a comprehensive grasp of all correct forms of expression.

Trivandrum, }
24.12.1113. }

K. SAMBASIVA ŚASTRĪ.

॥ श्रीः ॥

निवेदना ।

तृतीयोऽयं भागः सरस्वतीकण्ठाभरणस्य श्रीभोजदेवरचितस्य दण्ड-
नाथवृत्तिनाथस्य । अत्र तृतीयतुरीयावध्यायौ प्रत्येकं पादचतुष्टय्या परि-
पुटितौ परिपूर्णौ । यथाक्रमं तृतीये विभक्ति-समास-रूपाप्रत्ययाः, तुरीये
तद्वितैकदेशश्च अन्तर्भवन्ति । इयमसौ पद्धतिरभिनवा दण्डनाथपूतैर्मोज-
सूत्रानुगृहीतायाः, यत्र यावत्सम्भवं समे सुशब्दा निर्मत्सरं सदगृह्यन्ते ।
चित्रायां जात इत्यर्थे चैत्रमिव चित्रमनभ्युपगच्छन्तो बहवो वैयाकरणा
अनेन साधितगौनाः प्रसाधिताः । तथाहि—

“वत्सशालाभिजिदधयुद्धनृगशिरश्चित्रारेवतीरोहिणीभ्यो वा ।”

(अध्या० ४. पा० ३. सू० ११०)

वत्सशालादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्याण्प्रत्ययस्य लृग् वा
भवति । वत्सशालः । वत्सशालः । चित्रः ।
चैत्रः ॥ ”

सुबहु विविच्य निरूपणीयमखिलमवशेषं परिसमाप्तौ भविता । सद्य-
स्तदिदमाभरणं साधुशब्दसमुच्चिकीर्णाम् अविलम्बं धारणायामवतारयामि
धन्यधन्यः ॥

अनन्तशयनम्, }
२४-१२-११३.)

के. साम्बशिवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितया

हृदयहारिण्याख्यया

वृत्त्या सनाथम् ॥

(तृतीयो भागः ।)

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

लस्तिप्लसृक्षिसिपथसूयमिबूवसूमस्तातांझथासायांघ्व-
मिड्वहिमहिङ् ॥ १ ॥

ल इत्यनेनोत्सृष्टानुबन्धविशेषाणा लडादीनां दशानामपि सानान्द-
मुच्यते । तस्य स्थाने तिथित्यादयोऽष्टादशादेशा भवन्ति । तिप्सिन्नितां
पकारः पित्कार्यार्थः । 'कटप्य टोऽदि'ति विशेषणार्थः । मदिहो
ङकारस्तिङिति प्रत्याहारग्रहणार्थः । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचन्ः
पचथ । पचामि पचाव' पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचसे
पचध्वे । पचे पचावहे पचामहे । एवमन्येष्वपि लकारेभूदादान् ॥

अत आत इत् ॥ २ ॥

तेषां तिवादीनामाकारस्य अकारात् परस्य इत् अदेशो नञ्चि ।
पचेते पचेथे पचेताम् । अत इति किम् । ददात । ददन्त । ददन्ति ।
मवति । पचानि ॥

झोऽन्तः ॥ ३ ॥

तिवादीनां झकारस्यान्त इत्ययमादेशो नञ्चि । पचन्ते पचन्ते
पचन्तु । पचन्ताम् ॥

अदम्यस्तात् ॥ ४ ॥

‘द्वयमम्यस्तं’ ‘जक्षादयम्भाशास’ इत्युक्तं, तस्मात् परस्य तिबादि-
सम्बन्धिनो ज्ञस्य अदित्ययमादेशो भवति । अ(न्त्यन्त)स्यापवादः ।
ददति । जक्षति । जाग्रति । दरिद्रति । चकासति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो जकारस्तस्यानकारादुत्तरस्यादादेशो भवति । ददते
दधते लुनते जानते । अनत इति किम् । पचन्ते ॥

शीङो रत् ॥ ६ ॥

शीङः परस्यात्मनेपदज्ञकारस्य रदादेशो भवति । शेरते अशेरत् ॥

वेत्तेर्वा ॥ ७ ॥

वेत्तेः परस्यात्मनेपदसम्बन्धिनो जकारस्य रदादेशो वा भवति ।
संविद्रते संविदते । आत्मनेपद इति किम् । विदन्ति ॥

लिट् इरेच् ॥ ८ ॥

लिङादेशस्यात्मनेपदज्ञकारस्येरेजादेशो भवति । पेचिरे । लेभिरे ।
‘लिङ्यनादेशादेरेकहल्मध्येऽत’ इत्येत्वम् । चकारः स्वरार्थः ॥

तरयैश् ॥ ९ ॥

लिङादेशस्यात्मनेपदसम्बन्धिनस्तशब्दस्य एषादेशो भवति । पेचे ।
लेमे । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलधुसणल्वमाः ॥ १० ॥

लिङादेशानां परस्मैपदानां तिबादीनां नवानां यथासङ्ख्यं णलादयो
नवादेशा भवन्ति । पपाच पेचतुः पेचुः । पपकथ पेचथुः पेच । पपाच
पेचिव पेचिम । णकारो वृद्धयर्थः । लकारः स्वरार्थः ॥

वेत्तेर्लटो वा ॥ ११ ॥

वेत्तेः परेषां लङादेशानां परस्मैपदानां तिबादीनां नवानां यथासङ्ख्यं
णलादयो नवादेशा भवन्ति । वेद विदतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद ।

घेद विद्व विद्व । नच भवन्ति । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्ति वित्तः वित्तः ।
वेत्ति विद्वः विद्वः । लट इति किम् । विवेद इत्यादि छिटो नित्यमेव ॥

ब्रुवः पञ्चानां पञ्चादितो ब्रुवश्चाहः ॥ १२ ॥

ब्रुवः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानामाधानां पञ्चानां यथासङ्ख्यं
णलदय आधाः पञ्चादेशा(न्न ? वा) भवन्ति । तत्सन्नियोगेन ब्रुवः स्थाने
आहेत्ययमादेशो भवति । आह आहतुः आहुः । आत्थ आहथुः । ब्रवीति
भूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूयः । पञ्चानामिति किम् । ब्रूय । ब्रवीमि । आदित
इति किम् । परेषां मा भूत् । सन्नियोगः किम् । णलाद्यभावे आहादेशोऽपि
मा भूत् । ब्रुव इति पुनर्वचने स्थानिनिर्देशार्थम् । अन्यथा परस्मैपदानामेव
स्यात् ॥

आत औ णलः ॥ १३ ॥

आकारान्ताद् धातोरुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ ॥

टिदात्मनेपदानां टेरेत् ॥ १४ ॥

टिङ्कारसम्बन्धिनामात्मनेपदानां टेरेत्याजादेः स्थाने एकारादेशो
भवति । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेये पचध्वे । पचे पचावहे पचा-
भहे । एवं लकारा(न्ते ? न्तरे)ष्वपि । टिद्ग्रहणं किम् । अपचत अपचेताम्
अपचन्त । आत्मनेपदानामिति किम् । पचति पचतः । प्रकृतानामात्मने-
पदानां ग्रहणादिह न भवति । पचमानः (पेच ? यज)मानः ॥

थासः से ॥ १५ ॥

टिदात्मनेपदस्य थासः से इत्ययमादेशो भवति । पचसे । पेचिषे ।
पक्तासे । पक्ष्यसे ॥

लुटः प्रथमयोर्ङारौरसः ॥ १६ ॥

लुटः सम्बन्धिनोः प्रथमपुरुषयोः पृथक् पृथक् यथासङ्ख्यं ङारौरस
आदेशा भवन्ति । पक्ता पक्तारौ पक्तारः । अध्येता अध्येतारौ अध्येतारः ।
ङित्करणं टिङोपार्थम् । तस्यै(ङ्) 'थासः से' इति कृतैत्वयोर्निर्देशादात्मने-
पदङारौरसां टेरेत्वं न भवति ॥

लोट एरुः ॥ १७ ॥

लोटसम्बन्धिन इकारस्योकारादेशो भवति । पचतु पचन्तु । पुनीहि
पचानीत्यशोच्चारणसामर्थ्याच्च भवति ॥

सेर्हिङ् ॥ १८ ॥

लोडादेशस्य सिपो हिडादेशो भवति । लुनीहि जुहुधि । डकारो
गुणनिषेधार्थं नान्त्यादेशार्थः । अन्यथा हि लोट एरित्यनुवृत्तेर्डकारमेव न
कुर्यात् ॥

आशिपि तुह्योस्तातङ् वा ॥ १९ ॥

आशिपि यो लोट् तत्सम्बन्धिनस्तोर्हिङ् तातङादेशो भवति* ॥

मेरानिः ॥ २० ॥

आमेतः ॥ २१ ॥

पचतां पचेतां पचन्ताम् । पचेशाम् ॥

सवाम्यां वामौ ॥ २२ ॥

लोडादेशसम्बन्धिनः (नः एका) रस्य सवाम्यां परस्य यथासङ्ख्यं व
अम्-इत्येतावादेशौ भवतः । पचस्व । पचध्वम् ॥

इडादीनामैप् ॥ २३ ॥

लोट्सम्बन्धिनामिडादीनामेत ऐप् भवति । करवै करवावहै करवा-
महै । पकारः पित्कार्यार्थः ॥

वमादीनां टाप् ॥ २४ ॥

लोट्सम्बन्धिनां वकारभकारा(दीना)भादेशानां टायागमो भवति ।
करवाव करवाम । करवावहै करवामहै । पकारः पित्कार्यार्थः । टाकारो
देशविध्यर्थः ॥

तस्थस्थवस्मसां तातं तवमाः ॥ २५ ॥

लोडादेशानां तसादीनां यथासङ्ख्यं तामादय आदेशा भवन्ति ।
[यताम् । पचतम् । पचत । पचाव । पचाम् ॥

* एरण्ये दाहणे, समनन्तरमृत्रयोर्विधायथ वृष्यादिकं च मातृकार्या गतितम् ।

ङितश्च ॥ २६ ॥

ङितश्च लससम्बन्धिनां तसादीनां तामादय आदेशा भवन्ति ।

अपचताम् । अपचतम् । अपचत । अपचाव । अपचाम* ॥

इतो लोपः परस्मैपदानाम् ॥ २७ ॥

मिपोऽम् ॥ २८ ॥

लिङो चासुट् ङिच् ॥ २९ ॥

किदाशिपि ॥ ३० ॥

सीयुडात्मनेपदानाम् ॥ ३१ ॥

झस्य रन् ॥ ३२ ॥

इटोऽत् ॥ ३३ ॥

सुट्त्थोः ॥ ३४ ॥

सो लोपोऽनन्त्यस्यानाशिपि ॥ ३५ ॥

अतो य इय् ॥ ३६ ॥

क्षेर्जुस् ॥ ३७ ॥

सिचः ॥ ३८ ॥

लुक्प्रभुवः ३९ ॥

विदभ्यस्ताभ्यां लिङः ॥ ४० ॥

द्विषाद्भ्यो वा ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ४२ ॥

कर्मसम्बन्धराहितेभ्योऽस्तिभवत्यादिभ्यो भावे लादयः तदा कर्मणः कर्तृषु नास्ति । यदाप्यविरुद्धकर्मसम्बन्धेभ्यः करोतिपचस्यादिभ्यस्ते भावे

* इतं चरि १६ सूत्राणां वृत्त्यादिकं मातृकायां गच्छितम् ।

क्रियन्ते तदापि शब्दशक्तिस्वामाव्यादुत्पन्नकमसाध्यरूपा बहिर्मुखभाव
 ... आभिधानपर्यवसितशक्तयो बहिःकर्मसम्बन्धा योगे धातु-
 स्तत्र शेषे प्रथमा भवति । क्रियते भवता । पच्यते भवता । कर्तव्यं
 भवता । कृतं भवता । सुप्तं भवता । यदि वचनान्तरेणैषां कर्मसम्बन्धे भावे
 विधानं निषिध्यते तदा भासमास्यते । गोदोहं स्वीयते । कर्मणा - ...पि
 सम्बन्धे भावे ठादयो नोत्पद्येरन् । भावस्य च साध्यत्वेनासत्त्वाभावात्
 ततः कर्तृकर्मणि सत्त्वस्वभावे व्यावर्तमाने स्वधर्मेण, युष्मदस्मदौ बध्यमो-
 त्तमेहेतू गृहीत्वा व्यावर्तते । तेन प्रथमपुरुष एव भवति । तत्राप्यसत्त्व-
 स्वभावे भावे सहस्रथायोगो नास्तीत्यात्सर्गिकमेकवचनमेव भवति । पाकं
 पाकौ । पाकं करोतीत्यादौ पुनरनव्ययकृदभिहितो भावो द्रव्यवत्
 प्रकाशत इति सङ्गच्छया लिङ्गेन शक्तिमिथ्य युज्यते । तिङ्बन्ध्यामिहि-
 तस्तु भावोऽसत्त्वभावान्न युज्यत इति । कथं तर्हि उग्रासिका आस्यन्ते
 हतशायिकाः शय्यन्त इति बहुवचनम् । कृदभिहितेन भावेनाभेदोपचारात् ।
 तथाहि — अमृम्यां वाक्याभ्यां सामान्यविशेषरूपो भावात्मैव प्रत्याप्यते ।
 आख्याताभ्यां सामान्यरूपः पञ्चलान्ताभ्यां विशेषरूप इति । तत्र विशेषगतं
 बहुत्वं सामान्ये समारोप्य कुत्सातिशयार्थं बहुवचनं प्रयुज्यते । तेनो-
 ग्रासिका इवासनानि । हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भवन्तीति
 वाक्यार्थः ॥

कर्मकर्तरि च ॥ ४३ ॥

कर्मकर्तरि चात्मनेपदानि भवन्ति । भिषते कुसुलः स्वयमेव । दुग्धे
 गौः स्वयमेव । पच्यते उदुम्बरफलमिति ॥

कर्तर्यात्मनेभाषेभ्यः ॥ ४४ ॥

आत्मनेभाषेभ्य एव धातुभ्यः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । पथते ।
 पथते ॥

ङितः ॥ ४५ ॥

अप्यङाद्यन्ता धातवो ङितः । तेभ्यः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 क्षेप्तायते । पापय्यते ॥

क्रियाव्यतिहारे ॥ ४६ ॥

क्रियाया विनिमयो व्यतिहारः । तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्घातोः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । व्यतिलुनन्ते । व्यतिहार इति किम् । लुनन्ति । क्रियाग्रहणं किम् । देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलु(न)तीति द्रव्यव्यतिहारे न भवति ॥

न *गतिर्हिंसाशब्दार्थहसिभ्योऽहवहिभ्यः ॥ ४७ ॥

हृदयवर्जितेभ्यो हिंसार्थगत्यर्थशब्दार्थेभ्यो हसेश्च क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदानि न भवन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । अहवहिभ्य इति किम् । व्यतिहरन्ते । व्यतिषहन्ते ॥

इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाच्च ॥ ४८ ॥

इतरेतराद्युपपदाच्च घातोः क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदानि न भवन्ति । इतरेतरस्य व्यति(हर ? लुन)न्ति । (अन्योन्यस्य) व्यतिलुनन्ति । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ ४९ ॥

नेरुपसर्गात् परस्माद् विशेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । निविशते । न्यविक्षतेत्यादावटो धातुमक्तत्वात् तद्व्यवधानेऽपि भवति । 'मधुनि विशन्ति भ्रमरा' इत्यादौ निविश्योरसम्बन्धात् भवति ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ ५० ॥

(पर्यादिभ्य) उपसर्गेभ्यः (परस्य) क्रीणातेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः ॥

विपराभ्यां जेः ॥ ५१ ॥

विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । विजयते । पराजयते ॥

आङो दः ॥ ५२ ॥

आङ्पूर्वाद् ददातेरात्मनेपदानि भवन्ति । विद्यामादत्ते । धन-
मादत्ते । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः । दाज एवाङ्घ्रोगादन्यस्य दारूपस्य
ग्रहणं न भवति ॥

न विकासस्वास्यप्रसारणयोः ॥ ५३ ॥

विकासे स्वास्यप्रसारणे च वर्तमानादाङ्पूर्वाद् ददातेरात्मनेपदानि
न भवन्ति । फूलं व्याददाति, विकासयतीत्यर्थः । उष्ट्रे मुखं व्याददाति ।
स्वग्रहणं किम् । व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

गमेः कालहरणे ॥ ५४ ॥

गमेर्ष्यन्तादाङ्पूर्वात् कालहरणे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति । आगमयस्व तावत् । तावत् कथित्कालमित्यर्थः । कालहरण इति
किम् । ग्रामं गमय ॥

नुप्रच्छः ॥ ५५ ॥

आङ्पूर्वाच्चातेः प्रच्छेद्य कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । गानुते सुगालः ।
आपृच्छते ॥

क्रीडोऽनुपरिभ्यां च ॥ ५६ ॥

अनुपरिभ्यामाङ्घ्र परात् क्रीडतेर्धातोः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
अनुक्रीडने । परिक्रीडने । आक्रीडते । माणस्कमनु क्रीडतीत्यदिः कर्म-
प्रवर्त्तना(यस्यानोः) क्रीडतिना सम्बन्धमावाप्त्य भवति ॥

समोऽकृजने ॥ ५७ ॥

सम. परान् क्रीडतेःकृजनेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
मङ्गीडने । मङ्गीडमानः । अकृजन इति किम् । सङ्गीडन्ति शकृदानि ॥

शकेः सनो जिज्ञासायाम् ॥ ५८ ॥

शकेर्ज्ञानमादिनायात् मन्त्रन्तान् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । शकिः
समावादस्य(षाँषात्व)र्थ(विषय)त्वेन शक्तिः प्रवर्तते, शक्नोति मोक्षतुम्-

(द्वे ? घे)ति । विद्यां शिक्षते । ज्ञातुं शक्नुयामितीच्छतीत्यर्थः । जिज्ञासायामिति किम् । शक्नुमिच्छति । 'शिक्ष(तेर्वि ? वि)योपादान' इत्यनेनैव सिद्धे आमनु-प्रयोगार्थं वचनम् । तेन शिक्षाश्रयक इति भवति, न तु शिक्षाश्रयकारेति ॥

अपस्किरः ॥ ५९ ॥

अपपूर्वात् किरतेः ससुट्कात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । अप-स्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भ्रम्यार्यो । अपस्किरते श्वा नि-वासार्यो । अपपूर्वस्य किरतेर्द्विजीविकाकुलायकरणविषयस्य सुट् स्मर्यते । ससुट्कनिर्देशः किम् । अ(पा १५)किरति ॥

हृजो गतताच्छील्ये ॥ ६० ॥

गतं प्रकारः सादृश्यमनुकरणमित्येकोऽर्थः । तच्छीलमस्य तच्छीलः, तस्य भावस्ताच्छील्यम् । उत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशान् तत्स्वभावता । हरेतेरनु-करणेऽयं वर्तमानात् तच्छीले कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । कदा पुनर्हरति-रनुकरणे वर्तते । यदानुपूर्वो भवति । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावो-ऽनुहरन्ते । पितुरागतं मातुरागतं सादृश्यमविच्छेदेन शीलयन्तीत्यर्थः । एवं पितुरनुहरन्ते मातुरनुहरन्ते । पितरमनुहरन्ते मातरमनुहरन्ते । गतप्रहणं किम् । पितुर्हरति मातुर्हरति । ताच्छील्य इति किम् । नटो राममनुहरति, नियुक्तो राजानमनुहरति, इन्द्रो गौतममनुहरति इत्यादावसातत्ये न भवति । नटः कञ्चिदेव कालं राममनुकरोतीति न ताच्छील्यम् । अन्ये तु गतशब्देन गतिमाचक्षते । गतौ ताच्छील्यं गतताच्छील्यमिति । तत्र पैतृक-मश्वा अनुहरन्ते । पितुरागतं गमनमविच्छेदेन शीलयन्तीत्यर्थः । गतताच्छील्य इति किम् । धर्मान्तरेण पितरमनुहरति ॥

आशिषि नाथः ॥ ६१ ॥

नाथतेरात्मनेमायादाशिष्येव गम्यमानायां कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।

शपः दापथे ॥ ६२ ॥

... .. देवदत्ताय शपते । शपय इति किम् ।
देवदत्तं शपति ॥

स्थः प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु ॥ ६३ ॥

तिष्ठतेर्धातोः प्रतिज्ञायां निर्णये प्रकाशने च वर्तमानात् कर्तर्यात्मने-
पदानि भवन्ति । नित्यं शब्दमातिष्ठते । अस्तिसकारमातिष्ठते । प्रतिजानीत
इत्यर्थः । त्वयि तिष्ठते मयि तिष्ठते । 'संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः' ।
संशयानः कर्णादीन् न्यायायोपतिष्ठन् निर्णयतीत्यर्थः । तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः,
आत्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

समवप्रविभ्यश्च ॥ ६४ ॥

समाद्युपसर्गेभ्यश्च परात् तिष्ठतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
संतिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥

उदोऽनूर्ध्वचेष्टायाम् ॥ ६५ ॥

उदः परात् तिष्ठतेरनूर्ध्वचेष्टायां गम्यमानायां कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति । मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व इति किम् । आसनादुत्तिष्ठति । चेष्टाया-
मिति किम् । अस्मान्छतमुत्तिष्ठति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

उपाद् देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणेषु ॥ ६६ ॥

उपात् परस्मात् तिष्ठतेर्देवपूजादिष्वर्थेषु वर्तमानात् कर्तर्यात्मने-
पदानि भवन्ति । आदित्यमुपतिष्ठते । पूजयतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते ।
उपसृष्यतीत्यर्थः । (महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः ।)

पथिकर्तृकात् ॥ ६७ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेः पथिकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति । अयं पन्थाः सुगमुपतिष्ठते ॥

मन्त्रकरणात् ॥ ६८ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेर्मन्त्रकरणार्थात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । ऐन्द्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठते । सावित्र्या सूर्यमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणादिति किम् ।

पा० १.]

हृदयहारिण्याद्यया वृत्त्या समेतम् ।

अश्वेनोपतिष्ठति राजानम् । करणग्रहणादिह न भवति — सावित्रीमुप-
तिष्ठति ॥

वा लिप्सायाम् ॥ ६९ ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेलिप्साविषयेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि वा
भवन्ति । मिश्रुको ग्राहणकुलमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । मिक्षां लभत
इति ॥

अकर्मकात् ॥ ७० ॥

उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । भोजनकाष्ठ
उपतिष्ठते ॥

समो गम्यच्छिप्रच्छिस्वृश्रुवेत्यर्चिदृशिभ्यः ॥ ७१ ॥

समः परेभ्यो गमादिभ्योऽकर्मके(भ्यः) कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
सङ्गच्छते । समृच्छते । सम्पृच्छते । संस्वरते । संशृणुते संवित्ते ।
समरन्त । सम्पश्यते । अकर्मकादिति किम् । सङ्गच्छति हृदम् ॥

उपसर्गादस्यत्यूहिभ्यां वा ॥ ७२ ॥

उपसर्गात् पराभ्यामस्यत्यूहिभ्यां कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति ।
विपर्यस्यते विपर्यस्यति । (समूहते समूहति ।) अकर्मकादिति किम् ।
निरस्यति शत्रून् । समूहते पदार्थान् । केचिदिहाकर्मकादिति न सम्बन्ध-
यन्ति । तेन 'संहरत....तिमिरं निरासे' । 'यशः समूहन्निव दिक्षु कीर्णम्'
इत्याद्यपि सिद्धं भवति ॥

आडो यमहनः स्वाङ्गकर्मकाच्च ॥ ७३ ॥

आडः पराभ्यां यमिहनिभ्यामकर्मकाभ्यां स्वाङ्गकर्मकाभ्यां च कर्त-
र्यात्मनेपदानि भवन्ति । आयच्छते । आहते उरः । अकर्मकादिति किम् ।
आयच्छति कृपाद् रज्जुम् । आहन्ति पादेन वृषलम् । स्वमङ्गं स्वाङ्गं, तेनेह
न भवति — देवदत्तो यज्जदत्तस्य पाणिमाहन्ति ॥

उद्दिभ्यां तपः ॥ ७४ ॥

उद्दिभ्यां परात् तपेरकर्मकात् स्वाङ्गकर्मकाच्च कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । (उत्तपते । वितपते) ॥

— तपःकर्मकाच्च ॥ ७५ ॥

तप्यते तपस्तापसः । आर्जयतीत्यर्थः । एवमतस्तपस्तापसः । तेषे तपस्तापसः । अर्जितवानित्यर्थः ॥

निसमुपविभ्यो ह्यः ॥ ७६ ॥

न्यादिभ्य उपसर्गभ्यः परात् ह्यतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । निह्यते । संह्यते । उपह्यते । विह्यते ॥

स्पर्धायामाङः ॥ ७७ ॥

स्पर्धा सहर्षः पराभिभवच्छा । तद्विषये वर्तमानादाहपूर्वात् ह्यतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । महो महमाह्यते । स्पर्धमानस्तमाकारयतीत्यर्थः । स्पर्धायामिति किम् । गामाह्यति ॥

सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु

कृञः ॥ ७८ ॥

सूचनादिष्वर्थेषु करोतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सूचनमपकारमुद्घ्या परदोषोद्घाटनम् । अयमिममुदाकुरुत जिघांसुः । अपकर्तेति कथयतीत्यर्थः । अवक्षेपणमभिभवः । श्येनो वर्तिकावकुस्ते । अभिभवतीत्यर्थः । सेवा अनुपृतिः । महामात्रान् प्रकुस्ते । सेवत इत्यर्थः । साहसमविषयप्रतिपत्तिः । परदारान् प्रकुस्ते । विनिपातमभिभाव्य गच्छतीत्यर्थः । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । एधो दकस्योपकुस्ते । गुणान्तरमादधातीत्यर्थः । प्रकरेण कथनं प्रकथनम् । इतिहासान् प्रकुस्ते । उपयोगो धर्मादौ विनियोगः । शतं प्रकुस्ते । अफलवत्कर्नयोरग्न्यः । सूचनादिष्विति किम् । कृञ् करोति ॥

अघेः प्रसहने ॥ ७९ ॥

अधिशब्दान् कृञः प्रसहनेऽर्थे कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । प्रसहनं पराभिभवः परेणाभिभवो (या) । तमाधिपक्रे । तमभिभूतवान् । तं वा शोढवान् । प्रसहन इति किम् । तमधिकरोति ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ८० ॥

वेः परात् कृजः शब्दकर्मण्यर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् । शब्द इति किम् । विकरोति मृदम् । कर्मण इति (किम् ।) शब्देन* ॥

अकर्मकात् ॥ ८१ ॥

(विपूर्वादकर्मकात्) करोतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । विकुर्वते सैन्धवाः । साधु दान्ताः शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः । ओदनपूर्णाश्छात्रा विकुर्वते । निष्फलं चेष्टन्त इत्यर्थः ॥

पूजोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु

नियः ॥ ८२ ॥

पूजादिध्वेषु गम्यमानेषु नयतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । नयते पतञ्जलिव्याकरणे । पूजितं व्याचक्षाणः सम्यक् शब्दनिर्णयं करोतीत्यर्थः । माणवकमुदानयते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते । आत्मानमाचार्याकुर्वन् माणवकमध्ययनाय समीपं नयतीत्यर्थः । नयते कात्यायनो व्याकरणे । व्याख्यानेनार्थं निर्णयान्तं प्रापयतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । वेतनेन समीपं प्रापयतीत्यर्थः । भद्राः कारं विनयन्ते । विगणय्य निपातयन्तीत्यर्थः । शतं विनयन्ते । धर्माद्यर्थं पात्रादिषु प्रापयन्तीत्यर्थः । एतेष्विति किम् । अर्वां ग्रामं नयति । अयमफलवदर्थं आरम्भः ॥

कर्तृस्थामूर्त्तकर्मकाच्च ॥ ८३ ॥

कर्तृस्थममूर्त्तं कर्म यस्य तदर्याच्च नयतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । श्रमं विनयते । कर्तृस्थ इति किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तस्य मनुं विनयति । अमूर्त्त इति किम् । गड्ढं विनयति । कर्मेति किम् । बुद्ध्या विनयति ॥

अप्रतिबन्धोत्साहतायनेषु क्रमः ॥ ८४ ॥

अप्रतिबन्धादिषु ययासम्भवमर्थेषु अर्थविशेषणेषु वा सत्सु क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सम्यक् तस्य क्रमते बुद्धिः । कामन्ती न प्रतिबध्यत इत्यर्थः । क्रमते व्याकरणाध्ययनाय, उत्सह्यत इत्यर्थः । प्राज्ञे शास्त्राणि कमन्ते । प्रतायन्त इत्यर्थः ॥

उपपराभ्याम् ॥ ८५ ॥

उपपराभ्यामनोपसर्गाभ्यां परात् क्रमेरप्रतिबन्धादिषु सत्सु कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । उपक्रमते । पराक्रमते । उपपराभ्यामिति किम् । संक्रामति । अप्रतिबन्धादिष्वित्येव । उपक्रामति । पराक्रामति ॥

आडो ज्योतिरुद्गमने ॥ ८६ ॥

ज्योतिरुद्गमने वर्तमानात् (आडपूर्वात् क्रमेः) कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । आक्रमते आदित्यः । आक्रमन्ते ज्योतीर्नापि । ज्योतिरिति किम् । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गमन इति किम् । अग्निरिन्धनमाक्रामति ॥

वेः पादविहरणे ॥ ८७ ॥

वेः परात् क्रमतेः पादविहरणे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । साधु विक्रमते । पादविहरण इति किम् । अश्वेन विक्रामति । विक्रामत्यजिनसन्धिः । विस्फुटतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ८८ ॥

आदिकर्माङ्गीकरणं चारम्भः । तस्मिन् वर्तमानात् प्रपूर्वादुपपूर्वाच्च क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् । प्रारम्भते अङ्गीकरोति चेत्यर्थः । आरम्भ इति किम् । (पूर्वेधुरपरे)धुः प्रक्रमति । गच्छत्यागच्छतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाद्धा ॥ ८९ ॥

अविद्यमानोपसर्गात् क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति वा । क्रमते । क्रामति । अनुपसर्गादिति किम् । संक्रामति । अप्रतिबन्धादेरन्यत्रायनारम्भः ॥

अपह्नवे ङः ॥ ९० ॥

यो जानातिरपह्वे वर्तते ततः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । शत-
मपजानीते । अपह्वुत इत्यर्थः । अपह्व इति किम् । शास्त्र जानाति ॥

अकर्मकाच्च ॥ ९१ ॥

अकर्मकाज्जानातेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सर्पिषो जानीते ।
प्रवृत्तिवचनोऽयं जानातिः । सर्पिषा मधुना वा करणभूतेन ज्ञानपूर्वं प्रव-
र्तते इत्यर्थः । 'ज्ञोऽविदर्यस्य करणे' इति करणस्य शेषत्वविवक्षायां
षष्ठी । अकर्मकादिति किम् । स्वरेण पुत्रं जानाति । अफलवदर्थोऽयमा-
रम्भः । फलवति हि 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति न्ययति ॥

संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ९२ ॥

आध्यानं स्मृतिः । ततोऽन्यत्र वर्तमानान् संप्रतिभ्यां परात्
जानातेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सकर्मकार्थं वचनम् । गतं सज्जा-
नीते । अपेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अभ्युपगच्छतीत्यर्थः । अना-
ध्यान इति किम् । मातुः सज्जानाति । स्मरतीत्यर्थः ॥

भासनोपसान्त्वनज्ञानयत्नोपमन्त्रणेषु वदः ॥ ९३ ॥

भासनादिविशिष्टेष्वेव वर्तमानाद् वदेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
भासनं दीप्तिः । वदते चार्थो लोकायते । दीप्यमानो मृत इत्यर्थः । उपसा-
न्त्यनमुपच्छन्दनम् । कर्मकरानुपवदते । मधुरालापे उपच्छन्दयतीत्यर्थः ।
ज्ञानमवबोधः । वदते पाणिनिर्व्याकरणे । जानन् व्याचष्टे इत्यर्थः । यत्न-
उत्साहः । गेहे वदन्ते । प्रोत्साहं भाषन्त इत्यर्थः । उपमन्त्रणं रहस्युपभाषा ।
परदारानुपवदते । रहस्युपसम्भाषत इत्यर्थः । एतेष्विति किम् । यत्किञ्चिद्
वदति ॥

अनुसंभ्यामकर्मकात् ॥ ९४ ॥

अनुसंभ्यां पराद् ५ देरकर्मकात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
अनुवदते कठः कालापस्य । यथा विधीयमानः (१) कठो वदति तदा (१) या
कालापोऽपीति । वा(चिः १ पि) कषाष्टिकौ संवदते । मिथो न विरुध्येते
इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् । पूर्वं यजुरुदितमनुवदति ॥

विमतौ ॥ ९५ ॥

विमतिर्नानामतिः । तस्यां विषयेऽकर्मकाद् वदेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । क्षेत्रे विवदन्ते । भिन्नमतयः क्षेत्रे विवादं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥ ९६ ॥

व्यक्तवाचो मनुष्यादयः । तेषां सहोक्तौ वर्तमानाद् वदतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सम्प्रवदन्ते ग्राम्याः शकुनयः । व्यक्तवाचामिति किम् । 'वस्तुनः सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः' । सहोक्ताविति किम् । एवं वदन्ति ब्राह्मणाः ॥

तयोर्वा ॥ ९७ ॥

तयोर्विमतिसहोक्त्योर्युगपद्विज्ञायां वदेः कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति । विप्रवदन्ते मौहूर्तिकाः । विप्रवदन्ति मौहूर्तिकाः । युगपत् परस्परप्रतिपेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः । व्यक्तवाचामित्येव । प्रतिवदन्ति श्वानः । सहोक्ताविति किम् । एकैकशो विप्रवदन्ति मौहूर्ताः ॥

अवाद् गिरः ? रतेः ॥ ९८ ॥

अवपूर्वाद् गिरतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । अवगिरते । अवा-दिति किम् । गिरति । 'गिरतेः' इति निर्देशाद् गृणातेर्न भवति । अवगृणाति ॥

समः प्रतिज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

सम्पूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञायामर्थे कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । नित्यं शब्दं संगिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञायामिति किम् । सन्निरति प्रासम् ॥

सृजः श्रद्धावति ॥ १०० ॥

सृजतेर्धातोः श्रद्धावति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । सृज्यते मालां धार्मिकः । असर्जि मालां धार्मिकः । श्रद्धावतीति किम् । सृजति मालां मालिकः ॥

उदश्चरः सकर्मकात् ॥ १०१ ॥

उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । मुख्यचन-मुचरते । न्युत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकादिति किम् । भूय उचरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ १०२ ॥

समस्तृतीयान्तेन युक्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । अथेन सञ्च-
स्ते । तृतीयायुक्तादिति किम् । “उमौ लोकौ सञ्चरासि इमं चासु च
देवल ।” । यद्यप्यत्र करणार्थयोगः (सम्भवति), तथापि तृतीया न श्रूयत
इति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

दाणेश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ १०३ ॥

समः पराद् दाणस्तृतीयायुक्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
सा चेत् तृतीया चतुर्थ्यर्थे वर्तते । दास्या सम्प्रयच्छते । दास्यै ददाती-
त्यर्थः । सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इति किम् । दास्याः सम्प्रयच्छति । तृतीयायुक्ता-
दिति किम् । दास्यै सम्प्रयच्छति । अशिष्टव्यवहारे सम्प्रयच्छतेरेव सम्प्रदाने
तृतीयाविधानात् प्रशब्दव्यवधानेऽपि भवति ॥

उपाद् यमः स्वीकारे ॥ १०४ ॥

उपपूर्वाद्यमः स्वीकारेऽर्थे वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
कन्यामुपयच्छते । च्विनिर्देशः किम् । स्वमुपयच्छति । नात्रास्वं स्वं क्रि-
यते, स्वत्वेन तु निर्जातस्य ग्रहणम् ॥

आमः कृजः प्राग्वत् ॥ १०५ ॥

आमः परात् करोतेरामः पूर्वं एव यो धातुस्तद्वत्कर्तर्यात्मनेपदानि
भवन्ति न भवन्ति च इति भावामावावतिदिश्येते । ईहाश्चक्रे ऊहाश्चक्रे
इत्यफलवत्यपि भवति । जागरांचकारेति फलवत्यपि न भवति । यन् पूर्व-
स्मादुभयं तत्र फलवत्यफलवति चोभयं भवति । बिमराश्चक्रे बिमराश्च-
कार । वाचयाश्चकार वाचयाश्चक्रे । कृज इति किम् । ईहामास । ईशाम्ब-
भूव ॥

सनः ॥ १०६ ॥

सन्नन्ताद् धातो सनः प्राग् यो धातुस्तद्वत्कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
यत् पूर्वस्य पाठेनानुबन्धेनोपपदेनार्थविशेषेण वात्मनेपदं दृष्टं वृत् सन्नन्ताद्-

तिविष्यते । आशिशिष्यते । शिशुयिष्यते । दास्या सम्प्रदित्सते । यत् पुनः
 सन्प्रत्ययधातुनिमित्तं (तत्) नातिदिश्यते । शिशत्सति । मुमूर्षति । अत्र हि
 न शदिप्रियती एव निमित्ते, किं तर्हि, शिल्तुङ्लिङोऽपि । अनुबन्धादिनि-
 मित्तमपि यद्विशेषविधानवाधाय प्राङ् न दृष्टं तन्नातिदिश्यते । अनुचिकी-
 र्षति । पराचिकीर्षति । तितिक्षते जुगुप्सते इत्यादौ तु प्रागदृष्टमप्यात्मनेपद-
 मुपदेशलिङ्गसामर्थ्याद् भविष्यति । तिजादीनां हि केवलानामप्रयोगात्
 (न ?) स(ज्ञ)न्तसमुदायार्थमेवात्मनेपदिषूपदेशः कृतः । अवयवे कृतं लिङ्गं
 समुदायस्य विशेषकं भवति । यद्येवं तितिक्षयति भीमांसयतीत्यत्रापि प्रा-
 मोति । नैष दोषः । अवयवे कृतं चर गन्ती(?)त्यस्यैव समुदायस्य विशेषकं
 भवति यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति । सन्नन्तं च समुदायं
 तिजादयो न व्यभिचरन्ति, णिजन्तः पुनर्व्यभिचरतीति ॥

स्मृदृशिभ्याम् ॥ १०७ ॥

स्मृदृशिभ्यां परो यः सन् तदन्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 मुस्मृपते दिदृक्षते ॥

अननोर्जः ॥ १०८ ॥

अधिद्यमानानोर्जानातेर्यः सन् तदन्तात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
 जिज्ञासते धनम् । अननोरिति किम् । (पुत्रमनुजिज्ञासति) ॥

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ॥ १०९ ॥

आशुक्षूषति । प्रतिशुक्षूषति । अतिशुक्षूषति ॥

शदेः शिति ॥ ११० ॥

शदेः शिद्विषयात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । शीयते । शितीति
 किम् । शत्स्यति ॥

मृडो लुङ्लिङोश्च ॥ १११ ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोः शिद्विषये च कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति नान्यत्र ।
 अमृत । मृषीष्ट । म्रियते । नियमः किम् । ममार ॥

उपसर्गादजायन्ताद् युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ११२ ॥

अजादेरजन्ताचोपसर्गात् पराद् युजेरयज्ञपात्रविषये प्रयोगे कर्तर्यात्म-
नेपदानि भवन्ति । उद्युक्ते । प्रयुक्ते । अजाद्यन्तादिति किम् । संयुनक्ति ।
अयज्ञपात्रेष्विति किम् । यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥

समः क्षणुवः ॥ ११३ ॥

समः परात् क्षणोतेः कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । संक्षणुते शस्त्रम् ।
सम इति किम् । क्षणोति ॥

मुनक्तेरनवने ॥ ११४ ॥

मुनक्तेरपालने वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । ओदनं भुङ्क्ते ।
मुनक्तेरनवन इति किम् । मुनक्ति श्रुयिषा राजा । विकरणनिर्देशादिह न
भवति । ऊरू निर्भुजति ॥

गेरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने ॥ ११५ ॥

ण्यन्ताद्धातोरण्यन्तावस्थायां यत् कर्म ण्यन्तावस्थायां यदि स कर्ता
स्यात् तदा आध्यानात् स्मरणविशेषादन्यथात्मनेपदानि भवन्ति । आरो-
हन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् । पश्यन्ति
राजानं भृत्याः । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैरिति वा । णेरिति किम् । अणौ
कर्म यस्मिन् णौ कर्तुं तस्मादेव णेर्यथा स्यात् । इह मा भूत् । आरोहतो
मनुष्यान् हस्ती स्थल(मा ? मव)रोहयति । अणाविति किम् । हस्तिपकम्
आरोहयमाणं हस्तिनं प्रयुङ्क्ते आरोहयति महामात्र इति द्वितीयण्यन्तान्मा
भूत् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । गणयति गणं गोपालकः । गणयते गणो
गोपालकमिति । णेरणाविति हेतुमत एवेह ग्रहणं यतः प्राक् कर्म कर्ता
व्यागवियते यः तस्य नित्यत्वात् (?) । यत् कर्मेति किम् । करणादौ
कर्तृत्वे मा भूत् । पश्यन्ति भृत्याः प्रदीपेन । दर्शयति प्रदीपो भृत्यान् ।
णौ चेदिति किम् । यत्राणौ कर्मत्वं तण्णावेव कर्तृत्वं ततोऽन्यत्र (मा भूत्) ।
लुनाति केदारं देवदत्तः । लूयते केदारः स्वयमेव । तं प्रयुङ्क्ते लावयति केदारं
देवदत्त इति । स कर्तेति किम् । अन्यस्य कर्तृत्वे मा भूत् । आरोहन्ति
हस्तिनं हस्तिपकाः तानारोहयति महामात्र इति । अनाध्यान इति किम् ।

इह मा मूत्, स्मरति वनगुल्मस्य कोकिलः । स्मरत्यनेन वनगुल्म इति ।
यद्यणौ कर्मणः कर्तृत्वे ष्यन्तादात्मनेपदमुच्यते शुष्यन्त्यातपे द्रोहयः शोष-
यते व्रीहीनातप इत्यादावधिकरणादेः कर्तृत्वायामात्मनेपदं न प्राप्नोति इति
फलवतीति भविष्यति । फलवतश्चान्यत्रायं विधिः । तथा मूषयते कन्या,
कारयते कटः, लावयते केदारः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तरीत्यात्मनेपदम् ।
अयारोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यादौ कथं सहेः कर्तृस्थक्रियात् । नायं कर्तृस्थ-
क्रियः । तथाहि — आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति न्यग्भवनोप-
सर्जने न्यग्भावने रुहिर्वर्तते । स यदा न्यग्भवनमात्रवृत्तिस्तदा आरुह्यते
हस्ती स्वयमेवेति तृतीयस्यामवस्थायां कर्मकर्तृविषयो भूत्वा पुनर्हस्ति-
पकव्यापारविवक्षायामारुह्यमाणं प्रयुञ्जन्त्विति चतुर्थ्यामवस्थायां निजन्तो
भवति आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः इति । तदाप्यारोहयति न्यग्भवनो-
पसर्जने न्यग्भावने वर्तते । पुनर्यदास्यैव प्रयोजकव्यापाराविवक्षा तदा स्यात्
पञ्चम्यामवस्थायां युज्यते न वृत्तिः कर्मस्थक्रियात्वमस्तीति कर्मकर्तार्यात्मने-
पदमिष्यते । तदुक्तं न्यग्भवनं न्यग्भावनं इह न-
शब्दे प्रतीयते । न्याग्भावनान्यग्भवनप्यन्तोऽपि(?) प्रतिपद्यते ।

“अवस्थां पञ्चमीमाहुर्ण्यन्तानां कर्मकर्तारि ।

“निवृत्तेः प्रेरणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे नियुज्यते ॥”

भीस्मिभ्यां हेतुभययोस्तदर्थे ॥ ११६ ॥

भीस्मिभ्या ण्यन्ताभ्यां हेतोस्तदर्थे भये विस्मये च सति कर्तार्या-
त्मनेपदानि भवन्ति । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः । मुण्डो भीषयते । जटिलो
विस्मापयते । हेतोस्तदर्थ इति किम् । कुम्भिकया भाषयति । रूपेण विस्मा-
पयति । करणादत्र भयविस्मयौ, न हेतु(क?तः) ।

गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने ॥ ११७ ॥

गृधिवञ्चिभ्यां ण्यन्ताभ्यां प्रलम्भने वञ्चनेऽर्थे वर्तमानाभ्यां कर्तार्या-
त्मनेपदानि भवन्ति । फलवतोऽन्यत्रायं विधिः । माणवकं गर्धयते ।
माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम् । श्वानं गर्धयति । प्रलोभयतीत्यर्थः ।
अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

* ‘निवृत्तप्रेरणाद्धातोः प्रकृतेऽर्थे नियुज्यते’ इति व्यासकारपाठः ।

लियः पूजामिभवयोश्च ॥ ११८ ॥

लियः पूजामिभवयोरर्थयोः प्रलम्भने च वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । जटामिरालापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । अभिगृह्य भूमौ लीनां करोतीत्यर्थः । कस्त्वामुल्लापयते । विसवादयतीत्यर्थः । पूजादिष्विति किम् । बालमुल्लापयति । उत्क्षिपतीत्यर्थः । घृतं विलीनयति । द्रवीकरोतीत्यर्थः ॥

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे ॥ ११९ ॥

मिथ्याशब्दोपपदात् करोतेर्ण्यन्तादभ्यासे षौनःपुन्ये सति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । पदं मिथ्याकारयते । मिथ्यादोषदुष्टमसफृष्टुच्चारयतीत्यर्थः । आत्मनेपदेनैव षौनःपुन्यस्य घातितत्वात् आभीक्ष्ण्ये द्विवचनं न भवति । मिथ्योपपदादिति किम् । पदं स्वाकारयति । कृञ इति किम् । पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम् । सकृत् पदं मिथ्याकारयति ॥

फलवति ॥ १२० ॥

फलवतीति भूम्यतिशायने मतुप् । प्रधानं यत् क्रियायाः फलं यदर्थमसावारभ्यते तत्सम्बन्धितया कर्तरि विवक्षिते ण्यन्ताद्धातोरात्मनेपदं भवति । कारयते पाचयते । फलवतीति किम् । कारय प्रेष मापितां (?) ॥

पाठे विभाषितात् ॥ १२१ ॥

धातूपदेशे य उभयपदिनो धातवस्तेभ्यः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । कुरुते पचते । पाठ इति किम् । क्रमते क्रामति । विभाषितादिति किम् । याति वाति द्राति प्साति । फलवतीति किम् । पचन्ति पाचकाः । अत्रौदनं प्रधानक्रियाफलं कर्त्रा न सम्बध्यते ॥

जितः ॥ १२२ ॥

जितः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । कण्डूयते । फलवतीत्येव । कण्डूयति ॥

अपवदः ॥ १२३ ॥

अपपूर्वाद्वदतेः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । धनकामोऽ-
स्फुटमपवदते । फलवतीति किम् । स्वभावतोऽपवदति ॥

समुदाङ्भ्यो यमेरग्रन्थे ॥ १२४ ॥

समुदाङ्पूर्वाद् यमेरग्रन्थे विषये फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
ग्रीहीन् संयच्छते । (भारमुद्यच्छते) । राज्यमायच्छते । आङ्पूर्वादिकर्मकात्
स्वाङ्गकर्मकाच्च 'आङो यमहनः' इति सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम् । अग्रन्थ
इति किम् । वैद्यश्चिकित्सामुद्यच्छति ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ १२५ ॥

जानातेरविद्यमानोपसर्गात् फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
गां जानीते । अश्वं जानीते । अनुपसर्गादिति किम् । स्वर्गं लोकं प्रजा-
नाति । फलवतीति किम् । देवदत्तस्य गां जानाति । अकर्मकात् पूर्वेण
सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम् ॥

शब्दान्तरगतौ वा ॥ १२६ ॥

फलवतीत्यादिभिर्योगैर्यदुक्तमात्मनेपदं तत् शब्दान्तरेण कर्तुः फल-
वत्तावगतौ वा भवति । स्वं कटं कारयते कारयतीति वा । स्वं (यज्ञं) यजते
यजतीति वा । स्वं शिरः कण्डूयते कण्डूयतीति वा । स्वशत्रूनपवदते
अपवदतीति वा ॥

णिजर्थे च ॥ १२७ ॥

णिजर्थवृत्तेर्धातोर्णिचो वार्थे फलवति प्रतिविधा(ना)लक्षणे द्योत्ये
वर्तमानात् कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । पचते पाचयतीति वा । वहते
वाहयतीति वा । णिजर्थ इत्युक्तेऽपि णिजर्थविशेषप्रतिविधानं फलवतो-
ऽभिसम्बन्धालम्ब्यते । तथाहि प्रतिविधानं प्रयोजकविशेषः प्रेयणाध्येषणादि-
कर्तृव्यापारपूर्विकाणां प्रयोज्यकर्तृक्रियाणां यदर्थं प्रवृत्तिस्तेन प्रधानफलेन
सम्बध्यते । तदिच्छानुविधायिविधानं फलमिति ॥

यजेर्नित्यम् ॥ १२८ ॥

यजेर्वातोर्णिज्यविषये प्रतिविधाने नित्यमात्मनेपदानि भवन्ति ।
यजते यजमानः । पुष्यमित्रो यजत इति । प्रतिविधानादन्यत्र याजपति ॥

न धातूपपदसंसर्गसामान्योक्तौ ॥ १२९ ॥

धातुनोपपदेन संसर्गेण सामान्येन च प्रतिविधानलक्षणस्य व्यर्थ-
स्योक्तौ सत्यां कर्तर्यात्मनेपदानि न भवन्ति । धातुना, अजां नयति ग्रामम् ।
अत्राजाकृतेकग्रामकर्मकत्रज्यायामजादिकर्मकदेवदत्तकर्तृके प्रेषणे धातुरेव
वर्तते । तत्रोक्तार्थत्वाणिच् न भवति । आत्मनेपदं तु यथा शब्दान्त-
र्यतौ भवति एवमिहापि स्यादिति निषिध्यते । उपपदेन, पञ्चभि-
र्हलैः कृपति मेरौ दोग्धरि स्थिते सर्वशैला धरित्रीं दुदुहुरिति । अत्र
पञ्चभिर्हलैर्मेरौ स्थित इत्याद्युपपदे सन्निधानाद्धातुः स्वार्थमुत्सृज्य तत्प्रति-
विधानमाचक्षाणो णिजात्मनेपदयोर्निमित्तं भवतीति निषिध्यते । संसर्गेण,
स्वामिदासौ पचतः । अत्र पचतिना पक्षसंसर्गात् पाचयिता च प्रतीयमानो
णिजात्मनेपदयोर्हेतुभावं न भजते । सामान्येन, तस्माद् दीक्षितो न ददाति
न पचति न हरति न बहत्यावहतिवसत्यादिभ्यो भावेभ्य इति । अत्र
दानदापनयोः पचनपाचनयोर्हरणहारणादीनां च सामान्येन प्रतिषेधे तत्स-
म्प्रतिविधानप्राप्तणिजात्मनेपदं च (न) भवति ॥

अनुपराभ्यां कृजः ॥ १३० ॥

अनुपराभ्यां परात् करोतेः सूचनादावर्थे फलवति कर्तरि 'पाठे
विभाषितादि'ति प्राप्ताभ्यात्मनेपदानि न भवन्ति । (अनुकरोति । परा-
करोति ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ १३१ ॥

अभिक्षिपति (प्रीतीक्षपति अ(भिः)ति)क्षिपति माणवकम् । प्रति
क्षिपते भक्षमिति । नात्र क्षिपिः प्रतिना सम्बध्यते ॥

प्राञ्छहः ॥ १३२ ॥

प्रपूर्वाद्देहः फलवति कर्तरि प्राप्तान्यात्मनेपदानि न भवन्ति । प्रवदति ॥

परेर्मृपश्च ॥ १३३ ॥

परेः परान्मृपः चकाराद्देहश्च फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि न भवन्ति । परिमृपति । परिवहति । माणवकं परि मृपते । वनं परिवहत इति । नात्र परिर्मृपियद्भिभ्यां सम्बध्यते ॥

रमेर्व्याङ्म्या च ॥ १३४ ॥

(व्याङ्म्यां) परेश्व पराद्रमेः 'कर्तर्यात्मनेभापेभ्य' इति प्राप्तान्यात्मनेपदानि न भवन्ति । विरमति । आरमति । परिरमति ॥

उपात् ॥ १३५ ॥

उपात् पराद् रमेरात्मनेपदानि न भवन्ति । देवदत्त उपरमति । धन्तर्मावितण्यर्थोऽत्र रमिः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अकर्मकाद्या ॥ १३६ ॥

उपात् परादकर्मकाक्रियावचनाद् रमेरात्मनेपदानि वा भवन्ति । उपरमति उपरमते ॥

अणौ चित्तवत्कर्तृकाणोः ॥ १३७ ॥

यश्चित्तवत्कर्तृको धातुरण्यन्तोऽकर्मकस्ततो ण्यन्तात् फलवति कर्तरि प्राप्तान्यात्मनेपदानि न भवन्ति । आस्ते देवदत्तः । आसयति देवदत्तम् । शेते माणवकः । शाययति माणवकम् । अणाविति किम् । स्वयमारोह्यमाणो हस्तिनं प्रयुक्ते आरोहयते । यस्माणोः प्राक् कर्त्रा कर्मणा वा योगो दृष्टस्तस्य हेतुमाणिचो भेरिति विधाग्रहणमिति प्रतिषेधेऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव ग्रहणं, न चुरादिणिचः । तेन चेतयमानं प्रत्युक्ते चेतयतीति प्रतिषेध एव । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शोषयते व्रीहीनात्तपः । अकर्मकादिति किम् । कट कुर्वाण प्रयोजयति कटं कारयते ॥

चलनाहारार्थात् ॥ १३८ ॥

चलनार्थादाहारार्थाच्च धातोर्ण्यन्तात् फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि न भवन्ति । चलयति कम्पयति निगारयति भोजयति । सकर्मकार्यश्चित्तव-
त्कर्तृकार्यश्चायमारम्भः ॥

मुदुसुबुधयुधेङ्गनशजनः ॥ १३९ ॥

प्रवत्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि न भवन्ति ।
मुदुसूणामच(ल)नार्थं, युधेः सकर्मकार्यमचित्तवत्कर्तृकार्यं च, मुधनशजना-
मचित्तवत्कर्तृकार्यम्, इङ्स्तु सकर्मकार्यं वचनम् । प्रावयति प्लावयती-
त्यर्थः । द्रावयति विलापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति सन्दयतीत्यर्थः । बोधयति
माणवकं धर्मम् । बोधयति प्रदीपम् । योधयति काष्ठम् । अध्यापयति
माणवकं वेदम् । नाशयति दुःखम् । जनयति दुःखम् ॥

न पादमायमायसपरिमुहात्तिरुचिन्ततिधेङ्वद्वसः

[॥ १४० ॥

पिबत्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः फलवति कर्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।
पिबत्यत्तिषेठामाहारार्थत्वान्तेष्वलनार्थकत्वादकर्मकत्वाच्च शेषाणानकर्मक-
त्वाच्च प्रतिषिद्धान्यनेन पुनर्विधीयन्ते । पाययते । दमयते । आयामयते ।
आयासयते । परिमोहयते । आदयते । रोचयते । नर्नयते । वादयते ।
वादयते । वासयते ॥

वा वयवः ॥ १४१ ॥

व्यपन्ताद्धातोः कर्तरि आत्मनेपदानि वा भवन्ति । पटपटायते
पटपटायति । लोहितायते लोहितायति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ १४२ ॥

द्युद्भ्य इति बहुवचननिर्देशान् तत्तद्भिरिनाः शिनादयः द्युद्भ्यन्ता
गृह्यन्ते । तेभ्यो लुङ्विषये कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति । अद्योतिष्ठ
व्यद्युतत् । अश्वेतिष्ठ अश्विनम् । प्राश्विनामेवम् । लुङ्नि किम् ।
द्योतते ॥

वृद्धभ्यः स्यमनोः ॥ १४३ ॥

वृद्धभ्य इति ध्रुवचननिर्देशात् पूर्ववदाद्यो लभ्यते । वृतादयो घृताद्यन्तर्गणः । तेभ्यः स्यसनोर्विपये कर्तर्यात्मनेपदानि (वा) भवन्ति । वत्स्यति अवत्स्यत् । वर्तिष्यते अवर्तिष्यत् । विवृत्सति विवर्तिष्यति । पते) । *विवृत्स(ते ? ति) (विवर्तिष्यते विवर्तिष्यति ?) विवर्तिष्यते । स्यसनो-रिति किम् । वर्धते वर्तते ॥

लुटि च कल्पः ॥ १४४ ॥

लुटिविषये चकारात् स्यसनोश्च कृपेः कर्तर्यात्मनेपदानि वा भवन्ति । कृपेर्वृताद्यन्तर्भावात् स्यसनोः पूर्वेण सिद्धान्यपि विशेषविधानादनेन बाध्ये-रन्निति समुचीयन्ते । कल्प्सा कल्पिता । कल्पस्यति कल्पिष्यते । अकल्पस्यत् अकल्पिष्यत् । चिषलप्सति चिकल्पिष्यते ॥

शेषात् परस्मैपदानि ॥ १४५ ॥

उक्ताद्योऽन्य स शेषः । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदानि उक्तानि ततोऽन्यस्मात् कर्तरि परस्मैपदानि भवन्ति । पाठशेषोऽनुबन्धशेष उपसर्गशेषोऽर्थशेष उपपदशेषः प्रत्ययशेष इति शेषविभागाः । पाठशेषः— भवति अति लुहोति दीव्यति । अनुबन्धशेष — व्रसति पुनीयति मन्त्रयति गोपायति । उपसर्गशेषः — प्रविशति अधितिष्ठति आयच्छति विपश्यति । अर्थशेष — करोति तपः । नयति वदति व्यतिहसन्ति । उपपदशेषः — गृहे सन्नरति । ब्राह्मणाय सम्प्रयच्छति । साधु पदाकारयति । रवय यज्ञ यजति । प्रत्ययशेष — शत्स्यति मुमूर्षति अधुतत् भत्स्यति । भावकर्तापि कर्तव्य । चोररय रुजति चोरस्थामयति ॥

यङ्लुकः शञ्लुक् च ॥ १४६ ॥

यङ्लुगन्ताच्च धातोः कर्तरि परस्मैपदानि शञ्लुक् च भवति । रोरवीति पोभवीति । अदादी 'चर्करीत चे'ति पाठमनङ्गीकृत्योच्यते ॥

समानाधिकरणे युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽपि मच्यमः

[॥ १४७ ॥

समानाधिकरण एकार्थे तुल्यकारके युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमाने चाप्रयु-
ज्यमाने च मध्यम पुरुषो भवति । अस्तीत्यादिना सामान्येन तिवादयो
विहितास्तेषामय पुरुषनियमः कियते । त्व पचासि युवां पचथ, यूय पचथ ।
त्व पचसे युवां पचेथे यूयं पचध्वे । अप्रयुज्यमानेऽपि । पचसि पचथः
पचथ । पचसे पचेथे पचध्वे ॥

प्रहासे च मन्योपपदान्मन्यतेरुत्तम एकवच

[॥ १४८ ॥

प्रहासो नर्मालापः । तस्मिन् गम्यमाने मन्यत्युपपदाद्वातोर्मध्यम
पुरुषो भवति । मन्यते पुनरुत्तमः स चैकवद् भवति । एहि मन्ये रथेन
यास्यसि । नहि यास्यसि, यातस्ते पितः । एहि मन्ये भोदन् भोक्ष्यसे ।
साधु मन्यसे, नहि भोक्ष्यसे, भुक्त सोऽतिथिभिः । एहि मन्यसे रथेन यास्या-
मीति मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोरुत्तममध्यगौ विधीयेते । एहि मन्ये रथेन
यास्यथ । एहि मन्ये रथेन यास्यथ । द्वित्वबहुत्वयोरपि मन्यतेरुत्तमैक-
वचनमेव । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे भोदन् भोक्ष्ये, साधु मन्यसे,
क्रियतामेवमिति ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १४९ ॥

अस्मादि समानाधिकरण उपपदे प्रयुज्यमाने चाप्रयुज्यमाने चोत्तमः
पुरुषो भवति । अहं पचामि । आवां पचावः । वयं पचामः । अहं पचे ।
आवां पचावहे । (वयं पचामहे) । पचामि पचावः पचामः । पचे पचावहे
पचामहे ॥

शेषे प्रथमः ॥ १५० ॥

यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे न स्तः स शेषः । तत्र प्रथमः पुरुषो
भवति । स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । पचति पचतः पचन्ति ।
स पचते । तौ पचेते । ते पचन्ते । पचते पचेते पचन्ते । गद्यता पच्यते ।
मया पच्यते । अत्वं त्व सम्पद्यते त्वद्भवति । अनहमह सम्पद्यते मद्भवति ।
असः सः सम्पद्यते तद्भवति । अनहमहं सम्पद्यते मद्भवति । अतत् तत्
सम्पद्ये तद्भवामि । अत्वं त्व सम्पद्ये त्वद्भवामि । युष्मदादीनामुपपदत्वे-
ऽपि सव्यापारतया प्रकृतेः कर्तृत्वेनानिष्पत्त्येन विरुद्धेति प्रकृत्याश्रय

एव पुरुषो भवति न विकृत्याश्रयः । *यथा च सद्दीभवति ब्राह्मणाः महद्भूतश्चन्द्रमा इति प्रकृत्याश्रयं बहुवचनमात्रं च न भवति ॥

एकद्विबहुष्वेकवचनद्विवचनबहुवचनानि ॥ १५१ ॥

सुपां तिङां च विभक्तीनां त्रीणि त्रीणि वचनानि 'एकवचनद्विवचन-बहुवचनान्येकैकश' इति संज्ञितानि । एषामर्थनियमः क्रियते । एकद्विबहु-ष्वर्थेषु यथासह्यं सुपां तिङां च एकवचनद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । कर्मादयश्चापरे विभक्तीनामर्थाः । तत्र कर्मादावेकस्मिन् एकवचनमेव द्वयो-र्द्विवचनमेव बहुषु बहुवचनमेव । यत्र सङ्ख्या भवति तत्रायमुपदेशः । अव्ययेभ्यस्तु निस्संख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्ते । एवं पचति पचतः पचन्ति । वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः ॥

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमसंख्याप्रयोगे वा

[॥ १५२ ॥

जातेरेकत्वादेकवचने प्राप्ते विकल्पेन बहुवचनं विधीयते । जाते-राख्या जात्याख्या । तस्यामेकस्मिन्नर्थे वा बहुवचनं भवति, न चेत् तद्वि-पयैका सङ्ख्या प्रयुज्यते । सम्पन्नो यवः । सम्पन्ना यवाः । सम्पन्नो ग्रीहिः । सम्पन्ना ग्रीहयः । प्रपूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः । प्रपूर्ववयसो ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । जातिग्रहणं किम् । देवदत्तः यज्ञदत्तः । आख्याग्रहणं किम् । काश्यपप्रकृतिः काश्यपः । भवत्ययं जातिशब्दो, नस्वनेन जातिराख्यायते । किं तर्हि । (पचति ? प्र)कृतिः । एकस्मिन्निति किम् । सम्पन्नौ ग्रीहियवौ । असंख्याप्रयोगे इति किम् । एको ग्रीहिः सम्पन्नः सुभिक्षं करोति ॥

कचिद् द्विवचनं च ॥ १५३ ॥

* 'मान्महतः समानाधिवरणजालीययोः' (६-३-५६) इति सूत्रस्य वृत्तो पदमन्तरीकारश्चेवमाह — "अभूततद्भावे चिर्विनीयते । अभूततद्भावश्च कः । कारणस्य विह्वलात्मना अभूतस्य तदात्मना भावः । तत्र प्रकृतिः वर्त्रा, न विकृतिः । तथाच 'सद्दी-भवति ब्राह्मणाः' 'वटीगरान्ति तन्तरः' 'अत्वं एव सम्पद्यते स्वद्ववती'ति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषो दृश्येते, ॥ विकृत्याश्रयेण एकवचनमध्यमपुरुषो" इति ॥

कचिदवान्तरजातिद्वयोपाधि(योगे) जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे द्विवचनं बहुवचनं च वा भवति । मगधेषु स्तनौ पीनौ । स्तनाः पीनाः । स्तनः पीनः । कलिङ्गेषु अश्विणौ शुभे । अश्विणि शुभानि । अक्षि शुभम् । इति ॥

अस्मदो द्वयोश्चाविशेषणे ॥ १५४ ॥

अस्मद एकस्मिन्नर्थे द्वयोश्चार्थयोर्वर्तमानात् बहुवचनं वा भवति न चेद्विशेषणं प्रयुज्यते । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः । अविशेषण इति किम् । अहं देवदत्तो ब्रवीमि । आवां गार्ग्या ब्रूवः ॥

युष्मदः पूजायाम् ॥ १५५ ॥

युष्मद एकस्मिन्नर्थे द्वयोश्च पूजायां विषये बहुवचनं वा भवति । त्वं मे गुरुः । यूयं मे गुरुवः । पूजायामिति किम् । त्वं गच्छ । युवां गच्छथः ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १५६ ॥

अन्येभ्योऽपि च प्रातिपदिकेभ्य एकस्मिन्नर्थे पूजायामपूजायां च बहुवचनं दृश्यते । आर्यमित्राः । तातपादाः । गुरवो जानन्ति । आपः दाराः वर्षा इति ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदाविशाखाभ्यो नक्षत्रे ॥ १५७ ॥

फल्गुन्यादिभ्य एकस्मिन्नर्थे द्वयोश्चार्थयोर्बहुवचनं वा भवति नक्षत्रविषयश्चेत् प्रयोगः । कदा पूर्वा वा उत्तरा वा फल्गुनी । कदा फल्गुन्यौ । कदा फल्गुन्यः । कदा पूर्वा उत्तरा वा प्रोष्ठपदा । कदा प्रोष्ठपदे । कदा प्रोष्ठपदाः । कदा विशाखा । कदा विशाखे । कदा विशाखाः । पर्यायाणामपि भवति । कदा पूर्वे भाद्रपदे । कदा पूर्वा भाद्रपदाः । नक्षत्र इति किम् । फल्गुन्यौ माषविके ॥

तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १५८ ॥

तिष्य एकः । पुनर्वसु द्वौ । तेषां बहुत्वात् बहुर्थः । बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वसुर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनस्य प्रसङ्गे नित्यं द्विवचनं भवति । उदितौ तिष्यपुनर्वसु । पर्यायाणामपि । सिध्यपुनर्वसु । नक्षत्र इति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । द्वन्द्व इति किम् । यस्तिष्यस्तौ पुनर्वसु येषां ते तिष्यपुनर्वसवः । तिष्यादय एवोत्पातादेर्निमित्ताद् विपर्ययेण दृश्यमाना बहुव्रीहिणोऽप्यन्त इति नक्षत्रसमास एवायं, नतु द्वन्द्वः । बहुवचनस्येति किम् । तिष्यश्च पुनर्वसु च तदिदं तिष्यपुनर्वसु । अस्मादेव ज्ञापकात् सर्वो द्वन्द्वो विभापैकवद्भवति ॥

प्रातिपदिकात् स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुपः ॥ १५९ ॥

प्रातिपदिकात् परे स्वादयः प्रत्यया भवन्ति । द्यत् द्यदौ द्यदः । द्यदं द्यदौ द्यदः । द्यदा द्यद्भ्यां द्यद्भिः । द्यदे द्यद्भ्यां द्यद्भ्यः । द्यदः द्यद्भ्यां द्यद्भ्यः । द्यदः द्यदोः द्यदाम् । द्यदि द्यदोः द्यत्सु । एवं कुमारीषट्वादयः । सोरुकारः सोरिति विशेषणार्थः । जसो जकारो 'जसि च'ति । भौट्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । शसः शकारः 'ततः शसो नः पुंसी'ति चिह्नार्थः । टकारष्टाडसोरिति । डेङ्सिडस्ङीनां ङकारो 'ङित्यसल्युरि'ति । ङसेरिङकारो 'ङसेश्चादि'ति । सुपः पकारः सुषिति प्रत्याहारार्थः ॥

अतो भिस ऐस् ॥ १६० ॥

अकारान्तात् प्रातिपदिकात् परस्य भिस ऐसादेशो भवति । वृक्षैः । अतिजैः । सन्निपातलक्षणपरिमापाया अनित्यत्वादतिजसैरिति केचित् । अत इति किम् । अभिभिः । तपरः किम् । श्रद्धाभिः । अ(न)न्तरविहितस्य भिसो ग्रहणादिह न भवति । ब्राह्मणमिस्सा ॥

नेदमदसोर्यगात् ॥ १६१ ॥

इदमोऽदसश्चाकात् परस्य भिस ऐसादेशो न भवति । एभिः । अमीभिः । अकादिति किम् । इमकैः अगुकैः ॥

टाडसोरिनस्थौ ॥ १६२ ॥

अकारान्तात् प्रातिपदिकात् परयोऽष्टसोर्यथासहचम् इन स्य इत्ये-
तावादेशौ भवतः । वृक्षेण । अतिजरेण । अतिजरसिनेति केचित् । वृ-
क्षस्य अतिखद्वस्य ! अत इति किम् । द्यपदा द्यपदः ॥

डेङ्स्योर्यातौ ॥ १६३ ॥

डे ङसि इत्येतयोरकारान्तात् प्रातिपदिकादुत्तरयोर्यथासहचं य
आदित्येतावादेशौ भवतः । वृक्षाय वृक्षान् । 'भौरिय्यैपुकार्यादी'ति निर्देशेन
सन्निपातलक्षणपरिभाषायाः कचिदनित्यत्वात् ज्ञापकात् 'सुपि चे'ति दीर्घो
भवति । अत एवातिजरसादिति केचित् ॥

सर्वनाम्नः स्मैस्मातौ ॥ १६४ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परयोः डेङ्स्योर्यथासहचं स्मैस्मादित्येता-
वादेशौ भवतः । सर्वस्मै विश्वस्मै । सर्वस्मात् विश्वस्मात् । अत इत्येव ।
भवते भवतः ॥

डेः स्मिन् ॥ १६५ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परस्य डेः स्मिन्नित्ययमादेशो भवति ।
सर्वस्मिन् विश्वस्मिन् । अत इत्येव । भवति ॥

जसः शी ॥ १६६ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परस्य जसः शी इत्ययमादेशो भवति ।
सर्वे विश्वे । अत इत्येव । भवन्तः । तपरकरणादिह न भवति । सर्वाः ।
दीर्घोच्चारणं किम् । 'ज्ञापकम्' इति जुंविधौ ग्रहणं मा भूत् । शकारः स-
र्वदेशार्थः ॥

आदामः साम् ॥ १६७ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्नः परस्य पष्ठीबहुवचनस्यामः सामित्ययमा-
देशो भवति । सर्वेषां विश्वेषाम् । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् एत्वम् ।
अत इत्यनुवर्तमाने आद्वचनं दीर्घादपि यथा स्यात् । सर्वासाम् ॥

नान्यच्च संज्ञोपसर्जनात् ॥ १६८ ॥

संज्ञाया उपसर्जनाच्च स्मैप्रभृतिकमन्यच्च सार्वनामिकं त्यदाद्यत्वादि-
कार्यं न भवति । यत्तु प्रतिपदोक्तं 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ्' इत्यादि तद्
भवत्येव । सर्वो नाम कश्चित् सर्वाय । विश्वं जगत् विश्वाय । अतिक्रान्तः
सर्वान् अतिसर्वाय । प्रियविश्वाय । एवम् अतितत् अतितदौ । अनुपसर्जनात्
तदन्तादपि । परमसर्वस्मै । त्वकल्पितृकः मकल्पितृकः । त्वकत्पुत्रः मकत्पुत्र
इत्यन्तरङ्गत्वात् । अत्पूर्वमेव त्वत्कल्पितृको मत्कल्पितृक इति तमेवान्ये
मन्यन्ते ॥

तृतीयासमासवाक्ययोः ॥ १६९ ॥

'पूर्वावरे'त्यादिना प्रतिपदं तृतीयासमासं वक्ष्यति । तस्मिन्स्तद्वान्ये
च सर्वनाम्नो यदुक्तमन्यच्च सार्वनामिकं कार्यं तद् न भवति । मासेन
पूर्वाय मासपूर्वाय । मासेनावराय मासावराय ॥

द्वन्द्वे च ॥ १७० ॥

द्वन्द्वे समासे सर्वनाम्नो यदुक्तं यच्चान्यत् सार्वनामिकं कार्यं तन्न
भवति । अधरोत्तरात् ॥

शी वा ॥ १७१ ॥

सर्वनाम्नो जसः शीभावो य उक्तः स द्वन्द्वे वा भवति । पूर्वोत्तरे
पूर्वोत्तराः । कतरकतमे कतरकतमाः ॥

प्रथमचरमतयायाल्पार्धनेमकतिपयेभ्यः ॥ १७२ ॥

प्रथमादयः प्रातिपदिकानि । तयायौ प्रत्ययौ । तेभ्यः पूर्वानुवृत्तः शी
वा भवति । प्रथमादिभ्योऽप्राप्ते विभापेयम् । नेमात् प्राप्ते । प्रथमे प्र-
थमाः । चरमे चरमाः । द्वितये द्वितयाः । द्वये द्वयाः । उभयाच्च पूर्वविप्र-
तिषेधेन नित्यमेव शी भवति । उभये देवमनुष्याः । अल्पे अल्पाः । अर्धे
अर्धाः । नेमे नेमाः । कतिपये कतिपयाः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ च ॥ १७३ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः स्मात्स्मिनौ शी च यथास्थानं वा भवन्ति ।
पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । पूर्वे पूर्वाः । परस्मात् परात् । परस्मिन्
परे । परे पराः । नवभ्य इति किम् । त्यस्मात् । त्यस्मिन् । त्ये ॥

रमै च तीयात् ॥ १७४ ॥

तीयान्तान् प्रातिपदिकान् रमै म्मानुष्मिर्नो च यभाष्यन्तं या
पयन्ति । द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयम्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्
द्वितीये । एवं तृतीयस्मै इत्यादि ॥

आप औतः ङी ॥ १७५ ॥

आपन्तात् प्रातिपदिकान् परस्य प्रथमाद्वितीयाद्विचनस्यौकारस्य
शी इत्ययमादेशो भवति । माले तिष्ठतः मालं पश्य । बहुगानं तिष्ठतः ।
बहुगाने पश्य । शकार 'आच्छीनघोरि'ति विशेषणार्थः । दीपंपहणमुत्त-
रार्थम् । प्रपुणी ॥

नपुंसकात् ॥ १७६ ॥

नपुंसकात् परस्यौतः शी इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठतः ।
कुण्डे पश्य । पयसी ॥

जश्शसोः शिः ॥ १७७ ॥

नपुंसकात् परयोर्जश्शसोः शिरित्ययमादेशो भवति । कुण्डानि नि-
ष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । जसो सहचरितस्य शमो ग्रहणादिह न भवति ।
कुण्डशो ददाति । शकारः सर्वदेशार्थः ।-

अष्टाभ्य औश् ॥ १७८ ॥

अष्टनः कृतास्तात् परयोर्जश्शसोर्शिरित्ययमादेशो भवति । अष्टौ
तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । परमाष्टौ । कृताजनिर्देशः किम् । अष्ट । अत्य-
ष्टानः । शकारः सर्वदेशार्थः ॥

णः संख्याया लुक् ॥ १७९ ॥

पकारान्तायाः नकारान्तायाश्च सप्तधायाः परयोः जश्शसोर्लुक्
भवति । पट् तिष्ठन्ति । पट् पश्य । पय निष्ठन्ति । पय पश्य । मर्त्या-
सम्बन्धिनोर्जश्शसोर्ग्रहणात् अग्रधानाच्च भवति । प्रियपयः प्रियवयानः ॥

कतेः ॥ १८० ॥

कतेः परयोर्जश्शसोर्लुक् भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ।
अप्रधानान्न भवति । प्रियकतयः ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ १८१ ॥

सु भम् इत्येतयोर्नपुंसकलिङ्गात् परयोर्लुक् भवति । दधि तिष्ठति ।
दधि पश्य । पयः पयो जरयति ॥

अतोऽम् ॥ १८२ ॥

अकारान्तात् नपुंसकलिङ्गात् परयोः स्वमोरमादेशो भवति । कुण्डं
तिष्ठति । कुण्डं पश्य ॥

इतरादिभ्यः पञ्चम्योऽनेकतरात् तः ॥ १८३ ॥

इतरादिभ्यः पञ्चम्य एकतरस्वर्जितेभ्यो नपुंसकलिङ्गेभ्यः परयोः
स्वमोस्तकारादेशो भवति । कतरत् तिष्ठति । कतरत् पश्य । कतमत्
तिष्ठति । कतमत् पश्य । अन्यत् तिष्ठति । अन्यत् पश्य । अन्यतरत् तिष्ठति ।
अन्यतरत् पश्य । इतरत् तिष्ठति । इतरत् पश्य । अतोऽकारस्य तकारे कृते
मकारस्य संयोगान्तलोपः । पञ्चम्य इति किम् । पूर्वं तिष्ठति । पूर्वं पश्य ।
अनेकतरादिति किम् । एकतरं तिष्ठति । एकतरं पश्य ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ १८४ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसोऽशित्ययमादेशो भवति । तव स्वम् ।
मम स्वम् । शकारः सर्वादेशार्थः ॥

ङेसुटोऽम् ॥ १८५ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य सुटां चामित्ययमादेशो भवति ।
तुभ्यं दीयते । मह्यं दीयते । त्वम् अहम् । युवाम् आवाम् । यूयं वयम् ।
त्वां माम् । युवाम् आवाम् ॥

शसो नः ॥ १८६ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारादेशो भवति । सकारस्य संयो-
गान्तलोपः । युष्मान् अस्मान् । युष्मदस्मदोरलिङ्गत्वात् स्त्रीसामानाधिकर-
ण्येऽप्यनेनैव भवति ॥

भ्यसोऽग्यम् ॥ १८७ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्व भ्यसोऽग्यमादेशो भवति । युष्मभ्यं दीयते ।
अस्मभ्यं दीयते । अकारादिकरणं किम् । बहुषु वृत्त्येत्वं मा गत इति ॥

पञ्चम्या जत् ॥ १८८ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यां परस्यादित्ययमादेशो भवति । युष्मद्
गच्छति । अस्मद् गच्छति ॥

ङसेश्च ॥ १८९ ॥

ङसेश्च युष्मदस्मद्भ्यां परस्यादादेशो भवति । त्वद् गच्छति । मद्
गच्छति ॥

आम आकम् ॥ १९० ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्याम आकमादेशो भवति । युष्माकम् अस्माकम् ॥

ह्रस्वापो नुट् ॥ १९१ ॥

ह्रस्वान्तादापन्ताश्च परस्यामो नुडागमो भवति । वृक्षाणां
खट्वाणाम् । ह्रस्वाप इति किम् । वर्षाभ्यां ह्यपदाम् ॥

ह्रियून्मोम् ॥ १९२ ॥

ह्रीलिङ्गसम्बन्धी य ईकार ऊकारश्च ताभ्यां परस्यामो नुट् भवति ।
लक्ष्मीणाम् । अलावूनाम् । ह्रीप्रहणं किम् । ग्रामण्याम् । खलण्याम् ।
(आ ? यू) ग्यामिति किम् । शरदाम् ॥

इयुव्स्थानिभ्यां वा ॥ १९३ ॥

इयुवोः स्थानिनौ यौ ह्रीसम्बन्धिनावीकारोकारौ ताभ्यां परस्यामो
नुडागमो भवति । (ह्री ? श्री) णां (घ्रि ? श्रि) याम् भूणां भुवाम् ।
क्षिया इति किम् । सुधियाम् । कट्प्रुवाम् । (ह्री ? श्री) शुन्दसम्बन्धिनोस्तु
पुंस्यपि । अति(ह्री ? श्री) गाम् अतिश्रियाम् । अनिष्णुणाम् अतिप्रुवां
(अति ?) ह्रीणां पुरुषाणां वा । नपुंसके तु ह्रस्वत्वेन यान्यमिति तल्लङ्ग
एव नित्यो नुट् भवति (अतिश्रीणां) कुलानामिति । इयुव्स्थानिभ्यामिति
किम् । नदीनां वधूनाम् ॥

नित्यं स्त्रियाः ॥ १९४ ॥

स्त्रियाः परस्यामो नित्यं नुडागमो भवति । स्त्रीणाम् ॥

सङ्ख्याया अनतः ॥ १९५ ॥

अच्छब्दवर्जितायाः सङ्ख्यायाः सम्बन्धिन आमो नुडागमो भवति । चतुर्णां षण्णां पञ्चानाम् । सङ्ख्याप्रधाने समासेऽपि तत्सम्बन्धित्वाद् भवति । परमचतुर्णाम् । परमषण्णाम् । अप्रधानात् न तु भवति । प्रियचतुरां प्रियपञ्चानां प्रियषण्णामिति । अनत इति किम् । त्रिंशतां पञ्चाशताम् ॥

त्रेस्त्रयश्च ॥ १९६ ॥

त्रेः परस्यामो नुडागमः त्रेस्त्रयादेशश्च भवति । त्रयाणां परमत्रयाणाम् । इह तु न भवति । अतित्रीणां प्रियत्रीणाम् । स्त्रिया तु परत्वात् तिस्रभावो भवति । तिसृणाम् ॥

सुपो लुगैकार्थ्ये ॥ १९७ ॥

पूर्वोत्पन्नस्य सुप एकार्थ्याभावे लुग् भवति । पुत्रीयति । कुम्भकारः । औपगवः । राजपुरुषः । ऐकार्थ्य इति किम् । पुत्रमिच्छति कुम्भकार इति ।

अनुपसर्जनाव्ययात् ॥ १९८ ॥

अनुपसर्जनादव्ययात् परस्य सुपो लुग् भवति । उच्चैः परमोच्चैः । अनुपसर्जनादिति किम् । अत्युच्चैसी ॥

नाव्ययीभावादतोऽपञ्चम्यास्त्वम् ॥ १९९ ॥

अव्ययीभावादतोऽकारान्तादुत्तरस्य सुपो लुक् न भवति, पञ्चमी-
वार्जितस्य पुनः अमादेशो भवति । उपकुम्भं तिष्ठतीत्यादि । अत इति
किम् । अधिसि । अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भात् ॥

तृतीयासप्तम्योर्वा ॥ २०० ॥

अकारान्तादव्ययीभावसमासादुत्तरयोस्तृतीयासप्तम्योर्वा अमादेशो
भवति । उपकुम्भम् । उपकुम्भेन । उपकुम्भम् उपकुम्भे ॥

नित्यमृद्ध्यर्थनदीसङ्ख्यावयवात् सप्तम्याः ॥ २०१ ॥

ऋद्ध्यर्थान्नवयवान् सह्यावयवानाकारान्तादव्ययीभासान् पास्याः
सप्तम्या (नित्यमगादे)शो भवति । मुमद्रम् । उन्मत्तगङ्गम् । विंगति-
भारद्वाजम् । प्रतिपदोक्तस्य नद्यव्ययीभासस्य ऋद्वणादिह न भाति । उप-
गङ्गम् उपगङ्गे ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २०२ ॥

कर्मणि कारके द्वितीयाभिक्तिर्मगति । कटं करोति । ओदनं
पचति । आदित्यं पश्यति । अथ कथं क्रियते षट्, कृतः षट्,
शक्यः षट्, आरूढेरानरो वृक्षः इत्यादि । तिङ्कृतद्वितममामि कर्मणो
ऽभिहितत्वात् । वक्तव्यं तद्धनभिहित इति । न वक्तव्यम् । लौकिक
एवायं न्यायः शब्दान्तरेणामिहितेऽर्थे शब्दो न प्रयुज्यत इति । यथा
अश्वो गच्छतीत्युक्ते वाजी प्रजतीति । शास्त्रीयोऽपि । यथा शस्त्रीश्यामा,
गुरुपञ्चाग्रः, दध्योदनः, गुडधानाः, अश्वरथः, धृतगुडः, निष्क्रीशामि-
रित्यादिषु तत्पुरुषेणोक्तार्थत्वात् सामान्योपसिक्तमिधयुक्तपूर्णनिष्क्रान्तादयो
न प्रयुज्यन्ते, तथा तिङादिभिरभिहितत्वात् द्वितीयादयो न भवन्ति ।
यद्येवं द्वावपूपौ, अहं पचामीति सुसिद्धन्ताभ्यामुक्तार्थयोर्द्विशब्दाद्विशब्दयोः
कथं प्रयोगः । उच्यते । सामान्योपक्रमे विशेषोऽनुपयोगमर्थेति । द्वावि-
त्युक्ते न ज्ञायते कौ द्वाविति । अहमित्युक्ते न ज्ञायते पचाम्युत पचामीति ।
अपूपौ पचामीति तु विशेषोपक्रमे द्व्यंशब्दयोः प्रयोगो न भवति ।
प्रसङ्गायर्थान्तरामिधि(त्सिता? त्सा)यां च भवति । यथा 'अहं कस्मि-
र्वस्तुमिधरामि मार्गयोरुमयोरपी'ति । यत्रैकद्रव्याधारप्रधानाप्रधानक्रिया-
विषयानेकशक्तिर्भवति तत्र प्रधानक्रियाविषयायां शक्तौ लादिभिरभिहिताया-
मप्रधानक्रियाविषया शक्तिरनभिहितापि प्रधानशक्त्यनुरोधादभिहितवत्
प्रकाशमाना विभक्त्युत्पत्तौ निमित्तं न भवति । यथा पञ्चोदनो भुज्यते
देवदत्तेनेति भावाभिधायिना क्त्वाप्रत्ययेन ओदनाधिकर(णा? ण)विषया
कर्मशक्तिरनभिहितापि प्रधानमुचिक्रियविषयशक्त्यनुरोधेनाभिहितवत् प्र-
काशमाना विभक्त्युत्पत्तौ निमित्तं न भवति । यथा च ग्रामो गन्तुमिच्छते

देवदत्तेनेति प्रधानक्रियाविषयां कर्मशक्तिमभिदधता लकारेण गमिक्रिया-
विषयापि कर्मशक्तिरभिहितेति तदभिधानाय द्वितीयाचतुर्थ्यां न भवतः ॥

समयानिकपाहाधिगन्तरान्तरेणयेनतेनयुक्तात् ॥ २०३ ॥

समयादिभिर्निपातैर्युक्तात् प्रातिपदिकात् षष्ठ्यपवादो द्वितीया-
विभक्तिर्भवति । समया ग्राम निकषा ग्राम प्राकारः । हा-देवदत्तम् । धिक्
देवदत्तम् । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण गार्तपत्यमाह-
वनीय च वेदिः । नदी येन गतः । पश्चिमा तेन नीतः । अन्तरान्तरेण
शब्दौ निपातौ साहचर्यात् गृह्येते । तेनेह न भवति — किं ते केशवा
छुनयोरन्तरेण गतेनेति । हा नाथ !, धिक् जाल्मेत्यादावन्तरप्रत्यान्
सम्बोधनविभक्तिरेव । युक्तादिति किम् । अन्तरा तक्षशिलां पाटलीपुन च
ब्रुहस्प प्रकार । ब्रुहस्पशब्दाच्च भवति । प्राकारकमण्डलुवेदिभ्यस्तु 'उपपद-
विभक्ते कारकविभक्तिर्धलीयसी'ति न भवति ॥

द्वित्वेऽध्यादिभिः ॥ २०४ ॥

'अधुपर्यवसः समीप' इति वक्ष्यति । द्विरुक्ते अध्यादिभिर्नियुक्तात्
प्रातिपदिकात् षष्ठ्यपवादो द्वितीयाविभक्तिर्भवति । अध्यधि ग्रामम् ।
उपर्युपरि ग्रामम् । अधोधो वसतिम् । द्वित्व इति किम् । अधो ग्रामस्य ।
असामीप्याच्च भवति । (उपरि चन्द्रमा ।) ॥

सर्वाभिपर्युभयेभ्यस्तसा ॥ २०५ ॥

सर्वाभिपर्युभयेभ्य परो यस्तत् तदन्तेन युक्ताद् द्वितीयाविभक्तिर्भ-
वति । सर्वतो ग्रामम् । अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । उभयतो
ग्रामम् ॥

एनपा ॥ २०६ ॥

एनचन्तेन युक्तात् प्रातिपदिकात् द्वितीयाविभक्तिर्भवति । 'षष्ठ्य
तस्येति'त्यस्यापवादः । दक्षिणेन हिमवन्तम् । उत्तरेण पारियात्रम् ॥

कर्मप्रवचनीयैः ॥ २०७ ॥

‘अनुर्हेतुलक्षण’ इत्यादयः कर्मप्रवचनीयाः । कर्मप्रवचनीयैर्युक्ताद् द्वितीयादिभक्तिर्भवति । शाकन्यसंहितामनु प्राप्तं । वृक्षं प्रति विद्यो-
तते विद्युत् । युक्तादिति किम् । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।
‘दन्तैरपि नखैरपी’त्यादौ ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी’ति
तृतीयैव भवति ॥

सप्तम्याधिक्यस्वाम्ययोः ॥ २०८ ॥

आधिक्ये स्वाम्ये चार्धे कर्मप्रवचनीययुक्तात् सप्तमीविभक्तिर्भवति ।
उपोऽधिके कर्मप्रवचनीयः । उपखार्या द्रोणः । उपनिष्के कार्यापणम् ।
अधिरीश्वरे । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः । उप-
पदविभक्तीनां पष्ठपवादत्वात् प्रधानत्वाद् द्रोणादेर्न भवति । स्वस्वामिनोः
पर्यायेण प्राधान्येन विवक्षा । द्रोणादेस्त्वधिकाः खार्यादयो न सम्भवन्ति ॥

पञ्चम्यपाङ्गभ्याम् ॥ २०९ ॥

अपाङ्गभ्यां कर्मप्रवचनीयाभ्यां युक्तात् पञ्चमीविभक्तिर्भवति । अप-
पाटलीपुत्राद् वृष्टो देवः । आ छुम्नाद् वृष्टो देवः ॥

परिणा वर्जने ॥ २१० ॥

वर्जनार्थेन परिणा कर्मप्रवचनीयेन युक्तात् पञ्चमीविभक्तिर्भवति ।
परि त्रिगर्तेश्चो वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् । वृक्ष परि विद्योतते ॥

प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ २११ ॥

प्रतिनिधिप्रतिदानयोर्द्यौत्ययोः कर्मप्रवचनीययुक्तात् पञ्चमीविभ-
क्तिर्भवति । अमिमन्युरर्जुनात् प्रति । मापानस्मै तिलेभ्यः प्रतिप्रयच्छति ।
अर्जुनस्याभिमन्युः प्रतिनिधिः तिलानां माषाः प्रतिदानमिति पट्टीविपये
विधानादभिमन्योर्माषेभ्यश्च कर्मप्रवचनीययोगेऽपि न भवति ॥

कालाध्वन्या कारकमध्ये सप्तमी च ॥ २१२ ॥

कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताम्बा सप्तमीविभक्तिश्चकारात्
पञ्चमीविभक्तिश्च भवति । अथ भुवत्वा देवदत्तो द्यहे भोक्ता द्यहाद्
भोक्ता । कर्तृशतयोर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयमिष्वास क्रोशे लक्षं विध्यति
क्रोशालक्षं विध्यति । कर्तृकर्मणोः, कर्मापादानयोः, कर्माधिकरणयोर्वा
मध्येऽध्वा । ननु च द्यहे पूर्णं भुक्ते, क्रोशे स्थितं लक्षं विध्यतीत्यधिकरण
सप्तमी । (द्यहात्) द्यहमतिक्रम्य भुक्ते, क्रोशान्निस्तृत्य स्थितं लक्षं विध्यती-
त्यपादान एव पञ्चमी सिद्धेति नार्थः सूत्रारम्भेण । सत्यम् । यदा त्वस्यैव
क्रियावाचकसम्बन्धस्य फलभूताशेषसम्बन्धलक्षणान्तरावस्था
सौ भुक्ते योजनस्य गृह्णातीति तदापि कारकमध्ये षष्ठी मा भूदिति सूत्र-
भारम्यते ॥

द्वितीयात्यन्तसंयोगे ॥ २१३ ॥

क्रियागुणद्रव्यैः कालाध्वनोः कास्त्वेन सम्बन्धोऽत्यन्तसंयोगः ।
तत्र क्रियासम्बन्धेन कर्मणीत्येव सिद्धा । गुणद्रव्याभ्यां त्वत्यन्तसंयोगे
कालाध्वनश्चानेन द्वितीयाविभक्तिर्भवति । मासमधीते । मासं कत्याणी ।
मासं गुडधानाः । (क्रोशमधीते ।) क्रोशं कुटिला नदी । योजनं पर्वतः ।
अत्यन्तसंयोग इति किम् । (मासस्य द्विरधीते ।) मासस्यैकरात्रं कत्याणी ।
मासस्य गुडधानाः । (क्रोशस्य द्विरधीते ।) क्रोशस्यैकदेशे कुटिला । योज-
नस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ २१४ ॥

फलप्राप्तौ सस्यां क्रियायाः परिसमाप्तिरपवर्गः । तस्मिन् गम्यमाने
कालाध्वनश्चात्यन्तसंयोगे तृतीयाविभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः ।
क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम् । मासमधीतोऽनुवाको, न
चानेन गृहीतः । मासादेर्व्याप्यमानतैव न साधकतमस्वमिति करणत्वं न
भवति ॥

कर्तृकरणयोश्च ॥ २१५ ॥

कर्तरि करणे च कारके प्रातिपदिकात् तृतीया विभक्तिर्भवति ।

देवदत्तेन कृतम् । दात्रेण लुनाति । रामेणास्त्रेण जितः ॥

प्रकृतिप्रायगोत्रनामजातिजनुःपुमात्मादिभ्यो गम्य-

मानक्रियायाम् ॥ २१६ ॥

प्रकृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गम्यमानक्रियायां ययासम्भवं कर्तरि करणे वा तृतीया विभक्तिर्भवति । प्रकृत्याभिरूपः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । नाम्ना सत्यव्रतः । जात्या सुशीलः । जनुपान्धः । पुंसानुजः । आत्मना तृतीयः । आदिग्रहणात् स्वभावोद्गारः, निसर्गेण प्राज्ञः, शङ्कुलया खण्डः, किरिणा काणः, इत्यादावपि भवति । सर्वत्र चेह कृतभवत्यदिगम्यमानक्रियापेक्षं कर्तृत्वं करणत्वं च भवति ॥

न्यक्षकात्स्न्यादिभ्यः क्रियाविशेषणे ॥ २१७ ॥

न्यक्षकात्स्न्यादिभ्यः क्रियाविशेषणे गम्यमाने तृतीया विभक्तिर्भवति । न्यक्षेण करोति । कात्स्न्येन । साकल्येन । अनवयवेन ॥

सुखदुःखादिभ्यो वा ॥ २१८ ॥

सुखदुःखादिभ्यः क्रियाविशेषणे गम्यमाने तृतीया विभक्तिर्वा भवति । सुखेनास्ते सुखमास्ते । दुःखेन जीवति दुःखं जीवति । कष्टेन क्रामति कष्टं क्रामति । अनायासेन करोति अनायासं करोति ॥

समविपमादिभ्योऽधिकरणे ॥ २१९ ॥

तृतीया विभक्तिर्वा भवति । समेन धावति (समे धावति) । विषमेन धावति विषमे धावति । आकाशेन याति आकाशे याति ॥

द्विद्रोणपञ्चकादिभ्यः कर्मणि वीप्सायाम् ॥ २२० ॥

द्विद्रोणादिभ्यः कर्मण्यो वीप्सायां गम्यमानायां तृतीया विभक्तिर्वा भवति । द्विद्रोणेन क्रीणाति । (द्विद्रोणं द्विद्रोणं क्रीणाति) । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । पञ्चकं पञ्चकं क्रीणाति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणाति । साहस्रं साहस्रं क्रीणाति ॥

संज्ञश्च ॥ २२१ ॥

सम्पूर्वाज्जानातेष्व कर्मणि तृतीया विभक्तिर्वा भवति । मात्रा सञ्ज्ञा-
नीते । मात्रं सञ्ज्ञानीते ॥

अशिष्टव्यवहारे सम्प्रयच्छतेः सम्प्रदाने ॥ २२२ ॥

अशिष्टव्यवहारविषये सम्प्रयच्छतेः सम्प्रदाने कारके तृतीया वि-
भक्तिर्भवति । दास्या सम्प्रयच्छते ॥

सहार्थयोगे ॥ २२३ ॥

अर्थार्थिपूर्वापरकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णोनार्थैः ॥ २२४ ॥

इत्थम्भूतलक्षणात् ॥ २२५ ॥

अङ्गाद् विकृतात् तद्विकारेणाङ्गिवचने ॥ २२६ ॥

हेतौ ॥ २२७ ॥

ऋणे पञ्चमी ॥ २२८ ॥

गुणे वा ॥ २२९ ॥

न स्त्रियाम् ॥ २३० ॥

अनुपलब्ध्यादिभ्यः ॥ २३१ ॥

पष्ठी हेतोः प्रयोगे ॥ २३२ ॥

पर्यायाणां द्वितीया सर्वनामभ्यः ॥ २३३ ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ २३४ ॥

परिक्रियः करणे वा ॥ २३५ ॥

बलृप्त्यर्थकर्त्तरि विकारे ॥ २३६ ॥

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने ॥ २३७ ॥

तादर्थ्ये ॥ २३८ ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ २३९ ॥

तुमुनोऽप्रयुज्यमानस्य कर्मणि ॥ २४० ॥

गल्यर्थानां चेष्टायामनास्थिताध्वनि वा ॥ २४१ ॥

मन्यतेः प्रतिकृष्यकुत्सायामुपमानेभ्यः ॥ २४२ ॥

न नावलकाकशुकसृगालेभ्यः ॥ २४३ ॥

नमस्वस्तिस्वाहास्वधालंघपट्पर्याप्त्यर्थे ॥ २४४ ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २४५ ॥

ल्यब्लोपे कर्माधिकरणयोः ॥ २४६ ॥

प्रदनाल्यानयोश्च ॥ २४७ ॥

प्रभृत्यन्यार्थारादितरदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियोगे

[॥ २४८ ॥

ऋते द्वितीया च ॥ २४९ ॥

विना तृतीया च ॥ २५० ॥

पृथङ्नानाभ्याम् ॥ २५१ ॥

स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयेभ्योऽसत्त्वार्थेभ्यः करणे ॥ २५२ ॥

कालाध्वपरिच्छेदमूलात् पञ्चमी ॥ २५३ ॥

तेन योगे कालात् सप्तमी ॥ २५४ ॥

अध्वनः प्रथमा च ॥ २५५ ॥

पष्ठ्यतसर्थः ॥ २५६ ॥

दूरान्तिकार्थबहिर्भिः पञ्चमी च ॥ २५७ ॥

दूरान्तिकार्थेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यो द्वितीयातृतीयासप्त-

[म्यश्च ॥ २५८ ॥

अधिकरणे सप्तमी ॥ २५९ ॥

क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि ॥ २६० ॥

निमिचात् कर्मसंयोगे ॥ २६१ ॥

अप्रत्यादिष्वसाधुना ॥ २६२ ॥

साधुना च ॥ २६३ ॥

निपुणेन चार्चयाम् ॥ २६४ ॥

क्रियाहेभ्यः कारकत्वे ॥ २६५ ॥

क्रियानहेभ्यश्चाकारकत्वे ॥ २६६ ॥

तद्विपर्यासे च ॥ २६७ ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ २६८ ॥

पष्ठी चानादरे ॥ २६९ ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादत्ताक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ २७० ॥

आयुक्तकुशल भ्यामासेवायाम् ॥ २७१ ॥

यतो निर्धारणम् ॥ २७२ ॥

पञ्चमी विभक्तात् ॥ २७३ ॥

सप्तमी चाधिकेन भूयसः ॥ २७४ ॥

तृतीयाल्पीयसः ॥ २७५ ॥

प्रसितोत्प्लुकाभ्यामधिकरणे वा ॥ २७६ ॥

नक्षत्राच्च लुपि ॥ २७७ ॥

अर्थमात्रे प्रथमा ॥ २७८ ॥

सम्बोधने च ॥ २७९ ॥

पष्ठी शेषे ॥ २८० ॥

....

....

“(अन्येन व्यपदिष्टस्य यस्यान्यत्रोपजायते ।

व्यतिरेकः स) धर्मो द्वौ लभते विषयान्तरे ॥

प्राधान्यं स्वगुणे लब्ध्वा विधाने यानि शेषताम् ।

सहयोगे स्वयोगे च प्रधानत्वं न ह्रीयते ॥”

स्मृत्यर्थदयेशां कर्मणि ॥ २८१ ॥

स्मरणार्थानां दयतेरशेष कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्ति-
र्भवति । मातुः स्मरति । मातुरध्येति । मातुरुत्कण्ठते । मातुः प्रध्यायति ।
सर्पिषो दयते । मधुन ईष्टे । कर्म(ण ? णि) इति किम् । यथा (मातुर्गुणैः)
स्मरति । शेष इत्येव । मातरं स्मरति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां न भाषाणा-
मश्रीयादित्यादिवत् पूर्वैर्गैव षष्ठी भविष्यति । सत्यम् । किन्तु 'प्रतिपदविधाना
षष्ठी (न) समस्यत' इति वक्ष्यति । तस्मात् तेन प्रकरणेन विषयं प्रदर्शयन्
प्रदर्शयति मातुः स्मृतमित्यादौ समासो मा मूदिति । तदाह —

“साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥”

कृञः प्रतियत्ने ॥ २८२ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः । तस्मिन् गम्यमाने करोते । कर्मणि
शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधो दकस्योपस्कुस्ते । शस्त्रपत्र-
स्योपस्कुस्ते । प्रतियत्न इति किम् । कटं करोति । कर्मणीत्येव । एधो दक-
स्योपस्कुस्ते प्रज्ञया । शेष इत्येव । एधो दकमुपस्कुस्ते ॥

रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम् ॥ २८३ ॥

रुजा पीडा, तदर्शानां धात्वर्थकर्तृकाणां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते
षष्ठी विभक्तिर्भवति । चोरस्य रुजति । चोरस्याभवति ॥

न उवरिसन्ताप्योः ॥ २८४ ॥

चोरं सन्तापयति ॥

आशिषि नाथः ॥ २८५ ॥

नायतेराशीर्थस्य कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति ।
सर्पिषो नायते । मधुनो नायते । सर्पिर्मे भूयादिति, तत् मधु मे भूयादि-
त्वाशास्त इत्यर्थः । आशिषीति किम् । सर्पिर्नायति । माणवकमुपनायति ॥

जासिनाटिकाधिपिपां हिंसायाम् ॥ २८६ ॥

हिंसा प्राण्युपघातस्तदर्थानां जायते इत्यादीनां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चोरस्योज्जासयति । चोरस्योन्नाटयति । चोरस्योत्क्राययति । चोरस्य पिनाष्टि । हिंसायामिति क्प् । धानाः पिनाष्टि । शेष इत्येव । चोरसुज्जासयति ॥

हनः प्रनिभ्याम् ॥ २८७ ॥

प्रनिभ्यां परस्य हनः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते हिंसाया गम्यमानायां षष्ठी विभक्तिर्भवति । चोरस्य प्रणिहन्ति । प्रणिहन इति वक्तव्ये प्रनिभ्यामिति पृथङ्निर्देशाद् व्यस्तविपर्यस्ताभ्यामपि भवति । चोरस्य प्रहन्ति । चोरस्य निहन्ति । चोरस्य निप्रहन्ति । शेष इत्येव । (शेषं ? चोरं) प्रणिहन्ति । चोरं निप्रहन्ति । चोरं निहन्ति ॥

व्यवहृपणोर्विनिमये ॥ २८८ ॥

विनिमयः क्रयविक्रयः । तदर्थयोर्व्यवहृपणोः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य व्यवहरति । सहस्रस्य व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अक्षारिभिर्दीव्यन् शतादिग्लहं करोतीत्यर्थः ॥

घृते च ॥ २८९ ॥

योगविभागो ययासङ्ख्यनिरासार्थः ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ २९० ॥

दीव्यतेर्व्यवहृपणिसमानार्थस्य विनिमये घृतवृत्तेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति । सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्येति क्प् । ग्राहणान् दीव्यति स्तौतीत्यर्थः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

वोपसर्गात् ॥ २९१ ॥

उपसर्गात् परस्य दीव्यतेः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्वा भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति । शतं प्रतिदीव्यति ॥

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ २९२ ॥

जानातेरभि(दर्थस्या)ज्ञानार्थस्य यत् करणं तस्मिन् शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पिषो जानीते । ज्ञानप्रविकायां प्रवृत्तावप्र जा-

नातिवर्तते । यदि वा सर्पिःप्राक्तो विरक्तो वा चित्तप्रान्ता सर्वमेवोद-
कारि सर्पिरूपेण प्रतिपद्यत इति मिथ्याज्ञानवचनोऽत्र जानातिः । मिथ्या-
ज्ञानं चा(त्य)ज्ञानमेव भवति । अविदर्भस्वेति किम् । स्वरेण पुत्रं
जानाति ॥

कृत्वोर्थप्रयोगे कालेभ्योऽधिकरणे ॥ २९३ ॥

सहधायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुचं (तदर्भप्रत्ययो ?) वक्ष्यति ।
तदर्थप्रत्यययोगे कालवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽधिकरणे शेषत्वेन विवक्षिते
षष्ठी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्वोऽहो भुक्ते । द्विरहो भुक्ते । कृत्वोर्थप्रयोग इति
किम् । अहि भुक्ते । रात्रौ शेते । कालेभ्य इति किम् । द्विः कांस्यपात्र्यां
भुक्ते । शेष इत्येव । द्विरहि अधीते । प्रातिपदषष्ठ्या पूर्वं धाधः ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २९४ ॥

शेष इति निवृत्तं पुनः कर्मग्रहणात् । कृदन्तस्य प्रयोगे कर्तरि
कर्मणि च कारके तृतीयाद्वितीययोस्त्वत्वाद् षष्ठी विभक्तिर्भवति । भवत
आसिका । भवतः शायिका । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । पशानां लावकः ।
कर्तृकर्मणोरिति किम् । गृहे शायिका । शस्त्रेण भेत्ता । कृतीति किम् ।
तद्धितप्रयोगे मा भूत् । कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् । ननु च वाक्ये
तेन वानेन न भवितव्यम् । कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति कृत्वत्प्रत्ययेनाभिहितं
कर्मणि कटादेर्द्वितीयया तावन्नोत्पत्तव्यम् । तद्धितेनापि नोत्पत्तव्यम् । किं
कारणम् । अस्माभ्यर्थात् । कथमस्माभ्यर्थात् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नैत-
देवम् । योऽहौ कृतकटयोरपि सम्बन्धः स समुत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते ।
अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भवति । अथवा कृतः कटः
पूर्वमनेनेति वाक्ये कृतकटयोस्सामानाधिकरण्यं, तस्मिन्नर्थविशेषे नृत्तिरेव
न भवति । तस्याः सामान्यविषयत्वात् । तस्मात् कर्मसामान्याभावे वा
वृत्तिविषयः कृतप्रत्ययोऽवतिष्ठते । तत्र कृतः पूर्वमनेनेत्यर्थं कृतपूर्वमन्त्रो
नर्तते । तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः सम्पद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्ष-
मस्ति कटस्य कर्मत्वमिति द्वितीया भवति ॥

उभयहेतावस्यैकाकारे कर्तरि वा ॥ २९५ ॥

उभयोः कर्तृकर्मषष्ठ्योः प्राप्तिहेतौ स्यधिकारविहिताकाकारयो-
रन्यत्र एकस्मिन् कृतिपूर्वे नित्यं प्राप्ता पृष्ठी कर्तरि वा भवति । विचित्रा
सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । पाणिनिनेति वा । च्छन्दानामनुशासनमाचार्यस्य
आचार्येणेति वा । आचार्यो गवां दोहः, अगोपालकेन, अगोपाठकस्येति
वा । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तस्य यज्ञदत्तेनेति वा । उभयहेता-
वित्येकवचननिर्देशः किम् । आचार्यमिदमोदनस्य च पाको ब्राह्मणानां
च प्रादुर्भावः । अस्म्यकाकार इति किम् । भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम् ।
चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य ॥

द्विषः शर्तरि ॥ २९६ ॥

शर्तरि प्रयुज्यमाने कर्मणि नित्यं प्राप्ता (अ० उ०)रसूत्रेण प्रतिषिद्धा
पृष्ठी (वा) भवति । चोरस्य द्विषन् चोरं द्विषन् ॥

न लादेशात्तृन्नुदन्ताव्ययकिंकिन्खलर्थेषु ॥ २९७ ॥

लादेशादिषु कृत्सु प्रयुज्यमानेषु कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्ता पृष्ठी
विभक्तिर्न भवति । ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । देवदत्तेन पच्य-
मानः । कटं करिष्यन् कटं करिष्यमाणः । कटं कारयामास । ओदनं
पेचिबान् । वेदमनूचानः । सोमं पवमानः । कती(यतेर्व० ह व) पुर्मृषयमाणाः ।
कतीह कवचमुद्ग(य० ह)मानाः । (कतीह कवचमुज्ज्वयमानः?) कतीह
शत्रून्नि(हन्तारः० भानाः) । अ(तीह० धीयन्) पारायणम् । कर्ता कटम् ।
(वि० व)दिता जनापवादान् । कटं चिकीर्षुः । स्त्रियमाशंसुः । कन्यामल-
क्षरिणुः । शरीन् जिघ्णुः । शरान् क्षिपुः । (वेदान्?) सन्धारुः । गुणान्
ग्रहयातुः । पयो धातुम् । कटं कृत्वा । पयः पायपायं व्रजति । ओदनं
भोक्तुं व्रजति । भरं सासहिः । ईपत्करः कटो भवता । ईपत्पानः सोमो
भवता ॥

अकमेरुकनि ॥ २९८ ॥

कमेरन्यस्माद्धतोः परस्मिन्नुकनि प्रयुज्यमाने कर्मणि पष्ठी विभक्तिर्न भवति । आ(का?गा)मुकं वाराणसो रक्ष बाहुः । भोगानभिठापुकः । अकमेरिति किम् । दास्याः कामुकः ॥

अमत्याधर्याधिकरणे निष्ठायाम् ॥ २९९ ॥

मतिषुद्धिपूजार्थेभ्योऽधिकरणे च या निष्ठा ततोऽन्यस्यां प्रयुज्यमानायां कर्मणि पष्ठी विभक्तिर्न भवति । भुञ्जत ओदनो देवदत्तेन । गतो ग्रामं देवदत्तः । ओदनं भुञ्जतवान् । ग्रामं गतवान् । अमत्याधर्याधिकरणेति किम् । राज्ञां मतः । राज्ञां पुङ्गवः । राज्ञां पूजितः । इदमहेऽनुत्तमम् । इदं नटकपेयातमिति ॥

भावे वा ॥ ३०० ॥

भावे या-निष्ठा तस्यां प्रयुज्यमानायां कर्तरि पष्ठी या न भवति छात्रस्य हसितम् । छात्रेण हसितम् । मयूरस्य नृत्तं मयूरेण नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतं कोकिलेन व्याहृतम् । अहेस्तुतम् । इहाहिना सुप्तम् ॥

अके भविष्यति ॥ ३०१ ॥

भविष्यति काले अकप्रत्ययो विहितः, तस्मिन् प्रयुज्यमाने कर्मणि पष्ठी विभक्तिर्न भवति । कटं कारको व्रजति । ओदनं कारको व्रजति । (भविष्यतीति किम्) । कटस्य कारकः । यवानां लावकः । इह कथं न भवति — वर्षशतस्य पूरकः, पुत्रपौत्राणां दर्शकः । नायं भविष्यति काले-विहितः । पदान्तरसम्बन्धाद् भविष्यत्तावगम्यते ॥

इन्याधमर्ण्ये च ॥ ३०२ ॥

भविष्यत्याधमर्ण्ये च य इनिप्रत्ययो विहितस्तत्प्रत्यययोगे पष्ठी विभक्तिर्न भवति । ग्रामं गामी ग्राममागामी । शतं दायी । सहस्रं दायी । आधमर्ण्य इति किम् । अवयवकारी कटस्य । साधुदायी (वृ? वि)त्तस्य ॥

कृत्येषु कर्तरि वा ॥ ३०३ ॥

तव्यादयः प्राङ् ण्वुलः कृत्याः । एतेषु प्रयुज्यमानेषु कर्तरि पष्ठी विभक्तिर्वा भवति । भवता खलु कटः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्यः । भवतः खलु कटः कर्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्यः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः साम्नाम् । उप(स्त्रा? स्था)र्नायो माणवकः पितुः ॥

नोभयप्राप्तौ ॥ ३०४ ॥

उभयोः कर्मणोः प्राप्त्यैरिमिन् कृत्ये स उभयप्राप्तिस्तत्प्रयोगे कर्तृ-
कर्मणोः पष्ठी विभक्तिर्न भवति । ऋष्ट्या ग्रामं शाखा देवदत्तेन । नेतव्या
नगरमजा विष्णुमित्रेण । दातव्यः शतं देवदत्तो यज्ञदत्तेन । उभयप्राप्ता-
विति षहुव्रीह्याश्रयणाद् यत्र कृत्ये कर्तृकर्मणोः पष्ठीप्रसङ्गस्तत्रैव निषिद्धः ।
तेनेह न भवति — गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकस्य सामा-
नीति ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया च ॥ ३०५ ॥

तुलोपमाशब्दाभ्यामनैस्तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया यथाप्राप्ता च
पष्ठी विभक्तिर्भवति । तुल्यो देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन
सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्यामिति किम् ।

“अर्जुनस्य तुला नास्ति केशवस्योपमा च न ॥”

हितसुखाभ्यां चतुर्थी च ॥ ३०६ ॥

हितसुखाभ्यां योगे चतुर्थी यथाप्राप्ता च पष्ठी भवति । देवदत्ताय
हितं, देवदत्तस्य हितम् । देवदत्ताय सुखं, देवदत्तस्य सुखम् ॥

आशिष्यायुष्यभद्रार्थकुशलार्थैश्च ॥ ३०७ ॥

(भद्रार्थकुशलार्थैश्च ?) आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्यार्थे (भद्रार्थे
अर्थार्थे) कुशलार्थे हितसुखाभ्यां त(द)र्थैश्च (योगे) चतुर्थी पष्ठी च
विभक्तिर्भवति । आयुष्य देवदत्ताय आयुष्यं देवदत्तस्य । चिरं जीवितं

देवदेत्ताय चिरं जीवितं देवदत्तस्य । एवं भद्रं मद्रम् अर्थः प्रयोजनं कुशल-
मनामयं हितं पथ्यं सुखं शर्म भूयादिति ॥

इति श्रीवृष्णनाथनारायणमठसमुद्भूतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां

धृतीयस्माध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

सुप् सुपा सहैकार्थीभावे समासः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । 'उपसर्जनं पूर्वमि'त्यतः प्राग् यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामस्तत्र सुचन्तं सुवन्तेन सहैकार्थीभावे सति समाससंज्ञं भवति ।
एकार्थीभावश्च सकृदर्थानां पदानां कचित् परस्परव्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्य-
मनुभूय भवति । यथा राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । नीलं च तदुत्पलं च नीलो-
त्पलमिति । कचिद(न)नुभूयैव भवति । यथा उपकुम्भं कुम्भकार इति ।
तत्र वाक्यान्तरेणार्थं प्रदर्श्य ततः कुम्भस्य समी(पं?पे) कुम्भं करोतीति ।
कंचिन्नैव भवति । यथा छात्राणां पञ्चमः रामो जामदग्न्य इति । लक्षणं
चेदमधिकारश्च । तेनाव्ययीभावादिविशेषसंज्ञाभावे यः समासो दृश्यते सो-
ऽनेनैव साधुर्भवति । 'सुप्सुपे'ति च गुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाद् 'अनेक-
मन्यपदार्थ' इति द्वयोरेव पदयोः समाससंज्ञा भवति । तेन राज्ञो गोः क्षीर-
मिति द्वयोर्द्वयोः समासे राज्ञो गौः राजगवी तस्याः क्षीरं राजगवीक्षीरमिति
भवति । यदा तु गोक्षीरं राज्ञो विराजति (इति) विग्रहस्तदा राज-
(विग्रहो?गो)क्षीरमित्यापि । किन्तु राज्ञो या गौस्तस्यास्तन्निर्योगतो न
भवति । कथं तर्हि द्वे अहनी जातस्य बृहज्जात इति बहूनां समासः । 'कालाः
परिमाणिना' इति बहुवचननिर्देशाद् बहुलाधिकाराद्वा भविष्यति ॥

विस्पष्टादीनि गुणविशेषणतायाम् ॥ २ ॥

विस्पष्टादीन्यष्टमेऽध्याये वक्ष्यन्ते । तानि सुवन्तानि (बहु?गुण)-
विशेषणतायां सुवन्तेन सहैकार्थीभावे समस्यन्ते । विस्पष्टं पदुर्विस्पष्टपदुः ।

विचित्रं कटुकः विचित्रकटुकः । विचित्रकषायः । व्यक्तलवणः । सम्यङ्-
मधुरः । कट्वम्लः । निपुणपण्डितः । कुशलदक्षः । चपलवत्सलः ॥

काष्ठादीनि क्रियाविशेषणतायाम् ॥ ३ ॥

काष्ठादीनि क्रियाविशेषणतायां सुषा सहैकार्थ्यभावे समस्यन्ते ।
काष्ठा परः प्रकर्षः । का(ष्ठम ? ष्ठा)ध्यापकः काष्ठमध्यापकः । दारुणम-
ध्यापकः । समा(स ? ता)पुत्राध्यापकः । अमातापुत्राध्यापकः । निपुणम-
ध्यापक इत्यर्थः । वेशं सुभगमध्यापकः वेशाध्यापकः । एवमनाज्ञताध्या-
पकः । असुताध्यापकः । भृशाध्यापकः । घोराध्यापकः । परमाध्यापकः ।
स्वाध्यापकः । अत्यध्यापक इति ॥

सर्वचर्माद्यश्वोदशैकादशमाशब्दोर्ध्वमुहूर्तोर्ध्वदेहोर्ध्व-
न्दमकृतपूर्वादयस्तद्धिते ॥ ४ ॥

सर्वचर्मादयः सामान्यसमासास्तद्धितविषये साधवो भवन्ति । सर्व-
श्चर्मणा वृतः सर्वचर्मीणो रथः । अद्य श्वो वा (वापि ?) जायते अद्यश्वीना
गौः । दशमिरेकदश एङ्गाति दशैकादशिकः । मा शब्दः कियतामित्याह
माशब्दिकः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भवमूर्ध्वमौहूर्तिकम् । एवमौर्ध्वदैहिकम् ।
ऊर्ध्वन्दमिकम् । कृतं पूर्वं कटोऽनेन कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् ।
गतपूर्वा ग्रामम् इति ॥

काकतालादय इवार्थे ॥ ५ ॥

इवार्थद्योतको यस्तद्धितस्तद्विषये काकतालादयः सामान्याः समासाः
साधवो भवन्ति । काकागमनतालपतनतुल्यं तज्जनितकाकवधादितुल्यं
काकतालीयम् । एवमजाकृपाणीयम् । अन्धाङ्घ्रिन्यासवर्त्तिकानिलयनतुल्यं
तज्जनितवर्त्तिकावासितुल्यं वा अन्धकवर्त्तकीयम् । ख(गा ? लत्या)गमन-
वित्वपतनतुल्यं तज्जनितामिघाततुल्यं वा खलतिविलीयम् ॥

इवेन विभक्त्यलोपश्च ॥ ६ ॥

सुवन्तमिवेन सहैकार्थ्यभावे समस्यते । स संज्ञं
भवति । विभक्तिश्च न लुप्यते । कन्ये इव । दम्पती इव । वाससी इव ।

रोदसी इव । वक्ष्यन्ति वेदागनेगन्तिकर्मणामिति (१) । ऐकपद्यमैकस्वयं
च समासाद् भवति ॥

भूतपूर्वादयः ॥ ७ ॥

भूतपूर्वादयः सामान्यसमासाः साधवो भवन्ति । भूतः पूर्वं भूतपूर्वः ।
एवं दृष्टपूर्वः श्रुतपूर्व इति । सेयमनन्तरा पदसूत्री प्रथमसूत्रस्यैव प्रपञ्चः ।
अत उत्तरं विशेषसंज्ञार्थ आरम्भो भवति ॥

अव्ययीभावः ॥ ८ ॥

अयमप्यधिकारः । प्राक् तत्पुरुषाद् यः समासः सोऽव्ययीभाव-
संज्ञो भवति । अधिस्त्रि । उपकुम्भम् । महत्याः संज्ञायाः करणमनव्ययमव्ययं
भवतीत्यर्थान्तरं प्रदर्शयत् प्रायेणासत्त्ववचनमव्ययीभावस्य दर्शयति ॥

अव्ययं विभक्त्यर्थे ॥ ९ ॥

विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययं सुवन्तं सुवन्तेन सहैकार्यभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । (अधिस्त्रि । अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यद-
व्ययं तद् विभक्तिवचनम् ॥)

समीपसमृद्धयोश्च ॥ १० ॥

.....
.....
.....
.....
कुम्भस्य समीपम् (१ पे) उपकुम्भम् । उपतीरम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः ।
समृद्धिर्मद्राणां सुमद्रम् । सुमगधम् ॥

असमृद्धघर्थाभावात्ययासम्प्रतिषु ॥ ११ ॥

असमृद्धादिषु वर्तमानमव्ययं सुवन्तं सुवन्तेन सहैकार्यभावे
समस्यते । अव्ययीभावश्च समासो भवति । शान्दिकानां समृद्धघभावो
दुःशान्दिकम् । दुर्यवनम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । शीताना-
मत्ययो निःशीतम् । निर्हिमम् । तैसकस्याच्छादनादेः सम्प्रत्युपभो-
गकालो न भवति । अतितैसकम् । अ(धि १ ति)कम्बलम् ॥

ख्यातिपश्चादर्थयोः ॥ १२ ॥

ख्यातौ पथादर्थे च वर्तमानमव्ययं सुपा सहैकार्थीभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । कपस्य (१) ॥

योग्यतार्थाप्तापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यसदृशेषु ॥ १३ ॥

योगपद्यानुपूर्व्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ १४ ॥

योगपद्यादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं सुपा सहैकार्थीभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । सुगपचक्राणि धेहि सचक्रं धेहि । ज्येष्ठा-
नुपूर्व्यमनुज्येष्ठम् । वृद्धानुक्रमेण यथावृद्धम् । सम्पन्नं ब्रह्म सन्नद्ध परमा-
राणाम् । सक्षत्रं शालङ्कायनानाम् । सतृणमभ्यवहरति । सधुसम् । न
किञ्चिदभ्यवहार्य परित्यजतीत्यर्थः । अन्तवचने सकलं ज्यौतिषमधीते ।
समुहूर्तं साग्न्यधीते । सेष्टि । सपशुबन्धम् । कलादिपर्यन्तमेवाधीत
इत्यर्थः । तेन साकल्याद् भिद्यते ॥

यथासादृश्ये ॥ १५ ॥

यथेत्येतदव्ययम् (असादृश्ये वर्तमानं) सुपा सहैकार्थीभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । यथावृद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । (योग्यता-
वीप्तापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथाशब्दार्थाः) ॥

यावादियत्त्वे ॥ १६ ॥

प्रतिना मात्रार्थे ॥ १७ ॥

सङ्ख्याक्षशलाकाः पारेणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ॥ १८ ॥

पर्यपाङ्गवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १९ ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २० ॥

अनुः सामीप्यायामयोः ॥ २१ ॥

सामीप्यायामयोरिति किम् । वृक्षमनु विद्योतते । लक्षणेनेति किम् ।
लक्ष्येणाशनिवारणस्यादिना मा भूत् ॥

तिष्ठद्गुणहृद्गवायतीगवानि कालविशेषे तृचान्य-
समासः ॥ २२ ॥

तिष्ठद्गवादीनि शब्दरूपाणि कालविशेषेऽव्ययीभावसंज्ञानि साधूनि
भवन्ति । न चान्येन सह समस्यन्ते । विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास

एवायम् । नहि वाक्येने(ति किं? ह) कालसंज्ञा गम्यते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले चाहाय दोहाय वा तिष्ठद्गु । आयन्ति गावो यस्मिन् काले आयतीगवं कालः ॥

लूनलूयमानपूतपूयमाना यवेन नच व्यतिरेक-

विभक्तिः ॥ २३ ॥

लूनादयः शब्दाः सुबन्ता यवशब्देन सुबन्तेन सह समस्यन्ते । अव्ययीभावश्च समासो भवति । नचैतेभ्यो द्वितीयादिका व्यतिरेकविभक्ति-
र्भवति ॥

खलेसंहतसंहियमाणा बुसेन च ॥ २४ ॥

खले बुसान्यस्मिन् खलेषुसम् । खलेयवम् । निपातनात् सप्तम्या
बलुक् । संहतबुसम् । संहतयवम् । संहियमाणबुसम् । संहियमाणयवम् ॥

सुविनिर्दुरपरायतिपापपुण्यानि समया ॥ २५ ॥

सुप्रभृतीनि सुबन्तानि समाशब्देन सुबन्तेन सह वा समस्यन्ते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । शोभना समा अस्मिन् सुपमम् । एवं
विपमं निष्पमम् । दुष्पमम् । अपरसमम् । आयतीसमम् । पापसमम् ।
पुण्यसमम् । समृद्धिः समायाः सुपममित्यादि तु पूर्वैर्णैव सिद्धम् । उत्तर-
पदार्थप्राधान्ये तु तत्पुरुष एव भवति । शोभना समा सुसमा ॥

समं भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थे ॥ २६ ॥

सममित्येतत् सुबन्तमन्यपदार्थे भूमिपदातिभ्यां सुबन्ताभ्यां सहैका-
धीभावे समस्यते । अव्ययीभावश्च समासो भवति । समा भूमिरस्मिन् समं-
भूमि । समंपदाति । पूर्वपदस्य मान्तत्वं निपातनात् । कालमावयोरेवायम-
न्यपदार्थ इष्यते । तेन समा भूमिरस्मिन् ग्रामे समभूमिग्राम इत्यपि भवति ।
अन्यपदार्थ इति किम् । समा भूमिः समभूमिरिति तत्पुरुष एव भवति ॥

प्रोऽह्वरथमृगदक्षिणाभिः ॥ २७ ॥

प्र इत्येतत् सुबन्तमह्वादिभिः सुबन्तैः सहैकार्याभावे समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । प्रक्रान्तमहोऽस्मिन् । प्रगता रथा अस्मिन् ।

प्रनष्टा मृगा अस्मिन् । प्रकृता दक्षिणा अस्मिन् । ग्राह्यम् । निपातनादह्ला-
देशः । प्ररयं, प्रमृगं, प्रदक्षिणं वर्तते । कालभावयोरेवायमन्यपदार्थ इष्यते ।
तेन प्रगता मृगा अस्मात् प्रमृगो देश इत्यपि भवति । पूर्वपदार्थप्राधान्ये
तु प्रणाशो मृगाणां प्रमृगमेति पूर्वैर्नैव भवति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु
तत्पुरुष एव भवति । ग्राह्यः । प्ररयः । प्रमृगः । प्रदक्षिणः ॥

सम्प्रत्यसम्प्रत्यप्रदक्षिणानि वर्तमानावर्तमान-
वामेषु ॥ २८ ॥

सम्प्रत्यादीनि शब्दरूपाणि वर्तमानादिष्वर्थेषु साधूनि भवन्ति ।
सम्प्रति इदानीमित्यर्थः । तदभावः असम्प्रति । अप्रदक्षिणं वामम् । सम्प्रति-
प्रदक्षिणाभ्यां नञ्समासेन सिद्धे पुनर्निपातनं 'नचान्यसमास' इत्येतदिहा-
प्यनुवर्तते इति दर्शयति । तेन लूनयवादीनामप्यन्येन सह समासो भवति ॥

पारेमध्येऽग्रेऽन्तः पष्ठ्या वा ॥ २९ ॥

पारेप्रभृतीनि सुबन्तानि पष्ठ्यन्तेन सहैकार्थीभावे वा समस्यन्ते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । तत्सन्नियोगेन चाद्यानां त्रयाणामेकारान्तत्वं
निपात्यते । वेति वर्तमाने पुनर्वाचनमेकार्थीभावेऽपि विकल्पार्थम् ।
तेन पष्ठीसमासोऽपि पक्षे भवति । पूर्वंग तु वाचनेन वा पक्षे वाक्यं
भवतीति प्रदर्श्यते । पारं गङ्गायाः पारेगङ्गम् । गङ्गायाः पार गङ्गापारम् ।
मध्यं गङ्गाया मध्येगङ्गम् । गङ्गामध्यम् । अग्रं वनस्य अग्रेवणम् वनाग्रम् ।
गिरेरन्तः अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि ॥

सङ्ख्या वंश्येन ॥ ३० ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसन्तानो वंशस्तत्र भवो वंश्यः ।
तद्वाचिना सुबन्तेन सह सङ्ख्यावाचि सुबन्तमेकार्थीभावे वा समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि
व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया सह तद्वताम-
भेदाविवक्षा, तदा द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति भवति ॥

नदीभिः समाहारे ॥ ३१ ॥

सङ्ख्यायाचि सुवन्तं नदीवचनैः सुवन्तैः सह समाहारे वा समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वयोर्यमुनयोः समाहारः द्वियमुनम् ।
त्रिगङ्गम् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । नदीभिरिति बहुवचन-
निर्देशाद् विशेषाणामपि भवति । समाहार इति किम् । एका नदी एकनदी,
द्वीरावतीको देशः ॥

अन्यपदार्थे संज्ञायाम् ॥ ३२ ॥

नदीवचनैः सुवन्तैः सह सुवन्तमन्यपदार्थे संज्ञायां समस्यते ।
अव्ययीभावश्च समासो भवति । उन्मत्तगङ्गम् । लोहितगङ्गम् । तूष्णीगङ्गम् ।
शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् । कृष्णवेण्णा । शुरुतापी । संज्ञायामिति
किम् । शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ ३३ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राग् बहुव्रीह्योनि इत ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पु-
रुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः । महत्याः पूर्वाचार्यसंज्ञाया अङ्गीकरणं पूजार्थं,
तस्य पुरुषः स चासौ पुरुषश्चेति संज्ञयैवोदाहरणप्रदर्शनार्थं च भवति ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तगमिगामिबुभुक्ष्वा-
दिभिः ॥ ३४ ॥

द्वितीयान्तं सुवन्तं श्रितादिभिः सुवन्तैः सदैकार्थीभावे समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कान्तारातीतः । स्वप्न-
तितः । ग्रामगतः । तरङ्गात्यस्तः । ग्रामगमी । ग्रामगामी । ओदनबुभुक्षुः ।
आदिग्रहणाद् ग्रामगामी । हिताशंसुः । तत्त्वबुभुक्षुः । सुखेप्सुरिति ॥

प्राप्तापन्नाभ्यां तौ च द्वितीयया पुंवच्च ॥ ३५ ॥

द्वितीयान्तं सुवन्तं प्राप्तापन्नाभ्यां सुवन्ताभ्यां, प्राप्तापन्नौ द्वितीया-
न्तेन सुप्ता सदैकार्थीभावे वा समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पुंवच्चा-
नयोः श्रियामपि द्वितीयान्तेन सह समासे रूपं भवति । सुखं प्राप्तः सुख-
प्राप्तः । सुखमापन्नः सुखापन्नः । प्राप्नो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नो
जीविकामापन्नजीविकः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका । आपन्ना जीविका-
मापन्नजीविका ॥

स्वयंसामो क्तेन ॥ ३६ ॥

स्वयं सामि इत्येते अव्यये (क्तेन) सुबन्तेन सहैकार्थीभावे वा सम-
स्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्वयमित्येतदात्मनेत्यस्यार्थे वर्तते ।
सामीत्यर्थपर्यायः । स्वयंधौतौ पादौ । स्वयंविलीनमाज्यम् । सामिकृतम् ।
सामिशुक्तम् । द्वितीयाधिकारेऽप्येतयोरेव योग्यत्वात् सुवित्येतदेवाभिसम्भ-
ध्यते ॥

खट्वा क्षेपे ॥ ३७ ॥

खट्वेत्येतद् द्वितीयान्तं क्षेपे गम्यमाने क्तान्तेन सुपा सहैकार्थीभावे
वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । खट्वाखण्डो जाल्मः । उत्पद्यप्र-
स्थित इत्यर्थः । विकल्पाधिकारेऽपि नित्यसमास इत्येव । नहि वाक्येन
क्षेपो गम्यते ॥

कालाः ॥ ३८ ॥

कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सहैकार्थीभावे वा सम-
स्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थ आरम्भः । ष-
ण्मुहूर्ताश्चराचरास्तो कदाचिदहर्गच्छन्ति, कदाचिद् रात्रिम् । अहरति-
सृताः । अहस्सङ्क्रान्ताः । मासप्रमितः प्रतिपदश्चन्द्रमाः । मासं प्रमातु-
१ मारब्धवानित्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे ॥ ३९ ॥

कालवाचि द्वितीयान्तं सुबन्तमत्यन्तसंयोगे सुबन्तेन सहैकार्थीभावे
वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्तं मुखं मुहूर्तमुखम् । सर्व-
रात्रकल्पाणी । अत्यन्तसंयोगे इति किम् । मासं पूरको व्रजति ॥

तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन ॥ ४० ॥

तृतीयान्तं सुबन्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवाचिना सुबन्तेन सहैकार्थी-
भावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । शङ्खलया खण्डः शङ्ख-
लाखण्डः । किरिणा काषः किरिकाणः । तत्कृतेनेति किम् । अक्ष्णा
काषः । गुणवचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । दध्ना पटुः । गुणमुक्तवान्

गुणवचनः । न चैतौ पूर्वं गुणमुक्त्वा साम्प्रतं द्रव्ये वर्तेते इति गुणवचनौ न भवतः । अत एव शुद्धगुणवाचिनापि न समासो भवति । घृतेन पाटवम् । दध्ना जाड्यमिति ॥

अर्थादिसदृशसमतुल्याधिकैश्च ॥ ४१ ॥

अर्थादयो विधावुक्तास्तैस्सदृशसमतुल्याधिकैश्च (समतुल्याः ? सह तृतीया)न्तं सुबन्तमेकार्थीभावे समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । धान्येनार्थः धान्यार्थः । धान्येनार्थी धान्यार्थी । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । मासेनावरः मासावरः । असिना कलहः असिकलहः । वाचा निपुणः, वाङ्निपुणः । गुडेन मिश्रः गुडमिश्रः । आचारेण श्लक्ष्णः आचारश्लक्ष्णः । मात्रा सदृशः मातृसदृशः । पित्रा समः पितृसमः । भ्रात्रा तुल्यः भ्रातृतुल्यः । मापेणाधिकं मापाधिकं कार्पापणः । द्रोणाः धिका चारी इति ॥

अर्धं चतसृभिः ॥ ४२ ॥

तत्कृतेनेति वर्तते । अर्धमित्येतत् तृतीयान्तं तत्कृताभिश्चतसृभिः सहैकार्थीभावे समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अर्धेन कृताश्चतस्रः अर्धचतस्रः मात्राः । अर्धचतस्रः, खर्व इति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादर्धेन कृताश्चत्वारो द्रोणा इत्यत्र न भवति ॥

एकं नविंशत्यादिभिः ॥ ४३ ॥

(एकमित्येतत् तृतीयान्तं)नविंशत्यादिभिः सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । एके (न) नविंशतिः एकान्नविंशतिः । एकान्नत्रिंशत् । एकान्नचत्वारिंशत् इति ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ४४ ॥

कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृदन्तेन सुपा सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । राज्ञा हतः राजहतः । अधिना दष्टः अहिदष्टः । नखैर्निर्मिन्नः नयनिर्मिन्नः । परशुना छिन्नः परशुच्छिन्नः । एवं सुलभः दुर्लभः । अरिदुर्जयः । लोकदुर्दर्शनः । प्रपदप्रहरः । पादहारकः । पदादतिः शस्त्रप्रहरतिरिति । बहुलग्रहणात् कचित् करणमपि न समस्यते । दात्रेण द्यनवान् । परशुना छिन्नवान् । कचित् सुश्रुपत्तेः

प्रागेव समासो भवति । अश्वक्रीती । धनक्रीती । अग्रावेलिप्ती घोः । सुपवि-
लिप्ती पात्री इति । अत्र यदि सुबुत्पत्तिः प्रतीक्ष्येत तदान्तरङ्गत्वाद्यापि सत्य-
नदन्तत्वात् ङीप् न स्यात् । कचिदकृतापि भवति । आत्मतृतीयः भात्म-
पञ्चम इति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ४५ ॥

कृतिना प्रयुक्तमध्यारोपितमर्थवचनमधिकार्थवचनं, तस्मिन् गम्य-
माने कर्तृकरणतृतीयान्तं सुयन्तं कृत्यप्रत्ययेनानद(या)न्तेन सुपा
सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । काकपेया
नदी । श्वलेह्यः कूपः । कण्टकसञ्चये ओदनः । घाप्पच्छेद्यानि तृणानि ।
बहुलग्रहणादधिकार्थवचनमन्तरेणापि भवति । सुसोपेन्ध्योऽग्निः । तृणोपे-
न्ध्योऽग्निः । वनघात्यो द्रुमः । कृच्छ्रसाध्यमिति । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

भक्ष्यान्नयानपात्रैर्मिश्रीकरणव्यञ्जनयुग्मपूरणानि मि-
श्रोपसिक्तयुक्तपूर्णाद्यप्रयोगे ॥ ४६ ॥

मिश्रीकरणादिवाचीनि तृतीयान्तानि भक्ष्यादिसुयन्तैः सहैकार्थी-
भावे अव्यतिरिक्तकल्पान्तर्गतप्रतीयमानमिश्रोपसिक्तयुक्तपूर्णादिक्रियाप-
दाप्रयोगे समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्र खरविशदमम्य-
वहार्यं भक्ष्यम् । तत्संस्कारकं मिश्रीकरणम् । गुडेन मिश्रा धाना गुड-
धानाः । तिलपृथुकाः । भोज्यमन्नम् । उपसेचनं व्यञ्जनम् । दध्ना उप-
सिक्त ओदनः दध्योदनः । यानं रथादि । युग्यं वाहनम् । अश्वैर्युक्तौ
रथः भक्षरथः । गजरथः । पात्रं घटादि । पूरणं घृतादि । घृतेन पूर्णो घटः
घृतघटः । दधिघटः ॥

चतुर्थी यता ॥ ४७ ॥

चतुर्थ्यन्तं सुयन्त यत्प्रत्ययान्तेन सुपा सहैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । देवाय देयं देवदेयं पुष्पम् । ब्राह्मणदेयं
घनम् । वरप्रदेया कन्या । यतेति किय । ब्राह्मणाय दातव्यम् ॥

सुखाहिताभ्याम् ॥ ४८ ॥

चतुर्थ्यन्तं सुखहिताभ्यां सहैकार्यभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । गोम्यः सुखं गोसुखम् । गोम्यो हितं गोहितम् । अताद-
र्थ्यायै वारम्भः ॥

तादर्थ्ये प्रकृत्या ॥ ४९ ॥

तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तं विकृतिवाचि प्रकृतिवाचिना सुषा सहैकार्य-
भावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । यूपाय दारु यूप-
दारु । कुण्डलहिरण्यम् । प्रकृत्येति किम् । रन्धनाय स्याली । अवहनना-
योद्धूलम् । तादर्थ्यं इति किम् । कल्पते मूत्राय यवागूः । ननु च सापेक्ष-
त्वान्नासमर्थत्वादेवात्र समासः । भवति च प्रधानस्य सापेक्षत्वादपि समासः ॥

बलिरक्षितघाससुराविभादिभिश्च ॥ ५० ॥

तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तं सुषन्तं भत्यादिभिः सुषन्तैः सहैकार्यभावे वा
समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुबेराय बलिः कुबेरबलिः ।
गोम्यो रक्षितः गोरक्षितः । भक्षाय घासः भक्षघासः । श्वधूसुरा । कयं
श्वधूसुरम् । सम्यन्वसामान्यपट्टीसमासे 'सेनासुराशालानिशानां वे'ति नपुं-
सकत्वाद् भविष्यति । हस्तिने विधा हस्तिविधा । आदिशब्दाद्धर्मनियमो
धर्माय जिज्ञासेत्यादयो भवन्ति । अप्रकृतिविकारभावेऽपि यथा स्यादिति
वचनम् ॥

नित्यमर्थेनेदमर्थे ॥ ५१ ॥

तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तमिदमर्थे वर्तमानेनार्थशब्देन सुषा सहैकार्यभावे
नित्यं समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृत्तिविषये चार्थशब्द इदमर्थे
वर्तते । तेनोत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि समासस्य सर्वलिङ्गता भवति । ब्राह्मणेभ्यः
अयं ब्राह्मणार्थः सुषः । ब्राह्मणेभ्य इयं ब्राह्मणार्था यवागूः । ब्राह्मणेभ्य इदं
ब्राह्मणार्थं पयः ॥

पञ्चमी भीतभीतिभीमयभीरुभीलुकजुगुप्सुभिः ॥ ५२ ॥

पञ्चम्यन्तं भीतादिभिः सुषन्तैः सहैकार्यभावे वा समस्यते । तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । वृकश्च भीतः वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः ।

वृकभयम् । परलोकभीरुः । अपवादमीलुकः । अधर्मजुगुप्सुः । भीता-
दिमिरिति किम् । वृकाद् भीतवान् । ग्रामाद् गन्तव्यम् । बहुलस्यै-
वायं प्रपञ्चः । तेन द्वीपान्तरानीतः स्थानग्रष्ट इत्यादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढनिर्गतमुक्तपतितापत्रस्तैरसर्वा ॥ ५३ ॥

किञ्चिदेव न सर्वं पञ्चम्यन्तं सुवन्तमपेतादिभिः सुवन्तैः सहै-
कार्यभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । सुखादपेतः सुखा-
पेतः । कल्पनाया अपोढः कल्पनापोढः । ग्रामनिर्गतः । चक्रमुक्तः ।
स्वर्गपतितः । तरङ्गापत्रस्तः । असर्वेति किम् । (प्रासादात्) पतितः भोजना-
दपत्रस्त इति ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन ॥ ५४ ॥

स्तोकाद्यर्थानि पञ्चम्यन्तानि कृच्छ्रशब्दश्च क्तान्तेन सुपा सहैकार्यभावे वा समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पा-
न्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टा-
दागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक् । कथं 'कृच्छ्र-
लब्धमपि लब्धवर्णभागि'ति । तृतीयासमासो भविष्यति ॥

शतसहस्रौ परेण ॥ ५५ ॥

शत सहस्र इत्येतौ पञ्चम्यन्तौ (परेण) सुपा सहैकार्यभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । शतात् परे परश्शताः । सहस्रात् परे परस्सहस्राः । राजदन्तादिषु पाठादुपसर्जने परनिपातः । परश्शतादि-
त्वात् सुद ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धादिभिः ॥ ५६ ॥

सप्तम्यन्तं सुवन्तं सिद्धादिभिः सहैकार्यभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । काष्पित्यसिद्धः । छायाशुष्कः । त्याली-
पकः । पक्वपन्धः । आदिग्रहणम् वीरशेखरः । हस्तकटकः इत्यादयो भवन्ति ॥

शौण्डधूर्त्तकितवव्याद्धैसंवीतपट्टपण्डितकुशलनिपुण-
चपलान्तरादिभिः प्रसक्ताद्यप्रयोगे ॥ ५७ ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सहैकार्थीभावेऽव्यतिरिक्तकल्पान्तर्गत-
प्रतीयमानप्रसक्तादिक्रियाप्रयोगे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
अक्षेपु प्रसक्तः शौण्डः अक्षशौण्डः । अक्षधूर्तः । अक्षकिन्वः । अक्षव्याडः ।
लोकसवीत । व्यवहारपटुः । रणपण्डितः । शास्त्रकुशलः । आचारानिपुणः ।
वाक्चपलः । अर्णवान्तरः । ब्राह्मणाधीनः ॥

ध्वाङ्गकाकवायसवकादिभिः क्षेपे ॥ ५८ ॥

सप्तम्यन्तं क्षेपे गम्यमाने ध्वाङ्गादिभिः सुबन्तैः सहैकार्थीभावे
समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्गः ।
तीर्थकाकः । तीर्थवायसः । तीर्थवकः । उपमयात्र क्षेपो गम्यते । आदि-
ग्रहणात् तीर्थकुर्वैष्टादयो भवन्ति ॥

सिंहव्याघ्रवासवयुधिष्ठिरादिभिः पूजायाम् ॥ ५९ ॥

सप्तम्यन्तं सुबन्तं (सिंहादिभिः) सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । समरे सिंह इव समरसिंहः । रणव्याघ्रः । भूमि-
वासवः । कलियुधिष्ठिरः । उपमयात्र पूजा गम्यते । आदिग्रहणाद् भूमि-
देवादयो भवन्ति ॥

यत्तावश्यकं ॥ ६० ॥

सप्तम्यन्तमानश्यकयत्प्रत्ययान्तेन सुप्ता सहैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाङ्गमेयं साम । मासदेयमृणम् । प्रातरण्येयो-
ऽनुवाकः । आवश्यक इति किम् । मासे देया भिक्षा । यतेति किम् । मासे
दातव्यमृणम् ॥

संज्ञायाम् ॥ ६१ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदमुत्तरपदेन सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । पूर्वोत्तरपदसमुदायश्चेत् संज्ञा भवति । नित्यसमासश्चायम् । नहि
वाक्येन संज्ञा गम्यते । अरण्येतिलकाः । अरण्येसापकाः । वनेकशेरुकाः ।
वनेपल्वजाः । कूपेपिशाचिकाः । 'हलदन्तात् सप्तम्याः' इति सप्तम्या
अलुक् । आपेशाणः । मुकुटेकार्पाषणः । हलेद्विपदिका । 'कारनाम्नी' ललुक् ॥

ऋणमधमोत्तमाभ्याम् ॥ ६२ ॥

ऋणमित्येतत् सप्तम्यन्तमधमोत्तमाम्यां सदैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । ऋणे अधमः अधमर्णः । ऋणे उत्तमः
उत्तमर्णः । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ॥

क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ६३ ॥

अहरवयवा राज्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः कान्तेन सुपा सदैकार्थीभावे
वा समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वाह्नि कृतं पूर्वाह्निकृतम् ।
अपरारह्निकृतम् । पूर्वरात्रकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अहनि
भुक्तं रात्रौ भुक्तम् । बहुलवचनाद् रात्रिवृत्तः सन्ध्यागर्जितमित्यादयो
भवन्ति ॥

तत्र ॥ ६४ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सुपा सदैकार्थीभावे वा समस्यते ।
तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रकृतम् । तत्रभुक्तम् । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च
समासाद् भवति ॥

सगतिकारकेणापि क्षेपे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं सुषन्तं कान्तेन केवलेन सगतिकारकेणापि च सुपा
सदैकार्थीभावे क्षेपे गम्यमाने समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । भस्मनि-
हुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । उदकेविशीर्णम् । निष्फलं यत् क्रियते, तदेव-
मुच्यते । अवतसेनकुलस्थितं तवैतत् । उपमयाश्च क्षेपः । चापल-
मनवस्थितत्वं वा तवैतदित्यर्थः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन
क्षेपो गम्यते ॥

पात्रमवधारणे समितबहुलाभ्यां नचान्यसमासः ॥ ६६ ॥

पात्रमित्येतत् सप्तम्यन्तमवधारणे सति क्षेपे गम्यमाने समितबहु-
लाभ्यां सदैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
नचान्येन सहास्य समासः । पात्रे एव समिताः पात्रसमिताः । पात्रे-
बहुलाः । नचान्यसमास इति किम् । परमा पात्रेसमिताः ॥

गेहगोप्त्रौ शरक्षेत्रेडिनर्दिविजितव्याडपटुपण्डितप्रगल्भैः

[॥ ६७ ॥

गेहगोष्ठौ सप्तम्यन्तावधारणे सति क्षेपे गम्यमाने शूरादिभिः
 सुबन्तैः सहैकार्थीभावे समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । गेह एव
 शूरः गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः । गेह एव क्ष्वेडतीत्येवंशालः गेहक्ष्वेडो । गोष्ठे-
 क्ष्वेडो । एवं गेहेनर्दी । गोष्ठेनर्दी । गेह एव विजितमनेन गेहेविजिती ।
 गोष्ठेविजिती । इष्टादित्वादिभिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणी'ति सप्तमी ।
 गेहेव्याडः । गोष्ठेव्याडः । गेहेषट्ठः । गोष्ठेषट्ठः । गेहेषण्डितः । गोष्ठे-
 षण्डितः । गेहेप्रगल्भः । गोष्ठेप्रगल्भः । न चान्यसमास इत्येव । परमो
 गेहेशूरः ॥

उदुम्बरः कृमिमशकाभ्यामुपमायाम् ॥ ६८ ॥

उदुम्बरः सप्तम्यन्तः कृमिमशकाभ्यां सुबन्ताभ्यां सहोपमायां सत्यां
 क्षेपे गम्यमाने समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । (उदुम्बरे कृमिः
 उदुम्बरकृमिः । उदुम्बरे मशकः उदुम्बरमशकः) ॥

अवटकूपौ कच्छपमण्डूकाभ्याम् ॥ ६९ ॥

(अवटकूपौ सप्तम्यन्तौ कच्छपमण्डूकाभ्यां सुबन्ताभ्यां सह उपमायां
 सत्यां क्षेपे गम्यमाने) समस्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति* । अवटक-
 च्छपः । कूपमण्डूकः । अल्पदृशोच्यते ॥

नगरं काकादिभिः ॥ ७० ॥

नगरमित्येतत् सप्तम्यन्तं काकादिभिः सुबन्तैः सहोपमायां क्षेपे सम-
 स्येते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । नगरकाकः । नगरवायसः । नगरश्वा ।
 एतैः सदृशो धृष्ट उच्यते ॥

गेहेमेहिपिण्डीशूरौ निरीहतायाम् ॥ ७१ ॥

गेहेमेहि पिण्डीशूर इत्येतौ सप्तमीतत्पुरुषौ निरीहतायां क्षेपे गम्यमाने
 साधू भवतः । गेहेमेही । पिण्डीशूरः । य आवश्यकार्थमपि चर्हिर्न निर्ग-
 च्छति भोजन एव संरम्भते स एवमुच्यते ॥

पितरिशूरमातरिपुरुषौ क्षियायाम् ॥ ७२ ॥

पितरिशूर मातरिपुरुष इत्येतौ सप्तमीतत्पुरुषौ क्षियायां साधू भवतः ।
 पितरिशूरः । मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनत्ति स एवमुच्यते ॥

गर्भः सुहिततृप्तदृष्टैरनौचित्ये ॥ ७१ ॥

गर्भशब्दः सप्तम्यन्तोऽनौचित्ये सति क्षेपे गम्यमाने सुहितादिभिः सुषन्तैः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । गर्भेऽसुहितः । गर्भे-तृप्तः । गर्भेऽदृष्टः । यो मिथ्याभिमानेनानुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥

कर्णष्टिरिटिराचुरुचुराभ्याम् ॥ ७४ ॥

कर्णशब्दः सप्तम्यन्तोऽनौचित्ये सति क्षेपे गम्यमाने टिरिटिराचुरुचुराशब्दाभ्यां समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्णेऽटिरिटिरा । (कर्णे-चुरुचुरा ।) चापलेनानुचिता चेष्टोच्यते । टिरिटिरिति गत्यनुकरणम् । चुरुचुरु(वि ? रि)ति वाक्यानुकरणम् । तत्करोतीति ण्यन्तादप्रत्ययः । निपातनसामर्थ्याच्च युच् न भवति ॥

विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेन ॥ ७५ ॥

यदनेकप्रकारं वास्तु सामान्याकारेण प्रवृत्तं प्रकारान्तरेभ्यो व्यावृत्य कस्मिंश्चिद्वस्तुनि व्यवस्थापयति तद्विशेषणम् । यदवस्थाप्यते तद्विशेष्यम् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । तद्वत् समानाधिकरणम् । विशेषणवाचि सुषन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुषन्तेन सहैकार्थीभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्तम्बासौ कम्बलश्च रक्तकम्बलः । कृष्णाश्च ते तिलाश्च कृष्णतिलाः । बहुलवचनात् कचिदेकार्थीभाव एव । गौर-खरः । कृष्णसर्पः । लोहितशालिरिति । क्वचिद् व्यपेक्षैव । दीर्घद्वारायणः । रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्तवीर्य इति । विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धि-शब्दत्वादकतरोपादानेनैव द्वये लब्धे द्वयोरुपादानं परस्परमुपयोर्न्यवच्छेद्य-व्यवच्छेदकत्वे समासो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेनेह न भवति । तक्षकः सर्पः लोहितस्तक्षक इति । नह्यसर्पोऽन्यवर्णो वा तक्षकोऽस्ति । कथं तर्ह्यग्नवृक्षः शिशपावृक्ष इत्यादौ समासः । नह्यवृक्ष आग्नः शिशपा वा सम्भवति । नात्राग्न्यादयो वृक्षविशेषवचनाः । किन्तर्हि तत्सहचरितमाधु-र्यस्थैर्यादिगुणविशेषवचनाः । एवं च तक्षकाहिः शेषादिरित्यादयोऽपि भ-वन्ति । यद्येवम् उभयोर्विशेषणत्वादुभयोर्विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वाप्रसिद्धिः । तथाहि — यथोत्पलशब्दो नीलशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषेज्वतिष्ठते

तथा नीलशब्दोऽप्युत्पलशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्पद्यत इति पूर्वनिपातस्यानियमप्रसङ्गः । नैष दोषः । नहि द्वयोः प्रधानयोरप्रधानयोर्वा समत्वात् परस्परानपेक्षायां सम्बन्धो भवतीत्यवश्यमेकेन प्रधानेनान्येन चाप्रधानेन मवितव्यम् । तत्र साक्षाद् द्रव्यस्य क्रियासूप(मा?योगाद्) द्रव्यं प्रधानं गुणः पुनरप्रधानम् । तथाहि श्वेतं छागमालभेतेति । श्वेताभावे कृष्णमपि छागमेवालभेत । द्वयोस्तु गुणवाचिनोर्विवक्षातः प्रधानो पसर्जनभावे पर्यायेण पूर्वनिपातो भवति । खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्ज इति ॥

सर्वैकजरत्पुराणनवकेवलपूर्वापरप्रथमचरमजघन्य-
समानमध्यमध्यमवीराः ॥ ७६ ॥

सर्वादयः सुयन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सर्वकार्योभावे वा सम-
स्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । सर्वशब्दो द्रव्यावयवप्रकाराण्युक्तस्त्वर्थेषु
वर्तते । सर्वे शैलाः सर्वशैलाः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्र । सर्वमन्नं सर्वान्नम् ।
सर्वः श्वेतः सर्वश्वेतः इति । एकशब्दोऽपि सङ्घट्टन-शब्दाद्वितीयेषु वर्तते ।
एकशाटी । एकर्षयः । एकचोरः । एकचतुर्भुजः । जटदन्ती । जटानसः ।
पुराणधान्यम् । नवोदकम् । नवोक्तिः । केवलाक्षः । केवलेन्द्रः । पूर्व-
पुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । वन्द्यपुरुषः । वन्द्यपुरुषः । सप्त-
पुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यपुरुषः । वन्द्यपुरुषः । वन्द्यपुरुषः ।
इति सिद्धे पुनर्वचन प्रपञ्चार्यम् । देवदेवः । देवदेवः । देवा-
लक्षणं 'प्रपञ्चप्रधानोपसर्जनं पञ्चदेवः । देवदेवः । देवदेवः । देवदेवः ।
प्रदर्शितो भवति । एकवीरः । एकवीरः । एकवीरः । एकवीरः ॥

पूर्वकालोऽनन्तरं । ३३ ।

पूर्वकाला (यौजगश्च) एवमेव नान्ये कश्चिदपि नैवेद्य-
 र्थाभावे वा समस्यते । ननु नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं
 कृता कृष्टसमीकृता नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं ।
 द्वयोर्गुणवचनत्वात् नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं नैवेद्यं ॥

100

दिग्वाचिनः सहस्रधावाचिनश्च शब्दाः सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन सहैकार्यभावे संज्ञायां समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पञ्चाग्राः । सप्तर्षयः । नित्यसमासस्थायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ७९ ॥

दिग्वाचि सहस्रधावाचि च सुबन्तं तद्धितः स्यादित्येवमर्थं चोत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये समानाधिकरणेन सुपा सहैकार्यभावे वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्व(स्यां) शालायां भवः पौर्वशालः । आपरशालः । पूर्वा गौः प्रियास्य पूर्वगवप्रियः । दिक् समाहारे न सम्भवति । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पाञ्चकपालः पुरोडाशः । पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । पञ्चनावप्रियः । पञ्च गावः समाहृताः पञ्चगवम् । पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली ॥

न मत्वर्थे ॥ ८० ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ८१ ॥

उपमीपतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यम् । तदुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । साधारणं गुणमुक्त्वा मनुष्यलोपादिनोपमेयस्थैरित्यर्थः । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सुबन्तैः सामान्यवचनैः समानाधिकरणैः सहैकार्यभावे समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । न्यग्रोधपरिमण्डला । हंसगद्गदा । कुमुदश्येनी । शुकहरिणी । शरकाण्डगौरी । यद्यपि वाक्यस्य भेदविषयत्वात् शस्त्रीव श्यामेति भेदेन विग्रहः । तथापि समानाधिकरणेनैत्यनुवृत्तेः शस्त्रादयोऽन्तर्नीतिवार्थाः । श्यामादिकं गुणमुपादाय यदोपमेये वर्तन्ते तदोपमेयवृत्तिभिः समानाधिकरणैः सह समासमनुभवन्ति । एवञ्च मृगी (चा ? वा)सौ चपला च मृ(गी ? ग)चपला । काकी(व) वन्ध्या काकवन्थेति समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो भवति ॥

उपमेयानि व्याघ्रसिंहर्षभवृषभपुण्डरीकपद्मपल्लव-
किसलयेन्दुचन्द्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ८२ ॥

उपमेयवार्त्तानि सुचन्तानि व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः
सदैकार्थभावे समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च सामां भवति । न चेत् सामान्यवार्त्त
शब्दः प्रयुज्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषन्याघ्रः । पुरुषमिहः । पुरु-
षर्षभः । पुरुषवृषभः । मुखपुण्डरीकम् । पादपद्मम् । अथरपत्तवः । कर-
किसलयम् । वदनेन्दुः । मुखचन्द्रः । आदिग्रहणात् कुचकुम्भस्तनकलशा-
दयो भवन्ति । सामान्याप्रयोग इति किम् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूः
सिंह इव बलवान् । अत्रापि पुरुषः ॥

कुत्सितानि स्वार्थकुत्सनैः ॥ ८३ ॥

खसूचीखेटदुर्द्विरुत्तचेलघ्नवहतकजाल्मापशदकाण्ड-
पृष्ठस्पृष्टधृष्टधूर्त्तकितवादिभिः ॥ ८४ ॥

पापाणकहतदग्धादीनि कुत्सितैः ॥ ८५ ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टपुमांसः पूज्यमानैः ॥ ८६ ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरव्याघ्रशार्दूलवृषभर्षभपुङ्गवादिभिः
पूज्यमानम् ॥ ८७ ॥

पोटायुवतिरतोककतिपयगृष्टिधेनुवशात्रेहद्वक्त्रयणी-
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तर्जातिः ॥ ८८ ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ८९ ॥

गतल्लिकामचार्चिकाप्रकाण्डोद्घतल्लजकपादमिश्रपाश-
हस्तभित्तिस्थलपाल्यादिभिः ॥ ९० ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ९१ ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरन्निः ॥ ९२ ॥

कृत्यतुल्याख्यान्यजात्या ॥ ९३ ॥

जातिर्जात्या ॥ ९४ ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ९५ ॥

कुमारः श्रमणाप्रव्रजिताबन्धकीकुलटागर्भिणीतापसी-
दास्यध्यापकाभिरूपकपण्डितकुशलनिपुणचपलपटुमृदुभिः
[॥ ९६ ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ९७ ॥

कृताकृतभुक्ताभुक्तपीतविपीत(गत)प्रत्यागतयातानुया-
तक्रयाक्रयिकापुटापुटिकाफलाफलिकामानोन्मानिकाश्च
[॥ ९८ ॥

कतरक्तमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ९९ ॥

किं क्षेपे ॥ १०० ॥

किंशुककिंलुककिंपुरुषकिञ्जरीकिञ्जल्ककिन्दासादयः
संज्ञायाम् ॥ १०१ ॥

श्रे(ण्यु ? ण्ये)कपूगकुण्डमुण्डराशिनिचयविशिखनि धा-
नेन्द्रदेवकण्ठश्रवणभूतवदान्याध्यापकब्राह्मणक्षत्रियपटुपण्डि-
तकुशलचपलनिपुणादिव्यर्थे कृतमतमितोक्तभूतसमाज्ञाता-
म्नाताख्यातसम्भावितावधारितावकल्पितकलितनिराकृताप-
कृतापाकृतोदाहतोदीरितोदितदृष्टविश्रुतादिभिः ॥ १०२ ॥

शाकपार्थिवाजातौल्वलिकुतपसौश्रुतस्मृतारौक्योदन-
पाणिन्याणिमाण्डव्यवलाकाकौशिकविदर्भिकौण्डिन्यपरशुरा-
मादयः प्रियादिलोपे ॥ १०३ ॥

अधिकान्ता मङ्ग्या सङ्ख्ययाधिकलोपश्च ॥ १०४ ॥

भार्गाशादिभिः पूरणाताल्लुक् च या (ः) ॥ १०५ ॥

मयूरच्छत्रौ व्यंसकेनोपायास्त चानेन समासः ॥ १०६ ॥

कम्बोजयवनौ मुण्डेन ॥ १०७ ॥

एहीडायवाभ्यामन्यपदार्थे नपुंसकत्वं च ॥ १०८ ॥

अपेहि च वाणिजास्यागतद्वितीयविषमप्रघमादिभिः

क्रियायाम् ॥ १०९ ॥

प्रेहिम्वागतवाणिजाभ्याम् ॥ ११० ॥

प्रोह कटकर्दमाभ्या द्वितीयया ॥ १११ ॥

छिन्धिभिन्ध्युद्धमविचक्षणल(व)णचूडादिभिः ॥ ११२ ॥

आहर चेलवसनवनितादिभिः ॥ ११३ ॥

आख्यातमाख्यातने सातत्ये ॥ ११४ ॥

उद्धरोत्सृजावसृजाभ्याम् ॥ ११५ ॥

पचपतपपान्युदनैर्नैः ॥ ११६ ॥

उन्मृजावमृजने ॥ ११७ ॥

इहद्वितीयेहपञ्चम्येहिरेयाहिराहोपुरुषिकाहंपूर्विकाहं-
प्रथमिकाहमहमिकाविचप्रचानिश्चप्रचादयः ॥ ११८ ॥

सा एहिरेयाहिरा(ः) । अहो पुरुष इति यस्यां क्रियाया सा आहो-
पुरुषिका । अह पूर्व इति यस्या सा अहपूर्विका । एवमहप्रथमिका । अह
महमिति यस्या सा अहमहमिका । विकृत प्रकृत च यस्यां सा विचप्रचा ।
निश्चित च प्रचित च यस्या सा निश्चप्रचा । आदिप्रहणादेहिरेगच्छा-
यरच्छादयो भवन्ति ॥

जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तरि ॥ ११९ ॥

छन्त तिष्ठन्त कर्मवाचिना सुपा सहामीक्ष्ण्ये गम्यमाने कर्तर्यभिधेये
बहुल समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । जहि जहि जोडमिति य

उच्यते स जहिजाडः । जहिस्तम्भः । घटुलग्नहणं प्रयोगानुसारार्थम् ।
तेनातिप्रसक्तो न भवति ॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकभुक्त्वासुहितप्रोष्यपापीय-
उत्पत्यपाकलानिपत्यरोहिणीनिपद्यश्यामादयः ॥ १२० ॥

स्नात्वाकालादयस्तत्पुरुषसमासाः साधवो भवन्ति । स्नात्वाका-
ठकः । पीत्वास्थिरकः । भुक्त्वासुहितः । प्रोष्यपापीयान् । उत्पत्यपाकला ।
निपत्यरोहिणी । निपद्यश्यामा । आदिग्रहणान्निकुञ्च्यकर्णिप्रोष्यघादयो
भवन्ति । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च समासाद् भवति ॥

आचोवचोच्चनीचाचपराचोच्चावचाकिञ्चनाकुतोभयानि

[॥ १२१ ॥

आचोवचादयस्तत्पुरुषसमासाः साधवो भवन्ति । आचितं चाव-
चितं च आचोवचम् । उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् । अवाक् च पर-
स्ताव आचपराचम् । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । नास्य किञ्च-
नास्तीत्यकिञ्चनः । नास्य कुतोऽपि भयमस्तीति अकुतोभयम् । इति ॥

पूर्वापराधरोत्तराण्येकदेशिनैकाधिकरणेन ॥ १२२ ॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुषन्तेनैकद्रव्येण
सह पूर्वादीनि सामर्थ्यादेकदेशवाचीनि सुषन्तानि समस्पन्ते । तत्पुरुषश्च
समासो भवति । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः ।
एकदेशिनेति किम् । पूर्वं नाभेरिति । एकदेशिग्रहणे पूर्वादयः सामर्थ्यादेक-
देशवचना विज्ञायन्ते इति षष्ठ्यन्तेन समासो भवति । अस्मिन् तु तस्मि-
न्नेकद्रव्येण नाभेरिति षष्ठ्यन्तेनापि स्यात् । एकाधिकरणेनेति किम् । पूर्वं
छात्राणामामन्त्रयस्व । अथयत्वाद्यप्यस्मिन्ने च षष्ठीभावात् षष्ठीसमासा-
पवादोऽयमेकदेशिसमासो विज्ञायते । तेन कायस्य पूर्वमित्यादौ षष्ठीस-
मासो न भवति । अथवा अन्यथा सूत्रं व्याख्यायते — पूर्वादीनि सुषन्ता
न्येकदेशिना समानाधिकरणेन सह समस्पन्ते । कथं पुनरवयवानामवय-
विना सदैकाधिकरण्यं भवति । यदा (ये? अवयवि)षु वृत्ताः शब्दा अव-
यवेष्वपि वर्तन्ते इति दर्शनम् । यथा पूर्वं पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चाला ।

ग्रामो दग्धः । पटो दग्ध इति । पूर्वश्यामौ कायश्च पूर्णकाय । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । एव च 'निशेषणं निशेषेणे'नि सिद्धे पुनर्वचन नियमार्थम् । पूर्वादिशब्दानामेकदेशिना सामानाधिकरण्य एव समासो यथा स्यात् । वैयधिकरण्ये मा भूत् । तेन कायस्य पूर्वमित्यादौ पष्ठीसमासोऽपि न भवति ॥

सायाह्नमध्याह्नमध्यन्दिनमध्यरात्रादयः ॥ १२३ ॥

सायाह्नादयः शब्दा एकदेशितपुरुषसमासाः साधवो भवन्ति । सायमह्नः, साय च तदहश्चेति वा सायाह्नः । मध्यमह्नः, मध्य च तदहश्चेति वा मध्याह्नः । मध्य दिनस्य, मध्य च तद् दिन चेति वा मध्यन्दिनम् । 'मध्यस्य दिन' इति (मुम्) । मध्य रात्रे, मध्य च तद्रात्रिश्चेति वा मध्यरात्रः । आदिग्रहणादन्ये '(उपारता' पश्चिमरान)गोचरादि'त्यादयः शिष्टप्रयोगाः साधवो भवन्ति ॥

अर्धं समप्रविभागे वा ॥ १२४ ॥

अर्धमित्येतत् समप्रविभागे वर्तमानमेकदेशिनैरद्रव्येण सामानाधिकरण्येन सुषन्तेन सह वा समस्यते । तत्पुरुषश्च समामो भवति । अर्धं पिप्पल्याः, अर्धं च तत् पिप्पली चेति वा अर्धपिप्पली (पिप्पल्यर्धम् । अर्धकोशातकी) कोशातक्यर्धम् । अर्धपण पणार्धम् । अर्धपेदी वेद्यर्धम् । अर्धचूलिका चूलिकार्धम् । अर्धचाप चापार्धम् । अर्धस्वरः स्वरार्धम् । अर्धग्रामः ग्रामार्धम् । अर्धापूपः अपूपार्धम् । समप्रविभाग इति किम् । ग्रामार्धः । नगरार्धः । असमप्रविभागे वर्तमानस्यार्धशब्दस्य नैकदेशिसमासः ॥

अर्धजरतीयार्धवैशासार्धोक्तादयः ॥ १२५ ॥

असमप्रविभागार्थे आरम्भः । अर्धजरतीयादय एकदेशिममासा सामानाधिकरण्ये वा तत्पुरुषा साधवो भवन्ति । अर्धो जरत्याः अर्धश्चासौ जरती चेति वार्धजरती, तत्तुल्यम् अर्धजरतीयम् । अर्धवैशसम् । अर्धोक्तम् । आदिग्रहणात् लौकिकादयो भवन्ति । वाचनानुवृत्तेर्जरत्यर्ध इत्याद्यपि भवति ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थ^१तुर्य^२तुरीयतलाग्रादयश्च ॥ १२६ ॥

द्वितीयादयः सुवन्ता एकदेशिनैकद्रव्येण समानाधिकरणेन सह समन्यन्ते । तत्पुरपथ समासो भवति । द्वितीयं भिक्षायाः । द्वितीया चासौ भिक्षा चेति वा द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयम् । तृतीयभिक्षा भिक्षातृतीयम् । चतुर्थभिक्षा भिक्षाचतुर्थम् । तुर्यभिक्षा भिक्षातुर्यम् । तुरीयभिक्षा भिक्षातुरीयम् । तलं पादस्य, तलं च तत् पादश्चेति वा तलपादः । पादतलम् । अग्रं हस्तस्य, अग्रं च तद्वस्तुत्थेति वा अग्रहस्तः । हस्ताग्रम् । आदिग्रहणादूर्ध्वकायः कायोर्ध्वमित्यादयो भवन्ति ॥

कालाः परिमाणिना ॥ १२७ ॥

अशुक्ल इति । तद्विरोधी पापः कृष्णश्च प्रतीयते । तदन्यो यथा — अनग्निः
अवायुरिति । अग्निवायुभ्यामन्यः प्रतीयते । तदभावो यथा — अवचन-
मवीक्षणमिति । वचनवीक्षणाभावः प्रतीयते । यद्यप्युत्तरपदार्थप्रधानः
कथम् 'अनेकानि देशान्तराणि वभ्राम', 'भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः',
'उद्धतैर्निभृतमेकमनेकैः', 'यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति'
इत्यादिप्रयोगा असाधवो भवन्ति । साधव एवैते । यदि वैकशेपाद् भवि-
ष्यन्ति । तद्यथा —

‘अनेकस्य चकारासौ चाणैर्वाणस्य खण्डनम्’ ।

‘अविरहितमनेकेनाङ्गमाजा फलेन’

इति ॥

शोभिहितार्हालमर्थतद्धितैरसामर्थ्ये ॥ १२९ ॥

नजितेतत् सुबन्तं शोभिहितार्हालमित्येवमर्थतद्धितान्तैः सुबन्तैः
सहासामर्थ्ये समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । कर्णवेष्टकाभ्यां न
शोभते, अकार्णवेष्टकिकं सुखम् । वत्सेभ्यो न हितः अवत्सीयो गोबुक् । वधं
नार्हति अवध्यो ब्राह्मणः । सन्तापाय न प्रभवति असन्तापिकः सदुपदेशः ॥

असूर्यपश्यापुनर्गेयाश्राद्धभोज्यलवणभोज्यादयश्च ॥ १३० ॥

असूर्यम्पश्यादयोऽसमर्थनज्जतत्पुरुषगर्भाः साधवो भवन्ति । सूर्यमपि
न पश्यन्ति असूर्यम्पश्या राजदाराः । पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गेयाः श्लोकाः ।
श्राद्धं न मुक्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । अलवणभोजी भिक्षुः । आदिग्रह-
णाद् अकिञ्चित्करः अकिञ्चित्कुर्वाणः अकिञ्चिदकुर्वाणः इत्येते केपाञ्चि-
न्मते भवन्ति ॥

ईपद् गुणेन ॥ १३१ ॥

ईपदित्येतत् सुबन्तं गुणवचनेन सुबन्तेन सह समस्यते । तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । ईपत्कडारः । ईपत्पिङ्गलः । ऐकपद्यमैकस्वर्यं च
समासाद् भवति । गुणेनेति किम् । ईपद् भोक्तव्यम् । ईपद् गार्ग्यः ॥

पष्ठौ ॥ १३२ ॥

पष्ठचन्तं सुबन्तं समर्थेन सुपा सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । ब्राह्मणकन्यलः ॥

कृद्योगा ॥ १३३ ॥

कर्तृरुर्मणोः कृतीति कृद्योगे या पष्ठी विहिता तदन्तं सुपा सहैकार्यी-
भावे समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । व्यासकृति । कालिदा-
सोक्तिः । इध्मप्रव्रश्चन । पलाशशातनः । 'प्रतिपदविधाना पष्ठी न सम-
स्यत' इति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादार्थः ॥

याजकपूजकपरिचारकपरित्रेपकस्नापकाध्यापकोत्सा-
दकोन्मादकोद्वर्त्तकहोतृभर्त्रादिभिश्च ॥ १३४ ॥

याजकादिभिः सुवन्तैः सह पष्ठी समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भ-
वति । 'कर्तृतृजकाभ्यामि'ति प्रतिषेध वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः ।
ब्राह्मणानां याजक ब्राह्मणयाजकः । गुरुपूजक । राजपरिचारकः ।
भक्तपरिवेपकः । देवन्नापकः । वेदाध्यापकः । रिपूत्मादकः । चित्तो
न्मादकः । अहोद्वर्त्तक । क्षीरहोता । भूतभर्ता । आदिग्रहणादन्यत्का-
रकः विश्वगोप्ता 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' 'जनिकर्तुः प्रकृतिरि'त्यादयो
भवन्ति ॥

रथपत्नी गणकेन ॥ १३५ ॥

रथपत्तिशब्दौ पष्ठघन्तौ गणकेन समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । रथगणकः पत्तिगणक ॥

गुणात् तरेण तलोपश्च ॥ १३६ ॥

गुणाद् यस्तरप्रत्ययः तदन्तेन सुपा सह पष्ठघन्त समस्यते । (तत्पु-
रुषश्च समासो भवति ।) तरशब्दस्य च लोपो भवति । 'न निर्धारण' इति
प्रतिषेधं वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः । सर्वेषां श्वेततर सर्वश्वेतः ।
सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥

सर्वपश्चात्प्रभृतीनि ॥ १३७ ॥

सर्वपश्चात्प्रभृतीनि पष्ठीतत्पुरुषमञ्जानि साधुनि भवन्ति । सर्वेषां
पश्चान् सर्वपश्चात् पद वर्त्तयति । तदुपरिष्ठादुक्तम निदधाति । अव्ययेन प्रति-
षेध वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

तत्स्थैश्च गुणैः ॥ १३८ ॥

तदिति पष्ठयन्ताभिधेयं गुणाधारो द्रव्यमुच्यते । तस्मिन्नेव निष्-
न्तीति तत्स्थाः । भावप्रत्ययमन्तरेण ये च शब्दः (द्रव्यात् पृथक् नो)-
च्यन्ते इत्यर्थः । यदा भावप्रत्ययैः पृथक्कृत्याभिहिता द्रव्यप्रचणान् पठन्ति-
तयो भवन्ति तदा तद्वचनेः सुवर्त्तः पृष्ठी ममम्भो । तत्पुनरपि ममा-
सो भवति । यत्नस्य गौरवं यत्नगीरवम् । प्रक्रियालापयम् । बुद्धिकीश्वरम् ।
मतिर्यैगुण्यम् । करणपाठयम् । पुरुषसामर्थ्यम् । अङ्गगीष्ठाम् । हस्तगा-
पलम् । वचनमार्दवम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यम् । क्रियामातलम् । वर्तमान-
सामीप्यम् । अधिकरणेतावसरम् । प्रयोगान्तरम् । गननाच्छीत्यम् । वच-
नप्रामाण्यम् । शब्दाधिक्यम् । वाचमाधुर्यम् । तत्स्थैरिति क्रिम् । वच्चा-
कायाः शोभत्यम् । काकस्य काष्ण्यम् । शुक्रादयो हि द्रव्यात् पृथगपि श-
ब्दैरभिधीयन्त इति तत्स्था न भवन्ति । गुणेन प्रनिषेध चक्ष्यति । तस्यायं
पुरस्तादपवादः । कन्यारूपम् । कपित्थरसः । चन्दनगन्धः । स्ननस्पर्श
इत्यादिषु तु रूपादयो गुणसंज्ञाः न तु गुणा इत्येतैः समामप्रतिषेधो न
भवति ॥

न निर्धारणे ॥ १३९ ॥

निर्धारणे या पृष्ठी तदन्ते सुवर्त्तं सुपा सह न समस्यते । मनुष्याणः
क्षत्रियः शूतमः । गवां कृष्णा सम्पन्नक्षरितमा ॥

प्रतिपदविधाना ॥ १४० ॥

शेषलक्षणां मुक्त्वा 'स्मृत्यर्थदयेशां कर्मणी'त्यादिका पृष्ठी प्रतिपद-
विधाना न समस्यते । मातुः स्मृतम् । गर्भिणी दयितम् । एधोदकस्योपस्कृतम् ।
चोरस्य रुक्णम् । सर्पिणो नाथितम् । चोरस्योज्जामितम् । चोरस्योन्नादितम् ।
चोरस्योत्त्रासि ? त्काथे)तम् । चोरस्य पिष्टम् । चोरस्य प्रणिहतम् । शतस्य
व्यवहृतम् । सहस्रस्य पणितम् । सहस्रस्य द्यूतम् । किमर्थं पुनः कतप्रत्ययान्ते
नैव प्रतिपदविधानायाः कर्मपठ्याः प्रनिषेध उदाह्रियते । न तु ङादिनापि,
मातुः स्मरणम् एधोदकस्योपस्करणमिति । उच्यते । ल्युडादिभ्यो 'कर्तृ-
कर्मणोः कृती'ति कर्मणि पृष्ठी । तथा च 'कृद्योगे'ति समास इष्यते ।

क्तप्रत्यये तु '(अ ?) मत्याद्यर्थाधिकरणे निष्ठायामि'ति कर्तृकर्मणोः पष्ठी प्रनि-
पिध्यते । या तु स्मृत्याद्यर्थानां कर्मणः शेषत्वविवक्षायां प्रतिपदं पष्ठी
विधीयते, सैव समासप्रतिषेधविषयतया अवतिष्ठते । तदुक्तं —

“कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं पष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥

निष्ठायां कर्मविषया या पष्ठी सा निपिध्यते ।

शेषलक्षणया पष्ठ्या समासस्तत्र नेप्यते ॥”

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥१४१॥

पूरणप्रत्ययान्तेन गुणवचनेन तृप्त्यर्थेन शत्रुशानजन्तेनाव्ययेन त-
व्यप्रत्ययान्तेन समानाधिकरणेन वा सुपा सह पष्ठवन्तं न समस्यते ।
छात्राणां पञ्चमः । ब्राह्मणानां दशमः । पटस्य शुक्लः । काकस्य कृष्णः ।
गुडस्य मधुरः । चन्दनस्य सुरभिः । बहुलाधिकाराद् वदनसौरभकुसुमसौर-
भ्यादयो भवन्ति । फलानां सुहितः । फलानां तृप्तः । ब्राह्मणस्य कर्म
कुर्वन् । ब्राह्मण(स्य) कर्म (कुर्वा)णः । चोरस्य द्विपन् । ब्राह्मणस्य हो-
तव्यः । क्षत्रियस्य योद्धव्यम् । इन्द्रः पाटलिपुत्रकस्य माराविदस्य ।
सर्पिणः पीयमानस्य । यज्ञपोऽधीयमानस्य । पाटलिपुत्रकराजस्य मारावि-
दस्येति विशेषणसमासो भवत्येव । पष्ठीसमासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः
स्यादिति स प्रतिषिध्यते ॥

मत्याद्यधिकरणक्तेन ॥ १४२ ॥

‘मतिशुद्धिपूजार्थेभ्य’ इति यः को विहितः, यश्च ‘गत्यर्थार्कर्म-
केऽपि भवति भुजिभ्योऽधिकरणे च’, तदन्तेन सह कृद्योगेति प्राप्तः पष्ठी-
समासो न भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञा पूजितः । इदमेपां
यातम् । इदमेपामासितम् । इदमेपां मुक्तम् ॥

कर्तृकर्महेतुना कर्मणि ॥ १४३ ॥

कर्तृकर्मणोः पष्ठीहेतुना कृता सह कर्मणि या पष्ठी सा न समस्यते ।
आश्वर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन । साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन ।
विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः ॥

कर्तर्यकेन ॥ १४४ ॥

कर्तरि या पृष्ठी सा अकप्रत्ययान्तेन सह न समस्यते । भवत आ-
सिका । भवतः शायिका । भवतो गामिका । कर्नरीति किम् । इधुमक्षिकां
मे धारयसि ॥

कर्तृतृजकाभ्याम् ॥ १४५ ॥

कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह पृष्ठी न समस्यते । अपां क्षष्टा ।
पुरां भेत्ता । ओदनस्य भोजकः । सक्तूनां पायकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १४६ ॥

क्रीडायां जीविकायां च गम्यमानायां नित्यं पृष्ठी समस्यते । क्री-
डाजीविकयोस्तृजभावादक एवोदाह्रियते । उद्दाल(क)पुष्पमाक्षिका । वा-
रणपुष्पप्रचायिका । दन्तलेखकः । नखलेखकः ॥

गतयः ॥ १४७ ॥

गतिसंज्ञकाः समर्थेन सुपा सह नित्यं समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो
भवति । प्रकृत्य । प्रकृतम् । ऊरीकृत्य । ऊरीकृतम् ॥

कुः पापेपदर्थयोः ॥ १४८ ॥

कुशब्दः पापार्थे ईपदर्थे च वर्तमान समर्थेन सुपा सह नित्यं सम-
स्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । (कुपुरुषः । कौण्डम् ॥)

दुर्निन्दाकृच्छ्राकृच्छ्रार्थयोः ॥ १४९ ॥

स्वती पूजायाम् ॥ १५० ॥

.....

..... सुराजा । अतिराजा । सुस्तुतम् । अतिस्तुतम् । 'न कर्म-
प्रवचनीया' इति वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

अतिशयातिक्रमणयोश्च ॥ १५१ ॥

अति इत्येतौ यथासंख्यमतिशये अतिक्रमणे च वर्तमानौ सुपा
सह नित्यं समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । सुस्तुतम् । अति-
स्तुतम् ॥

आङ्गीपदर्थोभिव्याप्तयोः ॥ १५२ ॥

आडित्येतदीपदर्थे अभिव्याप्ता च सुपा सह नित्यं समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । आकडारः । आघद्वग् ॥

प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ १५३ ॥

प्रादयो गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रथमान्तेन सुपा सह नित्यं समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । विरुद्धः पक्षः विपक्षः । प्रत्यर्था पक्षः प्रतिपक्षः । प्रतिवद्धं वचः प्रतिवचः । उपक्षिष्टः पतिः उपपतिः । उपपन्नो नायकः उपनायकः । अनुकूलः (नायकः) अनुनायकः । प्रतिकूलः नायकः प्रतिनायकः ॥

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ १५४ ॥

अत्यादय उपसर्गाः क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना द्वितीयान्तेन सुपा सह समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अतिक्रान्त खद्वामतिखद्वः प्रावारः । अत्यश्चो वराहः । प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः पदार्थः । अनुगतो लोमानि अनुलोमः । प्रतिलोमः । अभिपन्नो मुखमभिमुखम् ॥

अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ १५५ ॥

अवादयः कृष्टाद्यर्थे वर्तमानाः तृतीयान्तेन सह समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अरुणं कोकिलया अवकोकिलं वनम् । अनुगतमर्थेन अन्यर्थं नाम । सङ्गतमक्षेण समक्षं वस्तु । विमुक्तमर्थेन व्यर्थं वचः । सङ्गतमर्थेन समर्थं पदम् ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ १५६ ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे वर्तमानाश्चतुर्थ्यन्तेन सह समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । परिप्रथमः । (अलं कुमार्यै) अलंकुमारिः । अलंपुरूपीणः ॥

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ १५७ ॥

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे वर्तमानाः पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्याः निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः । उत्क्रान्ता कुलात् उत्कुला कुलदा । उद्वेलः समुद्रः । उच्छास्त्रं

वचः । उत्सृजो न्यायः । उच्छृङ्खलः कलमः । अपगतमयां दपार्थं वचः ।
अपकान्तं कार्यात् अपकार्यम् ॥

अन्वादयस्तिङ्गोदात्तवता गतिमता च ॥ १५८ ॥

अन्वादयस्तिङ्गन्तेनोदात्तवता गतिमता च सह समस्यन्ते । तत्पु-
ष्प समासो भवति । अनुव्यचलत् । अनुप्रासपर । यत् पर्यन्ति (?) ।
समासे सतीति प्रकृतिभावो न भवति । समासोदात्तत्वं च गच्छति । सामान्य
प्रातिपदिकत्वेऽपि सद्स्यायास्तिङ्गोदात्तत्वात् सुनुपतिर्न भाति । पदव्यर्थ-
मुत्पन्नस्य वा प्रथमेकवचनस्य तिङन्तार्थप्राधान्यान्नपुसकरे स्मरान्पुसका-
दिति सुलोपो भवति । एवम सत्यामनुप्राविशद् देवदत्ता इति 'आम एका-
न्तरमानन्वितगनन्तिक' इति निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति । बहुलाभि-
काराभायं समासः कचिदेव भवति ॥

न कर्मप्रवचनीयाः ॥ १५९ ॥

कर्मप्रवचनीयाः सुपा सह न समस्यन्ते । शाक्यस्य सहितामनु
प्रावर्षत् । वृद्ध प्रति विद्योतते निमुत् । यदन मां पारे स्यात् । साधुर्देवदत्तो
मातरमभि । अनु अर्जुनं योद्धारः । उप खार्यां द्रोणः । अभि मय्यदत्ते
पश्वालाः ॥

उपपदमतिङ् ॥ १६० ॥

कृद्विधौ 'सप्तमीस्थमुपपदमि'त्युक्तम् । तदतिङन्त समर्थेन सह नित्यं
समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । अतिग्रहणादिह सुपेति न
सम्बध्यते । तेन कृदन्तावस्थायामेव समासो भवति । कुम्भकारः । ग्रामणीः ।
अभिचित् । सोममुत् । प्रष्टी । कच्छपी । ग्रीहिवापिणी । अत्र यदि
कृता सुधन्तेन समासः स्यात् तदा अन्तरङ्गत्वात् सुनुत्पत्तेः प्रागेव टापि
सति 'पुयोगादाख्यायां' 'आतेरग्रीनिपयात्' इति प्रष्टी कच्छपीत्यना-
नकारान्तत्वात् ङीष् न भवेत् । ग्रीहिवापिणीत्यत्र तु ङीप् सति
प्रातिपदिकान्तलक्षणं णत्व न भवेत् । कथं तर्हि दविसेर् अनुसृष्ट्यादौ
पदादिलक्षणः पत्वप्रतिषेधः । बहुलवचनात् कचित् सुधन्तेनापि समासः ।
अतिङिति किम् । कारको भजति । क्रियोपलक्षणार्थं तिङिति वर्णयन्ति ।
तेनेहापि न भवति । कारकस्य व्रज्या नारस्य गतिः ॥

नाव्ययेनानमा ॥ १६१ ॥

अव्ययेन कृदन्तेन मान्तवर्जितेन सहोपपदं न समस्यते । फालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । अनमेति किम् । चोरद्वारमाधोशति । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । समूलकापं कपति । जीवग्राहं गृह्णाति । सुवर्णनिधायं निदधाति । ओदनपाकं पचति । उपस्कारं लुनाति ॥

अमा च प्राक् खमुजः ॥ १६२ ॥

'कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुज्' इत्युक्तम् । ततः प्राक् (खमुजः अम) न्तेन च सहोपपदं न समस्यते । अग्रे भोजं व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति ॥

तृतीयादीनि क्त्वा च वा ॥ १६३ ॥

'दशेस्तृतीयायां चे'त्युक्तं तानि तृतीयादीन्सुपपदानि अमन्तेन क्त्वान्तेन वा समस्यन्ते । प्राप्तविभाषेयम् । मूलकेनोपदर्शं भुङ्क्ते (मूल-कोपदर्शम्) । दण्डेनोपघातं गा कालयति (दण्डोपघातम्) । पार्श्वयो-रुपपीडं शेते । पार्श्वान्यामुपपीडं शेते । पार्श्वोपपीडं शेते । शय्याया उत्थाय व्रजति । शय्योत्थाय व्रजति । यष्टिग्राहं शुध्यन्ते । नामानि ग्राहमाचष्टे नाम-ग्राहम् । ग्राहणं । पुनस्ते जातः । किं तर्हि वृषलः । नीचैः कृत्यं कथयसि । (नीचैः कृत्यं ?) नीचैः कृत्वा । नीचैः कारम् । तिर्यक् कृत्वा । (तिर्यक्-कृत्यं) । तिर्यक्कारम् । मुखतो भूत्वा (मुखतोभूय) मुखतोभावम् । तूर्णीभूय तूर्णी भूत्वा तूर्णीभावम् । अन्वग्भूय अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावम् । अमन्तेन सह समासाभावपक्षे वाच्ययोपपदानां परनिपातो भवति ॥

अव्ययं (प्र)वृद्धादिभिः ॥ १६४ ॥

अव्ययं (प्र)वृद्धादिभिः सुषन्तैः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च समासो भवति । पुनःप्रवृद्धं बर्हिः । पुनरुत्स्यूतं वास । पुनर्निष्क्रीतो रथः । पुनरुत्त वचः । पुनर्नवं पयः । पुनःशृत पयः । स्वर्यातः । अन्तर्भूतः । प्रातः स्नानम् । उच्चेर्घोषम् । नीचैर्गतम् । अधस्पदम् । अनद्धा पुरुषः । प्रायश्चित्तम् । अधर्षा । प्राग्वृत्तम् । पुराकल्पः । श्वश्रेयसम् । भोवसीयसमिति ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूतार्था सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य छपुत्रतो हृदयहारिण्यां तृतीयस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

शेषो बहुव्रीहिः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमाद्वन्दात् । उपयुक्ताद् योऽन्यः स शेषः । इत उत्तरं यः समासो वक्ष्यते स उपयुक्तादन्यो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । अदूरदशाः । त्रिदशाः । द्वित्राः । उपदशाः । उच्चैर्मुखः । चित्रगुरिति । शेष इति किम् । उपदशम् । उन्मत्तगङ्गम् ॥

अदूराधिकासन्नाः सङ्ख्यया सङ्ख्येये ॥ २ ॥

सङ्ख्येये या सङ्ख्या तद्वाचिना सुवन्तेन सहादूराधिका(नामेऽसन्ना) एकार्थीभावे समस्यन्ते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अदूरा दशानां अदूरदशाः । अधिका दशानामधिकदशाः । आसन्ना दशानामासन्नदशाः । सङ्ख्येयेति किम् । अदूरा ग्राणाणाम् । सङ्ख्येय इति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । अत्रादूरा दशैवामिति विग्रहाद् 'अनेकं मतुपोऽर्थ' इत्यनेनैव सिद्धे दशादूरा दशाधिका दशासन्ना इति पट्ठीतत्पुरुषेऽपि संख्येयार्थे मा मूदिति पचनम् ॥

सङ्ख्या सुजर्थे ॥ ३ ॥

सङ्ख्यावाचि सुचन्तं सुजर्थे वर्तमानं सङ्ख्येये या सङ्ख्या तद्वाचिना सुषा सह समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । द्विदश द्विदशाः । त्रिदश त्रिदशाः । चतुर्दश चतुर्दशाः । वृत्तिविषय एव सङ्ख्या-शब्दानां सुजर्थीभिधानसामर्थ्यमिति वाक्ये सु(ज ? चः) प्रयोगो न भवति ॥

वार्थे च ॥ ४ ॥

सङ्ख्यावाचि सुचन्तं सङ्ख्येये या सङ्ख्या तद्वाचिना सुषा सह वार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । त्रिचतुराः । पञ्चपाः । ननु द्वित्रा (वा ? ना) नयेति यदावधृतमानयनं तदावधृतवचन-मुपपन्नम् । यदा द्वावादीयेते तदा न सिध्यति । नैवम् । अविहृलेऽर्थे तद्वचनं प्रयोक्तव्यम् । यथा कनीह भवतः पुत्रा इति । तथा (वा ?) द्वौ चेत्पुक्ते

त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् ।
तद्युक्त वचनमिति ॥

अव्ययम् ॥ ५ ॥

सहचये या सहचा तद्वाचिना सुवन्तेन सहान्वयं समस्यते । बहु-
व्रीहिश्च समासो भवति । समी(पा?पे) दशानामुपदशा । उपविशाः ।
यदा समीपिप्राधान्यं तदा बहुव्रीहिः । यदा तु सामीप्यप्राधान्यं तदाव्य-
यीभावः उपदशमिति ॥

अन्यपदार्थे ॥ ६ ॥

अव्ययं सुवन्तेन सहान्वयस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च
समासो भवति । उच्चैर्मुखमग्न्योच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । अन्तरङ्गमस्य अन्त-
रङ्गः । घहिरङ्गः । कर्तुं कामोऽस्य कर्तुकामः । हर्तुं मनोऽस्य हर्तुमना इति ॥

अस्तिक्षीरादयः ॥ ७ ॥

अस्तिक्षीरादयोऽन्यस्य पदस्यार्थे बहुव्रीहिसमासाः साधवो भवन्ति ।
अस्ति क्षीरमस्याः अस्तिक्षीरा गा । अस्तिधना राजधानी । अस्त्या-
दीनां तिङन्तरमाश्रित्ये(दं निपातनम्) । अव्ययत्वे तु पूर्वैर्णैव सिद्धमिति ॥

उपमानमुपमेयसरूपोत्तरपदलोपश्च ॥ ८ ॥

उपमानमाचि सुवन्तं सामर्थ्यादुपमेयवाचिना सुवन्तेन सहान्वयस्य
पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । यत्र चोपमानपदे
उपमेयसरूपमुत्तरपदमस्ति त(त्र?च्च) लुप्यते । चन्द्र इव मुरगस्या-
क्षान्द्रगुणी । कमलवदना । विम्बोष्ठी । चक्रनितम्बा । (इति ?) उष्टमुत्तः ।
वृषस्त्वन्धः । हरिणाधी । हंसगमनेति । उपमेयसरूपप्रदपं किम् । इगकुम्भ-
स्त्वनी । नागनाभोरू ॥

समुदायविकारषष्ठीसमस्तम् ॥ १० ॥

समुदायापेक्षा विकारापेक्षा च या षष्ठी तया यत् समस्तं तत् सुवन्तं समानाधिकरणं सुपा सहान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । उत्तरपदं च लुप्यते । (केशानां सङ्घातः केश-सङ्घातः । केशसङ्घातः चूडा अयं केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः ॥)

प्रादिभ्यो धातुजं वा चोत्तरपदलोपश्च ॥ ११ ॥

..... प्रपतितानि पर्णान्यस्य प्रपर्णः प्रपतितपर्णः । प्रपलाशः प्रपतितपलाशः । परागता भसवोऽस्य परासुः परागतासुः । उद्रक्षिः उद्रतरक्षिः ॥

नजोऽस्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

नजः परं धातुजमस्त्यर्थं समस्तं समानाधिकरणं सुपा सहान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । वा चोत्तरपदं लुप्यते । अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अपुत्रः अविद्यमानपुत्रः ॥

अनेकं मतुपोऽर्थे ॥ १३ ॥

अनेकं सुवन्तं समानाधिकरणं मतुपोऽर्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समासो भवति । चित्रा गावोऽस्य चित्रगुर्देवदत्तः । वीराः पुरुषा अस्मिन् वीरपुरुषको ग्रामः । के स्रग्व्यचारिणोऽस्य किस्रग्व्यचारी । अर्धं तृतीय-म(वा ? स्या)मर्धतृतीया इति । अनेकग्रहणाद् बहूनामपि पदानां समासो भवति । शोभनाः सूक्ष्माः जटाः केशा अस्य सुसूक्ष्मजटकेशः । शोभनं (तद ? नत)मजिनं वासोऽस्य सु(लभा ? नता)जिनवासाः । समन्तान्य-न्तेषु सि(किनी ? तीनि) रन्ध्राण्यस्मिन् समन्तसितिरन्ध्रः । मत्ता बहवो मातङ्गा अस्मिन् मत्तबहुमातङ्गं वनम् । पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । पञ्च नावः प्रिया अस्य पञ्चनावप्रियः । समानाधिकरणमिति किम् । पञ्चभि-र्भुक्तमस्य । अन्यपदार्थ इति वर्तमाने मतुपोऽर्थे इति (बहु ?)वचनमस्त्यु-

पाधीनामेव समाप्तो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन पञ्च भुक्तवन्तो अस्येत्य-
न्यपदार्थमात्रे न भवति ॥

कर्तृकर्मप्रवचनमप्रथमायाः ॥ १४ ॥

अमत्वर्थार्योऽयमारम्भः । कर्तृकर्मप्रवचनं चानेकं समानाधिकरणं
सुचन्तमप्रथमान्तस्यान्यस्य पदस्यार्थे समस्यते । बहुव्रीहिश्च समाप्तो भ-
वति । कर्तृप्रवचनम् — आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः । प्राप्ता
अतिथयो यं प्राप्तातिथिर्ग्रामः । कुपितः प्रभुरस्मै कुपितप्रभुर्भृत्यः । भीताः
घात्रवो यस्माद् भीतशत्रुर्नृपः । कर्मप्रवचनम् — ऊढो रथोऽनेन ऊढरथो-
ऽनङ्गवान् । भिक्षितभिक्षो यतिः । उपहृतः पशुरस्मै उपहृतपशू रुद्रः ।
उद्धृत ओदनोऽस्या उद्धृतौदना स्वाली । अनेकमित्यनुवृत्तेरिहापि
भवति । आरूढबहुवानरो वृक्षः । ऊढबहुरथोऽनङ्गवान् । कर्तृकर्म-
प्रवचनात् सुराजन्वती भूमिरनेन, प्राग् ग्रामोऽस्मादित्यादौ न भवति ।
अप्रथमाया इति किम् । वृष्टे देवे गतः । इह कस्मान्न भवति — वृष्टे
देवे गतं पश्य । बहिरङ्गत्वान्न प्रथमा । वचनमित्येव सिद्धे प्रशब्दोपा-
दानं बहिःक्रियापेक्षेऽपि कर्तृकर्मत्वे यथा स्यात् । तेन (तः परो यस्मान्छू-
यते) तपरः । हल् पूर्वोऽस्माच्छूयते हल्पूर्वं इत्याद्यपि सिद्धं भवति ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ १५ ॥

दिशां नामानि दिङ्नामानि । तानि सुचन्तान्यन्तराले वाच्ये सम-
स्यन्ते । बहुव्रीहिश्च समाप्तो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्धद-
न्तरालं सा दक्षिणपूर्वा । (पूर्वोत्तरा) । उत्तरपदिचमा । दक्षिणपदिचमा ।
'सर्वनाम्नां वृत्तिमात्र' इति पुंनद्भावः । कथं पश्चिमदक्षिणा पश्चिमोत्त-
रेति । कर्मधारयोऽयम् । बहुव्रीहौ हि सर्वनाम्नः पूर्वनिपातो भवति ।
यद्येवं दक्षिणपूर्वेत्यादावपि कर्मधारयेणैव सिद्धम् । सत्यम् । (एवं) सति
दक्षिणपूर्वायै दक्षिणपूर्वस्यै इति पाक्षिकस्याभावो बहुव्रीहिस्वरश्च न
सिध्यति । ननु च यथा दक्षिणपूर्वायै (द्रु० गु०) गद्यायै इत्यन्यपदार्थे समास-
स्तथान्तरालेऽपि भविष्यति । न सिध्यति । तत्र द्वे प्रथमान्ते पठ्यर्थे

समस्येते । इह तु द्वे पष्ठयन्ते प्रथमार्थे इति विशेषः । नामग्रहणं रूढार्थम् ।
तेनेह न भवति । पेन्द्राश्च कौवेर्याश्च यदन्तरालमिति ॥

तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्येति सरूपे युधि क्रियाव्य-
तीहारे ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे गृहीत्वेति क्रियाव्यतीहारे (णे ? तेने)ति च
तृतीयान्ते सरूपे प्रहृत्येति क्रियाव्यतीहारे युद्धविषये समस्येते । बहुव्री-
हिश्च समासो भवति । केशेषु केशेषु गृहीत्वा घृत्त युद्ध केशकेशि ।
बाहूबाहवि । दण्डैश्च (दण्डैश्च) प्रहृत्य घृत्त युद्ध दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि ।
सरूप इति किम् । हस्ते च पादे च गृहीत्वा घृत्त युद्धम् । क्रियाव्यतीहार
इति किम् । केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा युद्धमनेन । युधीति विषयनिर्दे-
शाद् युद्धोपाधिकायामन्यस्यामपि क्रियायां भवति । बाहूनाहवि व्यासजेता-
मिति । अयमपि प्रथमार्थे समासः । वचनसामर्थ्याच्चैक (रे ? शे) य वा याधते ॥

सह तृतीयया तुल्ययोगे ॥ १७ ॥

सहेत्येतत् सुबन्त तृतीयान्तेन) बहुव्रीहौ समस्यते । तुल्यश्चेत्
प्रधानाप्रधानयोः क्रियायां योगो भवति । सह पुत्रेण सपुत्र भागत ।
सच्छत्रः । तुल्ययोग इति किम् । 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' ॥

क्वचिद् विद्यमानार्थे ॥ १८ ॥

सहेत्येतत् (सुबन्त) तृतीयान्तेन (विद्यमानार्थे) क्वचित् समस्यते ।
बहुव्रीहिश्च समासो भवति । सह कर्मणा वर्तते सकर्मकः । सलोमकः ।
सपक्षकः । सधनः । समदः । सरूपः । क्वचिद्गहणादिह न भवति । सहैव
धनेन भिक्षां भ्रमति ॥

चार्थे युगपदधिकरणवचनताया इन्द्रः ॥ १९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेक सुबन्त युगपदधिकरणवचनताविषये
चार्थे वर्तमान समस्यते । इन्द्रश्च समासो भवति । पृक्षश्च न्यग्रोधश्च
पृष्ठन्यग्रोधौ । धवश्च स्रदिरश्च पलाशश्च धवस्रदिरपलाशाः । वाक् (च) त्वक्
च वाक्त्वचम् । छत्रोपानहम् - । चार्थ इति किम् । वीप्सायुगपदधि-
करण (वचनतायां) ना भूत् । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । युगपदधिकरणवच-

नतायामिति किम् । पृष्ठश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम् । वाक् च त्वक् च
 पृष्ठताम् । याज्ञिकश्चासौ वैयाकरणश्च याज्ञिकवैयाकरणः । कति पुन-
 र्श्चार्थाः । समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति चत्वारः । तत्रै-
 कमर्थं प्रति....ध्यादीनामतुल्यवचनानामविरोधिनामनियमक्रमयौगपदाना-
 मात्मस्वरूपभेदेन चीयमानता समुच्चयः । यथा — देवदत्तः पचति च
 पठति च । देवदत्तो यज्ञदत्तश्च पचति । राज्ञो गौश्चाश्वश्च । राज्ञो ग्राह्य-
 णस्य च गौः । शुक्रश्चायं कृष्णश्च । नीलं च तदुत्पलं चेति । अत्र चार्थ-
 त्वेऽपि युगपदधिकरणवचनताया अभावात् समासो भवति । चप्रयोगम-
 न्तरेणापि चायं भवति । यथा —

“अहरहर्नयमानो गामशं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मतिः ॥

इन्द्रस्त्वया + वरुणो वायुरादित्यः स्तूयताम् ॥”

इति । समुच्चय एव अन्वाचयोः यत्रैकस्य प्राधान्यमित(रत् तद)उ-
 रोधेन पश्चादाचीयते । यथा — वटो । भिक्षामटं गां चानयेति । स हि भिक्षां
 तावदटति । यदि च गां पश्यति, तामप्यानयतीत्यसामर्थ्यादेव चात्र समा-
 सो न भवति । द्रव्याणामेव परस्परसव्यपेक्षाणामुद्भूतावयवभेदः समूह इत-
 रेतरीयोगः । यथा — धवश्च खदिरश्च पलाशश्च तिष्ठन्ति धवखदिरपलाशा-
 स्तिष्ठन्ति । अत्रावयवानामुद्भूतत्वात् तत्सङ्ख्यानिधन्धनं बहुवचनं भवति ।
 स एव तिरोहितावयवभेदः समाहारः । यथा — धवश्च खदिरश्च पलाशश्च
 (धवखदिरपलाशं) तिष्ठति । अत्र तु समूहस्य प्राधान्यात् तस्य चैकत्वादेक-
 वचनमेव भवति । ए(त)योर्गुणपदधिकरणवचनताया विद्यमानत्वात् समासो
 भवति । यद्येवं पद्वीमृद्या(मुख्या ?)वित्यत्र समानाधिकरणकृद्वाचः पुंवद्भावः
 प्राप्नोति । विप्रतिपिद्धायेषु च युगपदधिकरणवचनतानुपपत्तिः शीतोष्णे
 सुखदुःखे इति । नैवम् । पुंवद्भावे हि वाम्यविषयं सामानाधिकरण्यमाश्री-
 यते, न तु वृत्तिविषयम् । वृत्तेरलौकिकतात् । नहि लोके पश्यो च मृद्व्यौ
 चेति वाक्यप्रयोगः । न च प्रतिपिद्धार्येष्वपि दोषः । सर्व इमे समासवर्तिनः
 शब्दाः परस्परव्यवच्छेदव्यवच्छेदकभावापन्नत्वेन विप्रतिपिद्धार्था एव । तत्र
 प्रश्नन्यग्रोधादिषु यथा युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, तथा शीतोष्णादि-
 ष्वपि । नन्वेवमपि प्रश्नन्यग्रोधादिषु अर्थद्वयस्यैकेनैवाभिहितत्वादितरस्य

प्रयोगो न प्राप्नोति । नैवम् । सहभूताऽन्योन्यस्यार्थमाहनुः, न पृथग्भूतो ।
 स्वभावत एव शब्दानामभिवानशक्तेर्नियतविषयत्वात् । अश्वन्यग्रोधावित्यत्र
 तु अश्वन्यग्रोधशब्दयोः प्रत्येकं अर्थमिधायित्वेऽपि बहुवचनं न भवति ।
 यान्यमेवात्रैको अर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपीति द्विवचनमेव भवति । का पुन-
 रिह युगपदधिकरणवचनता नाम । या पदार्थानां सहविवक्षा । तथाहि
 युगपदनेकमधिकरणं वक्षीति युगपदधिकरणवचनस्तस्य भावो युगपदधि-
 करणवचनता । एतदुक्तं भवति—यत्रैककमेव वर्तिपदं युगपदनेकं समासा-
 मिधेयमधिकरणं वक्ति तत्र समास इति ॥

दधिसर्पिर्मधुनि पयोमधुसर्पिर्भिरितरेतरयोगे ॥ २० ॥

समाहारेतेतरयोगयोर्द्वन्द्वविधानात् सर्वत्रोभयप्रसङ्गे नियम आर-
 म्यते । दध्यादीनि सुषन्तानि यथासङ्ख्यं पयःप्रभृतिभिः सहेतरे-
 तरयोग एव समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । दधि च पयश्च दधि-
 पयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुसर्पिणी ॥

इध्मावागृचो वह्निर्मनस्सामभिः ॥ २१ ॥

इध्मादीनि (सुषन्तानि) यथासङ्ख्यं वह्निःप्रभृतिभिः सहेतरेतस्योग
 एव समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । आकातेवारणं दीर्घार्थम् । इ-
 ध्मावह्निपी । वाङ्मनसे । ऋक्सामे ॥

आदिरवसानेन ॥ २२ ॥

आदिशब्दोऽवसानेन सहेतरेतस्योगे समस्यते । द्वन्द्वश्च समासो
 भवति । आद्यवसाने ॥

शुक्लः कृष्णेन ॥ २३ ॥

शुक्लशब्दः कृष्णेन सहेतरेतस्योगे समस्यते । द्वन्द्वश्च समासो
 भवति । शुक्लकृष्णे ॥

श्रद्धा मेधया ॥ २४ ॥

श्रद्धाशब्दो मेधया सहेतरेतस्योगे समस्यते । द्वन्द्वश्च समासः ।
 श्रद्धामेधे ॥

मेधादीक्षाश्रुताध्ययनानि च तपसा ॥ २५ ॥

मेधादीनि श्रद्धा च तपसा सहेतरेतरयोगे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । मेधातपसी । दीक्षातपसी । श्रुततपसी । अध्ययनतपसी । श्रद्धातपसी ॥

याज्याप्रवर्ग्योलूखलान्यनुवाक्योपसन्मुसलैः ॥ २६ ॥

याज्यादीनि सुवन्तानि यथासङ्ख्यमनुवाक्यादिभिः सहेतरेतरयोगे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । याज्या च अनुवाक्या च याज्यानुवाक्ये । प्रवर्ग्योपसदौ । उलूखलमुसलौ ॥

हरिब्रह्मशिवस्कन्दपरिव्रज्याद्या वासवप्रजापतिवैश्रवणविशाखकौशिकादिभिः ॥ २७ ॥

हरिप्रभृतयो यथासङ्ख्यं वासवादिभिः सहेतरेतरयोगे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । हरिवासवौ । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । परिव्रज्याकौशिकौ । आदिशब्दः प्रकारे । तेन येषां लोके इतरेतरयोग एव समासो दृश्यते, तेषामिह ग्रहणं भवति । सूर्याचन्द्रमसौ । अग्नीषोमौ । सोमारुद्रौ । नारदपर्वतौ । शण्डामर्कौ । नरनारायणौ । रामलक्ष्मणौ । भीमार्जुनौ । कम्बलाश्वतरौ । मातापितरौ । मातापुत्राविति ॥

अधिकरणैतावत्त्वे ॥ २८ ॥

अधिकरणं वर्तिपदार्थः । स हि समासार्थस्याधारः । तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने समाहारविषयेऽपीतरेतरयोग एव द्वन्द्वो भवति । उदगुः दश कठकालापाः । द्वादश पदकक्रमकाः । चतुर्दश दन्तोष्ठाः । षोडश मार्दङ्गिकापाणविकाः । अष्टादश रथिकाश्वारोहा इति ॥

समीपे वा ॥ २९ ॥

अधिकरणानामियत्तायाः समीपे गम्यमाने समाहारविषये इतरेतरयोगे वा द्वन्द्वो भवति । उपदशं पाणिपादम् । उपदशाः पाणिपादाः । उपविंशति तक्षायस्कारम् । उपविंशस्तक्षायस्काराः । अव्यय (स्य) सङ्ख्ययाव्ययीभावोऽपि विहितः बहुव्रीहिरपि । तत्रैकत्वानुपसक्तत्वानुरोधात् समाहारपक्षेऽव्ययीभावः प्रयुज्यते । इतरेतरयोगपक्षे तु बहुव्रीहिरिति ॥

सङ्ख्या विंशत्यादिभिः सङ्ख्यायां समाहारे ॥ ३० ॥

सङ्ख्यावाचिनः शब्दाः विंशत्यादिभिः सह सङ्ख्यायामभिधेयायां
समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । एकश्च विंशतिश्च
एकविंशतिः । द्वाविंशतिः । एकत्रिंशद् । द्वात्रिंशत् । एकनवतिः । द्वा नवतिः ।
अष्टसहस्रम् । विंशत्यादिभिरिति किम् । एकश्च दश च एकादश । चत्वारश्च
दश च चतुर्दश इतीतरेतरयोगे । (संख्याया)मिति किम् । एको देव-
दत्ताय दीयताम् । विंशतिर्यज्ञदत्तायेति । एकविंशती अनयोर्देहि । एवं
'त्रिंशच्चत्वारिंशतौ च पष्टिसप्तत्यशीतयः ।

चतुस्त्रिद्व्येकभागिनः पञ्चसप्ततिकोटिमान् ॥'

इति । 'अधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यायाधिकलोपश्चे'ति तत्पुरुषेणैव सिद्धे
एकविंशतिः पञ्चविंशतिः इत्यादावितरेतरयोगे द्विवचनं बहुवचनं च मा
भूदिति वचनम् ॥

अनुवादे चरणाः स्थेणोर्लुङि ॥ ३१ ॥

प्रमाणान्तरावगतार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमनुवादः । शाखाध्ययन-
निमित्तकव्यपदेशभाजो द्विजादयश्चरणाः कठादयः । अनुवादे गम्यमाने
चरणवाचिनः शब्दाः स्थेणोर्लुङ्परयोः प्रयोगे सति समाहार एव चार्थे
समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । प्रत्यष्ठात् कठकौधुमम् । उद-
गात् कठकालापम् । अत्रैतेषां प्रतिष्ठोदयो प्रमाणान्तरावगतौ शब्देन
सङ्कीर्त्येते । अनुवाद इति किम् । उदगुः कठकालापाः । चरणा इति
किम् । उदगुर्यैयाकरणमीमांसकाः । स्थेणोरिति किम् । अगमन् कठका-
लापाः । लुङीति किम् । अतिष्ठन् कठकालापाः ॥

अनपुंसकान्यध्वर्युक्रतवः ॥ ३२ ॥

अध्वर्युर्वेदो यजुर्वेदः । तत्र विहिताः क्रतवोऽश्वमेधादयोऽध्वर्यु-
क्रतवः । ससोमको यागः क्रतुः । अध्वर्युक्रतुवाचिनः शब्दा अनपुंसक-
लिङ्गाः समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । अर्का-
श्वमेधम् । सवातिरात्रम् । अध्वर्युग्रहणं किम् । इषुवज्रौ । उद्भि-
द्वलभिदौ । क्रतव इति किम् । दर्शपूर्णमासौ । अनपुंसकानीति किम् ।
वाजपेयराजसूये ॥

अध्ययनतः सन्निकृत्यानि ॥ ३३ ॥

अध्ययनेन निमित्तेन ये सन्निकृष्टास्तद्वाचीनि सुबन्तानि समाहार एव चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । पदक(कमकम्) । क्रम-
क(चारिक ? वार्तिक)म् । अध्ययनत इति किम् । पितापु(त्रेण ? त्रौ) ।
सन्निकृष्टानीति (किम्) । याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

अप्राणिनि जातयः ॥ ३४ ॥

अप्राण्याश्रितजातिवाचिनः शब्दाः समाहार एव चार्थे समस्यन्ते ।
द्वन्द्वश्च समासो भवति । आराशस्त्रम् । धानाशङ्कुलि । अप्राणिग्रहणं
किम् । ब्राह्मणक्षत्रियनिदृशद्राः । प्राणिसदृशग्रहणाद् द्रव्य(वाचिनां न) ।
रूपरसगन्धस्पर्शाः । उत्क्षेपणावक्षेपणाकुम्भनप्रसारणगमनानि । जातय इति
किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । जातिपक्षे च जातिशब्दा समाहारे समस्यन्ते,
न नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इमानि घटरामलककाष्ठानि तिष्ठन्ति ॥

नदीदेशनगराणि भिन्नलिङ्गानि ॥ ३५ ॥

नदीवाचीनि देशवाचीनि नगरवाचीनि च सुबन्तानि प्रत्येकं
भिन्नलिङ्गानि समाहार एव समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । गङ्गा
च शोणश्च गङ्गाशोणम् । (म ? उ)ध्येरावति । कुरवश्च कुरुक्षेत्र च कुरु-
कुरुक्षेत्रम् । कुरुकुरुजात्रलम् । मधुरा च पाटलिपुत्रं च मधुरापाटलि-
पुत्रम् । काशीकान्यकुब्जम् । नगरग्रहणेन ग्रामाणामग्रहणादिह न भवति—
जाम्बवश्च ग्रामः, जाम्बवश्च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ । शौर्यं
च नगरम् । केतवता च ग्रामः । शौर्यकेतवते । नदीदेशनगराणीति किम् ।
कुम्भकुटमयूरी । देशग्रहणेन जनपदानां ग्रहणं, पृथङ् नदीनगरग्रहणात् ।
तेनेह न भवति । गौरी च कैलासश्च गौरीकैलासौ । कैलासगन्धमादने ।
भिन्नलिङ्गानीति किम् । गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । मधुराक्षशीले ॥

नित्यवैराः ॥ ३६ ॥

नित्यं वैरं येषां ते नित्यवैराः । तद्वाचिनः शब्दाः समाहार एव
चार्थे समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति (मार्जाररूपकम् । श्वशृगालम् ।
अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम्) । नित्यग्रहणं किम् । गौपालिशालङ्कायनाः ।
'देवानुरैरमृतमभ्युनिधिर्मन्थे' ॥

कारवः ॥ ३७ ॥

कारवस्तक्षादयः । तद्वाचिनः शब्दाः (समाहार एव चार्थे सम-
स्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति) । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । कारव
इति किम् । चण्डालश्चपचाः । जनङ्गमपुत्कसाः ॥

गवाश्वगवाविकगवैडकाजाविकाजैडकानि ॥ ३८ ॥

गवाश्वादयो द्वन्द्वाः समाहार एव चार्थे साधवो भवन्ति । गवाश्वम् ।
गवाविकम् । गवैडकम् । (अजाविकम्) । अजैडकम् । गवाश्वप्रभृतिषु
यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् । तेना(वर्जयति? न्यत्र) शेषविभाषैव भवति ।
गोश्वौ गोश्वमिति ॥

कुब्जवामनकुब्जकिरातपुत्रपौत्रश्चचण्डालस्त्रीकुमार-
दासीदासदासीमाणवकोष्ट्रखरोष्ट्रशशभागवतीभागवतानि

[॥ ३९ ॥

कुब्जवामनादयो द्वन्द्वाः समाहार एव चार्थे साधवो भवन्ति ।
कुब्जवामनम् । कुब्जकिरातम् । पुत्रपौत्रम् । श्वचण्डालम् । स्त्रीकुमारम् ।
दासीदासम् । दासीमाणवकम् । उष्ट्रखरम् । उष्ट्रशशम् । भागवतीभाग-
वतम् ॥

शटीप्रच्छदकुटीकुटमूत्रशकृन्मूत्रपुरीषयकृन्मेदोमांस-
शोणितदर्भशरदर्भपूतीकार्जुनपुरुषतृणोलपानि ॥ ४० ॥

शटीप्रच्छदादयो द्वन्द्वसमासाः समाहार एव चार्थे साधवो भवन्ति ।
शटीप्रच्छदम् । कुटीकुटम् । मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांस-
शोणितम् । दर्भशरम् । दर्भपूतीकम् । अर्जुनपुरुषम् । तृणोलपम् ॥

प्राणितूर्याङ्गानि ॥ ४१ ॥

प्राण्यङ्गवाचीनि तूर्याङ्गवाचीनि च सुवन्तानि समाहार एव चार्थे
समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । पाणिपादम् । शिरोप्रािवम् । मार्द-

ङ्गिकाणाविकम् । साञ्चितमौरजिकम् । प्राण्यर्थं वचनम् । शङ्खपट्टं पण-
वमृदङ्गमित्यादौ तु 'अप्राणिनि जातय' इत्येव सिद्धम् । प्राण्यङ्गानां तु
व्यतिकरनिवृत्त्यर्थं वचनम् । तेनेह न भवति । पाणिपणवाविति ॥

सेनाङ्गानि बहुत्वे ॥ ४२ ॥

बहुत्वे वर्तमानानि (सेनाङ्गानि) समाहार एव चार्थे समस्यन्ते ।
द्वन्द्वश्च समासो भवति । हस्तिनश्वाश्वाश्च हस्त्यश्वम् । रथिकाश्चारोहम् ।
बहुत्व इति किम् । हस्त्यश्वौ । रथिकाश्चारोहौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ४३ ॥

क्षुद्रजन्तुवाचिनः शब्दा बहुत्वे वर्तमानाः समाहार एव चार्थे सम-
स्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । दंशमशकम् । यूकालिक्षम् । क्षुद्रजन्तव
इति किम् । प्राक्ष्णक्षत्रियौ ॥

फलानि ॥ ४४ ॥

बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । इडुदोदुम्बरम् । बहुत्व
इत्येव । बदरं चामलकं च बदरामलके । 'अप्राणिनि जातय' इति सिद्धे
बहुत्व एव यथा स्यादिति वचनम् ॥

वा वृक्षमृगतृणधान्यशकुनिविशेषाः ॥ ४५ ॥

वृक्षादिविशेषवाचिनः शब्दा बहुत्वे वर्तमानाः समाहार एव चार्थे
वा समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्य-
ग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः । धवाश्वाश्चकर्णाश्च धवाश्चकर्णं धवाश्चकर्णाः । रु-
प्यतं रुरूपताः । ऋश्यैणम् ऋश्यैणाः । कुशकाशं कुशकाशाः । मुञ्जवल्कलं
मुञ्जवल्कलाः । व्रीहियवं व्रीहियवाः । तिलमापं तिलमापाः । हंसचक्रवाकं
हंसचक्रवाकाः । तित्तिरिकपिञ्जलं तित्तिरिकपिञ्जलाः । बहुत्व इत्येव ।
प्लक्षन्यग्रोधौ । 'अप्राणिनि जातय' इत्यनेन कस्मान्न भवति । सैव प्राप्ति-
र्यहुत्वे नियम्य विकल्प्यते ॥

व्यञ्जनानि ॥ ४६ ॥

बहुत्व इति निवृत्तं, योगविभागात् । व्यञ्जनविशेषवाचीनि सुव-
न्तानि समाहार एव चार्थे वा समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । दधिघृतं
दधिघृते । सूपशकं सूपशके । 'अप्राणि(नि) जातय' इति नित्यप्राप्तौ विकल्पः ॥

विरोधीन्यद्रव्याणि ॥ ४७ ॥

परस्परविरुद्धार्थान्यद्रव्यवाचीनि सुघन्तानि समाहार एव चार्थे वा समस्यन्ते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । सुखदुःखं सुखदुःखे । शीतोष्णं शीतोष्णे । पूर्वापरं पूर्वापरे । अधरोत्तरम् अधरोत्तरे । निरोधीनीति किम् । कामक्रोधौ धर्माधर्मौ । अद्रव्याणीति किम् । सुखदुःखादिभौ प्रामौ । शीतोष्णे उदके । 'पूर्वापरौ तोयनिधी । अधरोत्तरागोष्ठा । अद्रव्यवचनाः सन्तो ये द्रव्यवचना भवन्ति त इह प्रत्युदाह्रियन्ते । ये तु नित्यं द्रव्यवचनास्तेषामुत्तरसूत्रेण विभाषैव भवति । छायातपो छायातपम् । रात्रिदिवसं रात्रिदिवसाविति ॥

शेषमुभयोः ॥ ४८ ॥

शेषं सुघन्तमुभयोरितरेतरयोगसमाहारयोश्चार्थयोः समस्यते । द्वन्द्वश्च समासो भवति । अश्वचलीवर्दौ अश्वचलीवर्दम् । गोवलीवर्दौ गोवलीवर्दम् । अश्वषड्यौ अश्वषडयम् । तिप्यपुनर्वसु तिप्यपुनर्वसु इति ॥

प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽन्ययीभावः ॥ ४९ ॥

योऽयम् 'अव्ययं विभक्त्यर्थ' इत्यादिनाव्ययीभावसमासो निहितः, स प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानो भवति । अयिस्त्रि । अधिकुमारि । प्रायेणेति किम् । शाकप्रति द्विमुनीत्युत्तरपदार्थप्रधानः । तिष्ठद्गु उन्नतगहमित्यन्यपदार्थप्रधानोऽपि भवति ॥

उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ॥ ५० ॥

योऽयं 'द्वितीया श्रितातीतपतिते'त्यादिना तत्पुरुषो विहितः, स प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानो भवति । कष्टश्रितः राजपुरुषः । नीलोत्तलम् । शस्त्रीश्यामेति । प्रायेणेति किम् । गोगर्भिणी पुरुषन्यासः पूर्वकायः निष्कौशाम्बिरिति पूर्वपदार्थप्रधानः । एहीडम् । एहियम् । पचतभृज्जत । खादतमोदतेत्यन्यपदार्थप्रधानोऽपि भवति ॥

अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ॥ ५१ ॥

योऽयं 'शेषो बहुव्रीहिर'त्यादिना बहुव्रीहिममास उक्तः, स प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो भवति । चित्रगुः । शनलगुः । उच्चैर्मुखः । अस्ति-

क्षीरेति । प्रायेणेति किम् । अदूरदशा अधिकदशा इति पूर्वपदार्थप्रधानः ।
द्विदशाः त्रिदशा इत्युत्तरपदार्थप्रधानोऽपि भवति ॥

उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः ॥ ५२ ॥

योऽयं चार्थे युगपदाधिकरणवचनतायां द्वन्द्व उक्तः, स उभय-
पदार्थप्रधान एव भवति । लक्षन्यग्रोधौ । धवखदिरौ । धवखदिरपलाशः
धवखदिरपलाशमिति ॥

कर्मधारये प्रधानोपसर्जनानां परस्परं विप्रतिषेधे

[॥ ५३ ॥

कर्मधारयसमासाधिकारे प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानां तूपसर्जनं
विप्रतिषेधे सति यद्यत् परं तत्तद् भवति । विप्रतिषेधश्च तुल्यबलयोरग्यत्र
सावकाशयोरेकत्र युगपत्प्रसङ्गे संज्ञायते । 'वृन्दारकनागकुब्जरादिभिः
पूज्यमानमि'त्यस्यावकाशः गोनागः अश्वनागः । 'पोटायुवतिस्तोकादिभि-
र्जातिरि'त्यस्यावकाशः इग्ययुवतिः अर्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति—नाग-
युवतिः । परत्वात् पोटायुवतिस्तोकेत्यादि । उपसर्जनानामुपसर्जनम् ।
'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टपुमांसः पूज्यमानैरि'त्यस्यावकाशः सद्भवः महा-
पुरुषः । 'कृत्यतुल्याख्यान्यजात्ये'त्यस्यावकाशः तुल्यश्वेतः तुल्यपद्मः ।
इहोभयं प्राप्नोति—तुल्यमहान् । परत्वात् 'कृत्यतुल्याख्यान्यजात्ये'-
त्येतद् भवति । 'विप्रतिषेधे परं कार्यमि'त्यनेनैव सिद्धे वचनं पूर्ववि-
प्रतिषेधोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन काकोलूकमित्यादौ 'नित्यवैरा' इत्य-
नेन परोऽपि शकुनिविकल्पो आध्यत इत्याद्युपपन्नं भवति ॥

मत्वर्थीयार्थकर्मधारयाद् बहुव्रीहिः ॥ ५४ ॥

मत्वर्थीयः स्यादित्येवमर्थं यः कर्मधारयस्तं चाधित्वा बहुव्रीहि-
र्भवति । चित्रा गावोऽस्य सन्ति चित्रगुर्देवदत्तः । चित्रगवीमानिति न
भवति । बहवो ब्राह्मणा अस्मिन् देशे सन्ति बहुब्राह्मणको देशः । बहु-
ब्राह्मणवानिति न भवति । ठौकिके प्रयोगे गुरुलाघवानादरात् पर्यायेणो-
भयोः प्रसङ्गे नियमार्थं वचनम् ॥

कदाचित् कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः ॥ ५५ ॥

सर्वधनाद्यर्थः कदाचित् कर्मधारयो बहुव्रीहिः । किं प्रयोजनेम् । सर्वधनीत्यादौ कर्मधारयप्रभृतिभिर्मत्वर्थीयैरन्यपदार्थस्या(वि? भि)धानं यथा स्यात् । कः पुनरसौ कालः । यत्र कश्चिच्छब्दविशेषोऽर्थविशेषो वाभिधितिसतो भवति । शब्दविशेषो यथा — सर्वधनी सर्ववीजी सर्वकेशी कृष्णतालुकी । अर्थविशेषो जात्यादिः । यथा गोखरबदराणाम् । कृष्णसर्पवान् वल्मीकः । नीलोत्पलवत् तटाकम् । महापुरुषवान् पुरुषव्याघ्रवान् ग्राम इति ॥

पूर्वपदातिशय आतिशयिकाद् बहुव्रीहिः सूक्ष्मैवस्व-
तराद्यर्थः ॥ ५६ ॥

यत्रान्यपदार्थप्राधान्ये वाक्ये उत्तरपदार्थस्यातिशयो विवक्ष्यते तत्र पूर्वमातिशयिकः पश्चाद्बहुव्रीहिर्भवति ॥

उत्तरपदातिशय आतिशयिको बहुव्रीहिर्ध्वद्वाद्यतरा-
द्यर्थः ॥ ५७ ॥

बहवोऽतिशयेना(स्या? ह्या अ)स्मिन् देशे बह्वाद्यतरः । बहुसुकु-
मारतर इति ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ५८ ॥

समासशब्दे 'प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमि'त्युक्तम् । तत् समासे पूर्व निपतति । अध्ययम् अधिक्षि । द्वितीया कष्टथितः । तृतीया शङ्कुलाखण्डः । चतुर्थी यूपदारु । पञ्चमी वृकभयम् । षष्ठी राजपुरुषः । सप्तमी अक्षशौण्डः । विशेषणं नीलोत्पलम् । उपपदं कुम्भकारः । प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनस्या-
श्रयणादप्रधान(स्याप्य? स्य) प्रथमानिर्दिष्टस्य पूर्वनिपातो न भवति ।
गोर्गर्भिणी पुरुषव्याघ्रः ॥

राजदन्तलिप्तवासितसिक्तसंमृष्टभृष्टलुञ्चितनममु-
पितावक्लिन्नपक्वार्पितोतोसगाढाघमर्णोत्तमर्णपरशतपरस्सह-
स्रादिषु परम् ॥ ५९ ॥

राजदन्तादिषु समासेषूपसर्जनं परं निपतति । दन्तानां राजा
 राजदन्तः । पृष्ठयन्तत्वादुत्तरपदस्योपसर्जनत्वम् । पूर्वं वारितं ततो लिप्तं
 लिप्तवासितम् । पूर्वकालत्वादुपसर्जनत्वेन पूर्वत्वम् । एवं सिक्तसंमृष्टम् । भृष्ट-
 लुब्धितम् । नष्टमुपितम् । अवहृष्टपक्वम् । अर्पितोत्तम् । उत्तगाढ(म्) इति ।
 अधम ऋणे अधमर्णः । उत्तम ऋणे उत्तमर्णः । शतात् परे परश्शताः ।
 सहस्रात् परे परस्सहस्राः । 'पञ्चमी'त्युपसर्जनत्वम् । आदिग्रहणादन्ये-
 ऽपि नृवरकुरुश्रेष्ठादयो भवन्ति ॥

विम्बोष्ठविम्बाधरपुरुषोत्तमादिषु वा ॥ ६० ॥

विम्बोष्ठादिषूपसर्जनं वा परं निपतति । ओष्ठविम्ब विम्बोष्ठः ।
 अधरविम्बं विम्बाधरः । उत्तमपुरुषः पुरुषोत्तमः । आदिग्रहणाद् गृह-
 मध्य मध्यगृहम् इत्यादयो भवन्ति ॥

इदुद् द्वन्द्वे ॥ ६१ ॥

पूर्वमित्यनुवर्तते । इकारान्तमुकारान्तं च द्वन्द्वे पूर्वं निपतति ।
 अग्नीषोमौ । ग्रीहियषौ । स्यादुत्तिकौ । कमण्डलुकृष्णाजिनम् ॥

न स्वातिश्चित्रायाः ॥ ६२ ॥

द्वन्द्वे स्वातिरिदन्तश्चित्रायाः पूर्वं न निपतति । अनक्षत्रार्थ आरम्भः ।
 चित्रास्वाती माणविके ॥

पतिर्भार्यायाः ॥ ६३ ॥

पतिशब्द इदन्तो भार्यायाः पूर्वं न निपतति । भार्यापती ॥

जायाया जं दं च वा ॥ ६४ ॥

जायाशब्दाद् द्वन्द्वे पतिः पूर्वो न निपतति । जं दमित्येतौ च
 जायाशब्दस्यादेशौ भवतः । जाया च पतिश्च जायापती । जम्पती । दम्पती ॥

पशुश्च पुत्रात् ॥ ६५ ॥

द्वन्द्वे समासे पुत्रशब्दात् पतिः पशुश्च पूर्वो न निपतति । पुनपशु ।
 पुनपती ॥

श्मश्रुः केशात् ॥ ६६ ॥

द्वन्द्वे समासे श्मश्रुशब्दः केशात् पूर्वो न निपतति । केशश्मश्रु ॥

जानुविदू शिरसः ॥ ६७ ॥

द्वन्द्वे समासे शिरश्शब्दाद् जानुविदू पूर्वो न निपततः । शिरोजानु । शिरोविदु ॥

सर्पिर्मधुदीर्घलघुगुणवृद्ध्यादिषु वा ॥ ६८ ॥

सर्पिर्मध्वादिषु द्वन्द्वेषु इदुदन्तं पूर्वं वा निपतति । सर्पिर्मधुनी मधु-
सर्पिणी । दीर्घलघू लघुदीर्घौ । गुणवृद्धौ वृद्धिगुणौ । आदिग्रहणात् चन्द्र-
राहू राहुचन्द्रावित्यादयो भवन्ति ॥

अजाघदन्तम् ॥ ६९ ॥

अजाघदन्तं यच्छब्दरूपं तद् द्वन्द्वे समासे पूर्वं निपतति । उष्ट्र-
खरम् । उष्ट्रशरम् । अश्वखरम् । इन्द्रचन्द्रौ । इदुदन्तावपि परत्वा-
(इ बाधित्वे)दमेव भवति । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । इन्द्राविष्णू ॥

न शूद्रार्यावन्त्यश्मकविष्वक्सेनार्जुनादिषु ॥ ७० ॥

द्वन्द्वेष्वजाघदन्तं शूद्रार्यादिषु पूर्वं न निपतति । शूद्रश्चार्यश्च शू-
द्रार्यौ । अवन्त्यश्मकाः । विष्वक्सेनार्जुनौ । आदिग्रहणाद् विषयेन्द्रि-
याणि गजाश्वावित्यादयो भवन्ति ॥

धर्मार्थकामार्थशब्दार्थाद्यन्ताग्नीन्द्रचन्द्रार्कादिषु वा ॥ ७१ ॥

धर्मादीदिषु द्वन्द्वेष्वजाघदन्तं पूर्वं वा न निपतति । धर्माद्यौ अर्थ-
धर्मौ । कामाद्यौ अर्थकामौ । शब्दाद्यौ अर्थशब्दौ । आद्यन्तौ अन्तादी ।
अग्नीन्द्रौ इन्द्राग्नी । चन्द्रार्कौ अर्कचन्द्रौ । आदिग्रहणाद् अश्वत्थकपित्थौ
कपित्थाश्वत्थावित्यादयो भवन्ति ॥

अल्पाक्षरम् ॥ ७२ ॥

अल्पाक्षरं पूर्वं निपतति द्वन्द्वसमासे । प्रञ्जन्यग्रोवम् । धवाश्व-
कर्णम् । अस्मादेव निर्देशात् स्वार्थे घः । तेन श्रेयसीतरा श्रेयसीतरा 'यु-
धिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणाम्' इत्यादि सिद्धं भवति ॥

नोलूखलमुसलतण्डुलकिण्वचित्ररथवाहिकक्षातकरा-
जक्षिभ्रुवदारगवोशीरवीजादिषु ॥ ७३ ॥

उलूखलमुसलादिषु द्वन्द्वेष्वल्पाक्षरं पूर्वं न निपतति । उलूखल-
मुसली । तण्डुलकिण्वम् । चित्ररथवाहिकौ । क्षातकराजनी । अक्षिभ्रुवम् ।
दारगवम् । उशीरवीजम् । आदिग्रहणादधरोष्ठमित्यादयो भवन्ति ॥

समीरणान्यादित्यचन्द्रपाणिनीयरौढीयादिषु वा ॥ ७४ ॥

समीरणान्यादिषु द्वन्द्वेष्वल्पाक्षरं (वा पूर्वं निपतति) । समीरणाम्नी
अग्निसमीरणौ । आदित्यचन्द्रौ चन्द्रादित्यौ । पाणिनीयरौढीयाः रौढीयपा-
णिनीयाः । आदिग्रहणाद् जित्यापिपूयाः विपूयजित्या इत्यादयो भवन्ति ॥

लघ्वक्षरम् ॥ ७५ ॥

द्वन्द्वे समासे लघ्वक्षरं पूर्वं निपतति । सासीर्य (?) । तिलमापम् ।
'शैली मलयदुर्गौ' ॥

न श्रद्धातपसादिषु ॥ ७६ ॥

श्रद्धातपसादिषु द्वन्द्वेषु लघ्वक्षरं पूर्वं न निपतति । श्रद्धातपसी
आदिग्रहणाद् दीक्षातपसी मेघातपसी इत्यादयो भवन्ति ॥

शकृन्मूत्रकुशकाशादिषु वा ॥ ७७ ॥

शकृन्मूत्रादिषु द्वन्द्वेषु लघ्वक्षरं वा पूर्वं निपतति । शकृन्मूत्रं मूत्रं
शकृत् । कुशकाशं काशकुशम् । आदिग्रहणात् करभरासमौ रासभकरम्
इत्यादयो भवन्ति ॥

अभ्यर्हितम् ॥ ७८ ॥

द्वन्द्वे समासे अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति । मातापितरौ । श्रद्धामेधे ।
कामक्रोधौ । वासुदेवार्जुनौ ॥

न नरनारायणादिषु ॥ ७९ ॥

नरनारायणादिषु द्वन्द्वेष्वभ्यर्हितं पूर्वं न निपतति । नरनारायणौ ।
आदिग्रहणात् सोमारुद्रौ कुबेरकेशवावित्यादयो भवन्ति ॥

तपश्श्रुतादिषु वा ॥ ८० ॥

तपःश्रुतादिषु द्वन्द्वेष्वभ्यर्हितं पूर्वं वा निपतति । तपश्श्रुते श्रुततपसा ।
आदिग्रहणाद् द्रोणभीष्मौ भीष्मद्रोणावित्यादयो भवन्ति ॥

मासर्तुनक्षत्राण्यानुपूर्व्येण ॥ ८१ ॥

मासवाचीनि ऋतुवाचीनि नक्षत्रवाचीनि च द्वन्द्वे समासे आनु-
पूर्व्येण निपतन्ति । फाल्गुनचैत्रौ । वैशाखज्येष्ठौ । हेमन्तशिशिरौ । शिशि-
रवसन्तौ । अश्विनीभरणी । कृत्तिकारोहिण्यौ ॥

न पुष्यपुनर्वस्वादेषु ॥ ८२ ॥

पुष्यपुनर्वस्वादेषु द्वन्द्वेषु नक्षत्रवाचीन्यानुपूर्व्येण न निपतन्ति ।
पुष्यपुनर्वसू । तिष्यपुनर्वसू । मघाश्लेषे इति ॥

वसन्तग्रीष्मादिषु वा ॥ ८३ ॥

वसन्तग्रीष्मादिषु द्वन्द्वेष्वानुपूर्व्येण पूर्वं वा निपतति । वसन्तग्रीष्मौ
ग्रीष्मवसन्तौ । आदिग्रहणाच्छुक्रशुचिशुक्रादयो भवन्ति ॥

ज्यायान् भ्रातृणाम् ॥ ८४ ॥

द्वन्द्वे समासे भ्रातृणां मध्ये यो ज्यायान् स पूर्वं निपतति । युधि-
ष्ठिरार्जुनौ । सङ्कर्षणवासुदेवौ ॥

न पाण्डुधृतराष्ट्रादिषु ॥ ८५ ॥

पाण्डुधृतराष्ट्रादिषु द्वन्द्वेषु भ्रातृणां ज्यायान् पूर्वं न निपतति ।
पाण्डुधृतराष्ट्रौ । विष्णुवासवौ ॥

भीमसेनार्जुनादिषु वा ॥ ८६ ॥

भीमसेनार्जुनादिषु द्वन्द्वेषु भ्रातृणां ज्यायान् पूर्वं वा निपतति ।
भीमसेनार्जुनौ अर्जुनभीमसेनौ । आदिग्रहणाद् देवापिशन्तनू शन्तनुदे-
वापी इत्यादयो भवन्ति ॥

वर्णानां च ॥ ८७ ॥

द्वन्द्वे समासे वर्णानां च ज्यायान् वर्णः पूर्वं निपतति । ब्राह्मण-
क्षत्रियौ । क्षत्रियवैश्यौ । वैश्यशूद्रौ ॥

बहुपूर्वकमश्च ॥ ८८ ॥

द्वन्द्वे समासे बहुवर्णेषु ज्यायसां क्रमेणोत्क्रमेण च पूर्वनिपातो भवति । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः शूद्रविट्क्षत्रविप्राः ॥

सङ्ख्यानामल्पीयः ॥ ८९ ॥

सङ्ख्यानां द्वन्द्वे यदल्पीयस्तत् पूर्वं निपतति । एकश्च दश च एका-
दश । एकविंशतिः । 'श्रेकयोर्द्विवचनैकवचने' 'चतुस्त्रिश्रेकमागिनः' इत्या-
दावसङ्ख्यात्वा(द् य)दल्पीयस्तत् पूर्वं निपतति ॥

बहुव्रीहौ च ॥ ९० ॥

बहुव्रीहौ समासे सङ्ख्यानां यदल्पीयस्तत् पूर्वं निपतति । द्वित्रिः ।
त्रिचतुराः । पञ्चपाः । द्विदशाः । त्रिदशाः ॥

सर्वनाम चै सर्वतः ॥ ९१ ॥

सर्वबहुव्रीहौ समासे सर्वनाम सङ्ख्या च सर्वस्मात् पूर्वं निपतति ।
सर्वं श्वेतमस्य सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । सर्वसारः । सर्वगुरुः । सर्वलघुः ।
उभयचेतनः । त्रिलोचनः । सप्तमार्यः । चतुर्हस्ताः । पञ्चदीर्घः । षड्भुजः ।
सप्तरक्त इति । सर्वतोऽग्रहणाद्विशेषणनिष्ठयोः परोक्तयोरपि पूर्वनिपातो न
भवति । सर्वनामसङ्ख्ययोरपि मिथः सम्प्रधारणायां चानुत्कृष्टत्वेन पर-
त्वात् सङ्ख्यायाः पूर्वनिपातो भवति । द्रव्यन्यः श्रयन्यः ॥

विशेषणम् ॥ ९२ ॥

बहुव्रीहौ समासे विशेषणं पूर्वं निपतति । चित्रगुः । शयलगुः ॥

प्रियो वा ॥ ९३ ॥

बहुव्रीहौ समासे विशेषणप्रियशब्दः पूर्वो वा निपतति । प्रियगुहः ।
गुहप्रियः ॥

सप्तमी ॥ ९४ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तं पूर्वं निपतति । कण्ठेकालः । उरसि-
लोमा । मूर्धशिरः । मस्तकशिरः ॥

गङ्वादिभ्यो वा ॥ ९५ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तं गङ्वादिभ्यः पूर्वं वा निपतति । कण्ठे-
गङ्गुः गङ्गुकण्ठः । शिरसिगङ्गुः गङ्गुशिरः । मध्येगुरुः गुरुमध्यः । अन्ते-
गुरुः गुर्वन्तः । व्यवस्थितविमापया बहेगङ्गुरित्येव भवति ॥

नेन्द्रादिभ्यः ॥ ९६ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तमिन्द्रादिभ्यः पूर्वं न निपतति । इन्दु-
मौलिः । शशिशेखरः । पद्मनाभः । पद्महस्तः । शङ्खपाणिः । दर्मपवित्रपाणि-
रिति ॥

प्रहरणेभ्यश्च ॥ ९७ ॥

बहुव्रीहौ समासे सप्तम्यन्तं प्रहरणार्थेभ्यश्च पूर्वं न निपतति । शूल-
पाणिः । शार्ङ्गपाणिः । धनुर्हस्तः । पाशहस्तः । वज्रपाणिः । बहुलाधि-
कारात् पाणिवज्र इत्यपि भवति ॥

क्त्तान्तं वा ॥ ९८ ॥

बहुव्रीहौ समासे प्रहरणार्थेभ्यः क्तान्तं वा पूर्वं निपतति । अस्यु-
घतः उघतासिः । प्रहरणकलितः कलितप्रहरणः ॥

नित्यं शेषे ॥ ९९ ॥

शेषे बहुव्रीहौ समासे क्तान्तं पूर्वं निपतति । कृतकटः । भिक्षित-
भिक्षः । ऊढरथोऽनङ्गवान् । उद्धृतौदना स्थाली ॥

आहिताग्निजातपुत्रजातदन्तजातश्मश्रुपीतघृतपीत-
तैलपीतमद्यपीतविषोढमार्यगतार्थच्छिन्नशीर्षादिषु वा ॥ १०० ॥

आहिताग्न्यादिषु बहुव्रीहिसमासेषु यत् क्तान्तं तत् पूर्वं वा निपतति ।
आहिताग्निः अग्न्याहितः । जातपुत्रः पुत्रजातः । जातदन्तः दन्तजातः ।
जातश्मश्रुः श्मश्रुजातः । पीतघृतः घृतपीतः । पीततैलः तैलपीतः । पीतमद्यः
मद्यपीतः । पीतविषः विषपीतः । ऊढमार्यः मार्योढः । गतार्थः अर्थगतः ।

छिन्नशीर्षः शीर्षच्छिन्नः । आदिग्रहणात् पीतदधिः दधिपीतः इत्यादयो भवन्ति ॥

जातिकालसुखादिभ्यश्च ॥ १०१ ॥

घटुव्रीहौ समासे जातिवाचिभ्यः कालवाचिभ्यः सुखवाचिभ्यश्च क्तान्तं पूर्वं वा निपतति । ॥

कडारगडुलकाणखञ्जकुण्ठखोडखलतिगौरपिङ्गलवृ-
द्धभिक्षुकवटरतनवः कर्मधारये ॥ १०२ ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १०३ ॥

स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः ॥ १०४ ॥

विरूपाणामप्येकार्थानाम् ॥ १०५ ॥

पौत्रीदच्छी(?)वडंश्यादीनां तन्निमित्त एव चेद्विशेषः
॥ १०६ ॥

स्त्रीपुंवच्च ॥ १०७ ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ १०८ ॥

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणानेकशफेषु स्त्री ॥ १०९ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्य वा ॥ ११० ॥

पितृश्चशुरौ मातृश्वश्रूभ्याम् ॥ १११ ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । ॥ ११२ ॥

सर्वैस्त्यदादीनि ॥ ११३ ॥

तेषामद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानां पुंनपुंसकतो लिङ्गा-
नि ॥ ११४ ॥

.... ..
.... .. पिप्पली च सा चेति अर्धपिप्पल्याविति । ननु च 'परवल्लिङ्गं
द्वन्द्वतत्पुरुषयोति'ति समासार्थस्य लिङ्गाविदेशात् तद्विशेषणस्यापि सर्व-
नामस्तलिङ्गता भविष्यति । सा हि न्यायप्राप्ता । इयं तु वाचनिकीति
तां मा बाधयेति 'अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामि'ति यत्पर्युदासः कियते ॥

तेषां मिथो यत् परम् ॥ ११५ ॥

तेषां त्यदादीनां मिथः परस्परं सहवचने यद्यत् परं तत् तत् शिष्यते । स च यश्च यौ । यश्च एष च एतौ । एष च अयश्चेमौ । अयं च असौ चाम् । यश्च कश्च कौ । स च त्वं च युवाम् । त्वं चाहं चावाम् । स च भवांश्च भवन्तौ इति ॥

क्वचित् पूर्वञ्च ॥ ११६ ॥

त्यदादीनां मिथः सहवचने यथाभिधानं क्वचित् पूर्व च शिष्यते । स च यश्च तौ याविति वा । एष चायं च एतौ इमाविति वा । त्वं च भवांश्च युवां भवन्ताविति वा । अहं च भवांश्च आवाम् । क्वचिदिति वचनात् भवन्ताविति न भवति ॥

पुरुषाणां च ॥ ११७ ॥

पुरुषाणां च युगपद्वचने परः शिष्यते । स च पचति त्वं च पचसि युवां पचथः । देवदत्तश्च पचति (युवां) पचथः यूयं पचथ । त्वं पचमि अहं पचामि आवां पचावः । स च पचति त्वं च पचसि अहं च पचामि वयं पचामः ॥

अव्ययीभावो नपुंसकम् ॥ ११८ ॥

अव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गं भवति । अधिस्त्रि । उपकुम्भम् । द्विमुनि । पञ्चनदम् । सप्तगोशवरम् । उन्मत्तगङ्गम् इति । अन्यपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतायामभिधेयलिङ्गतायां प्राप्तायां वचनम् ॥

द्वन्द्वः समाहार एकवच्च ॥ ११९ ॥

समाहारे यो द्वन्द्वः स नपुंसकमेकवचास्य कार्यं भवति । प्रत्यग्रात् कठकौथुमम् । उदगात् कठकालापम् । घवखदिरपलाशम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । अर्थस्य नपुंसकत्वादेकत्वाच्चानुप्रयोगोऽपि तथैव भवति । तदिदमाराशश्चि । तदिदं धानाशङ्कुलीति ॥

द्विगुश्च ॥ १२० ॥

समाहारे यो द्विगुः स च नपुंसकमेकवच भवति । पञ्चकुमारि । पञ्चमधु । पञ्चगवम् । दशगवम् । समाहार इति किम् । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः ॥

अदन्तः स्त्री ॥ १२१ ॥

अकारान्तः समाहारद्विगुः स्त्रीलिङ्गमेकवच भवति । पञ्चानां पूला । समाहारः पञ्चपूली । पण्णगरी । एकापूली (१) । त्रिलोकी । समाहार इत्ये । अष्टाकपालः पुरोडाशः ॥

वाचन्तः ॥ १२२ ॥

आचन्तः समाहारद्विगुर्वा स्त्रीलिङ्गं भवति । पक्षान्तरे तु नपुंसकमेकत्वं च नित्यमेव । पञ्चपद्वी पञ्चपद्वम् ॥

अनो नलोपश्च ॥ १२३ ॥

अचन्तस्य द्विगोर्नलोपो वा च स्त्रीत्वं भवति । पञ्चतर्क्षं पञ्चतक्षी ॥

पात्रपथयुगभुवनचान्तो नपुंसकम् ॥ १२४ ॥

पात्राचन्तः समाहारद्विगुरदन्तोऽपि नपुंसकमेकवच भवति । पञ्चपात्रम् । (चतुष्पथम् । चतुर्गुणम् । त्रिभुवनम् । आदिग्रहणात् त्रिविष्टपं (चतुष्कण्टकमित्यादयो भवन्ति ॥

पष्ठयाः कन्थोशीनरेषु तत्पुरुषः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

उशीनरेषु या कन्था तदन्तः पष्ठीतत्पुरुषः संज्ञायां विषये नपुंसकलिङ्गं भवति । सौशमिकन्थम् । आहारकन्थम् । उशीनरेष्विति किम् । दाक्षिकन्था । संज्ञायामित्येव । (वीरणकन्था) । परवल्लिङ्गत्वे प्राप्ते षचनम् ॥

उपज्ञोपक्रमं तदादित्वे ॥ १२६ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा । उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञान्त उपक्रमा-
न्तश्च पष्ठीतत्पुरुषस्तदादित्वेऽभिधित्सिते नपुंसकलिङ्गं भवति । पाणिन्यु-
पज्ञमकालकं व्याकरणम् । चन्द्रोपज्ञमसज्ञकं व्याकरणम् । (उपज्ञापक्रममिति
किम् ।) वाल्मीकिश्लोकाः । तदादित्व इति किम् । देवदत्तोपज्ञो रयः ।
यज्ञदत्तोपक्रमो रयः ॥

ईश्वरार्थादिराज्ञः सभा ॥ १२७ ॥

ईश्वरार्थाद् राजवर्जितात् पष्ठ्यन्तात् परा या (सभा तदन्तस्तत्पुरुषो)
नपुंसकलिङ्गं भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । ईश्वरार्थादिति किम् ।
देवदत्तसभा । अराज्ञ इति किम् । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । नायमीश्वर-
पर्यायः, संज्ञाशब्दत्वात् ॥

यक्षराक्षसपिशाचादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

यक्षादिभ्यः पष्ठ्यन्तेभ्यः परा या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
भवति । यक्षसभम् । राक्षससभम् । पिशाचसभम् । आदिग्रहणाद् गन्धर्व-
सभं किन्नरसभमित्यादयो भवन्ति ॥

अशाला ॥ १२९ ॥

अशाला या सभा तदन्तः पष्ठीतत्पुरुषो नपुंसकं भवति । स्त्रीसभम् ।
दासीसभम् । गोपालसभम् । सङ्घातवचनोऽत्र सभाशब्दः ॥

सेनासुराशालानिशा वा ॥ १३० ॥

सेनाद्यन्तः पष्ठीतत्पुरुषो वा नपुंसकलिङ्गं भवति । ब्राह्मणसेनं
ब्राह्मणसेना । यवसुरं यवसुरा । गोशालं गोशाला । श्वनिशं श्वनिशा,
यस्यां मत्ताः श्वानो निहरन्ति ॥

छाया ॥ १३१ ॥

छायान्तः पष्ठीतत्पुरुषो वा नपुंसकं भवति । कुड्यञ्छायम् । कुड्य-
च्छाया ॥

नित्यं बाहुल्ये ॥ १३२ ॥

छायान्तः पष्ठीतत्पुरुषः पूर्वपदार्थबाहुल्ये गम्यमाने नित्यं नपुंसकं भवति । इक्षुच्छायम् । शलभच्छायम् ॥

पथोऽव्ययात् ॥ १३३ ॥

पथ इति कृतसमासान्तः पथिन्शब्दो गृह्यते । अव्ययात् परो यः पथशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसक भवति । अपथम् । विपथम् । कापथम् । प्रपथम् । अव्ययादिति किम् । जलपथः स्थलपथः । तत्पुरुष इत्येव । अपथा नदी । उत्पथो देशः ॥

रात्राह्वाकाः पुंसि ॥ १३४ ॥

रात्राह्वाशब्दौ कृतसमासान्तौ गृह्येते । रात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुल्लिङ्ग-विषयो भवति । त्रिरात्रः । वर्षारात्रः । पूर्वरात्रः । सर्वरात्रः । पूर्वाह्णः । मध्याह्नः । अपराह्णः । सायाह्नः । अत्र परवल्लिङ्गत्वात् स्त्रियां नपुंसके च प्राप्ते वचनम् । अनुवाकः । शंयुवाकः । सूक्तवाकः । 'अकर्तरि च कारके' इति घञ् । ततः स्त्रियां क्तिनादयो घाघ(कं? काः) । नपुंसके भावकरणाधिकरणेषु ल्युट् । कर्मादौ घाघकाभावादभिधेयपारतन्त्र्येण लिङ्गत्रयेऽपि स्यादिति वचनम् । यथा — शेषो बहुव्रीहिः । शेषाः पुरुषाः । 'तथेति शेषामिव भर्तु-राज्ञाम्' । शेषा विभक्तयः । शेषमन्त्रम् । शेषाणि वाक्यानि । न च करणाधिकरणयोरपि सर्वत्र नपुंसके ल्युट् । युगं युगानीति ॥

अहोऽसुदिनपुण्याभ्याम् ॥ १३५ ॥

सुदिनपुण्याभ्यामन्यस्तत्परो योऽहश्शब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः पुंविषयो भवति । अहः त्र्यहः परमाहः । असुदिनपुण्याभ्यामिति किम् । सुदिनाहं पुण्याहम् ॥

नपुंसके चार्धर्चाष्टापदसुवर्णशतमानकार्पापणवार-
वाणगन्धमादनान्धकारापराह्णापूर्वोपवासनिर्यासविमानप्रग्रीव-
प्रवालवाजपेयराजसूयप्रतिसरादयः ॥ १३६ ॥

अर्धर्चादयः समासाः पुंसि नपुंसके च साधवो भवन्ति । अर्धर्चः
 अर्धर्चम् । अष्टापदः अष्टापदम् । सुवर्णः सुवर्णम् । शतमानः शतमानम् ।
 कार्पाषणः कार्पाषणम् । वारवाणः वारवाणम् । गन्धमादनः गन्धमादनम् ।
 अन्धकारः अन्धकारम् । अपराह्णः अपराह्णम् । अपूर्वः अपूर्वम् । उपवासः
 उपवासम् । निर्यासः निर्यासम् । विमानः विमानम् । प्रग्रीवः प्रग्रीवम् ।
 प्रवालः प्रवालम् । वाजपेयः वाजपेयम् । राजसूयः राजसूयम् । प्रतिसरः
 प्रतिसरम् । आदिग्रहणात् उद्यानः उद्यानम् । विटङ्कः विटङ्कम् । द्वीपः
 द्वीपमित्यादयो भवन्ति । समासप्रस्तावादाभयादयोऽत्र वक्तव्या न भ-
 वन्ति ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ १३७ ॥

समाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकत्वविधानादिहेतरेतरयोगद्वन्द्वो गृह्यते ।
 तत्पुरुषस्तु पूर्वपदार्थप्रधानः परवल्लिङ्गतां प्रयोजयति । परस्योत्तरपदस्य
 यल्लिङ्गं तदेव द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च भवति । कुम्भकुटमयूरीविभे मयूरी-
 कुम्भकुटाविभौ । द्वन्द्वस्योभयपदार्थप्रधानत्वात् पूर्वपरयोर्लिङ्गमनियमेन मा
 भूदिति वचनम् । समासार्थस्य च परवल्लिङ्गतातिदेशादनुप्रयोगोऽपि तथैव
 भवति । पूर्वं कायस्य पूर्वका(योऽ)यम् । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीयमिति ॥

एकविंशत्यादीनां च ॥ १३८ ॥

एकविंशत्यादीनां द्वन्द्वसमासानागुत्तरपदस्येव लिङ्गं भवति । समा-
 हारार्थं वचनम् । एकश्च विंशतिश्च एकविंशतिः । एकनवतिः । द्वा-
 नवतिः ॥

न प्राप्तापन्नगत्यलंपूर्वाणाम् ॥ १३९ ॥

प्राप्तादिपूर्वाणां पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषाणां परस्येव लिङ्गं न भवति ।
 प्राप्सो जीविकां प्राप्सजीविकः । आपन्नजीविकः । निष्क्रान्तः कौशाम्याः
 निष्कौशाम्यः । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः । अवकुष्टं कोकिलया अव-
 कोकिलम् । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्यै मलङ्कुमारिः ।
 आतिदेशिकस्य प्रतिषेधादुत्तरपदप्रधानस्य प्रतिषेधो न भवति । प्रगत
 आचार्यः प्राचार्यः । अशुक्लः शुक्लः कृतः शुक्लीकृतः इति ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ १४० ॥

अश्ववडवावित्ययमितरेतरयोगद्वन्द्वः पूर्वपदलिङ्गो भवति । अश्ववडवा चाश्ववडवाविमौ । द्विवचनमतन्त्रम्, इतरेतरयोगोपलभ्यतात् । तेनाश्ववडवा अस्य अश्ववडवैः कृतमित्यादिरपि पूर्ववलिङ्गो भवति ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ १४१ ॥

नपुंसके वर्तमानस्य प्रातिपदिकस्याचोऽन्त्यस्य ह्रस्वो भवति । अतिरि अति(११८) । आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि । ग्रामणि कुलं खलपु-कुलमित्यत्र पदान्तरसम्बन्धाभिव्यङ्ग्यनपुंसकत्वाश्रयस्य ह्रस्वो भवति ॥

गोरुपसर्जनान्त्यस्य ॥ १४२ ॥

टावादीनां च ॥ १४३ ॥

... .. अतिप्रदयः अतिमालः । निष्कौशाम्बिः । निर्वाणसिः । अवातोः अतिप्रज्ञवन्धुः । उपसर्जनस्येत्येव । राजकुमारी । परमब्रह्मबन्धुः । स्त्रिया इति वक्तव्ये टावादीनामिति वचनादिह न भवति — अतिस्त्री अतिलक्ष्मीः अतिश्रीः सुभ्रूः । अन्यस्येति किम् । शालाप्रियः । पञ्चशालाप्रियः । राजकुमारीप्रियः इति । अत्र यद्यपि शालान्तं कुमार्यन्तं च समासप्रातिपदिकमन्यपदार्थापेक्षयो(पसर्जनं, तथा)पि यत्रान्त्यत्वं तत्रोपसर्जनत्वं नास्ति । यत्र तूपसर्जनत्वं तत्रान्त्यत्वं नास्तीति ह्रस्वो (न) भवति । ननु च टावादीनां प्रत्ययत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेर्ग्रहणमि'तीह न ग्रामोति अतिरत्नमालः अतिराजकुमारीति । उक्तमेतत् । अनुपसर्जने अन्तविधावीयसः परस्येत्वं वक्ष्यति ॥

लुक् तद्धितलुक्प्रयोगोणीसूच्योः ॥ १४४ ॥

अगोणीसूचीसम्बन्धिनां टावादीनां तद्धितलुकि सति लुग् भवति । पञ्च इन्द्राण्यो देवता अन्य पञ्चन्द्रः । पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतः पञ्चशष्कुलः । (आमलन्त्याः) फलम् आमलकम् । घदरम् । सर्वत्राप्रधान्यलक्षणं लीकि-फसुपसर्जनत्वम् । तद्धितग्रहणं किम् । गार्गीकुलम् । लुकीति किम् ।

गार्गात्त्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः । तद्धितलुकि कृते
'जातौ ङीपूङौ' इत्यनुपसर्जनत्वम् । अगोणीसूच्योरिति किम् । पञ्चभिर्गो-
णीभिः क्रीतः पञ्चगोणिः । पञ्चसूचिः ॥

लुपि-प्रकृतिवल्लिङ्गवचने ॥ १४५ ॥

प्रत्ययस्य लुपि सति तदर्थस्य प्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवतः । अभि-
धेयवल्लिङ्गवचनयोः प्राप्तयोरयमतिदेशः । पञ्चालस्यापत्यानि बहूनि । 'जन-
पदनाम्नः क्षत्रियादञ्' । तस्य बहुषु लुक् । पञ्चालाः क्षत्रियाः । पुल्लिङ्गा
बहुवचनविषयाः । तेषां 'निवासो जनपद' इत्यण् । तस्य 'जनपदे लुप् ।
(तत्र ?) एवं कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । बङ्गाः । सुंखाः । गोदौ नाम हृदौ, तयो-
रदूरभवो ग्रामः गोदः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । लुपीति किम् ।
'लवणाल्लुक्' लवणः सूपः । लवणा यवागूः । लवणानि व्यञ्जनानि
भवन्ति । लिङ्गवचने इति किम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्राम इति चातुरार्थि-
कस्याणो वरणादित्वात् लुप् । शिरीषाः । तस्य वनं शिरीषवनम् । 'ओप-
धिबृक्षेभ्यो वे'ति णत्वं न भवति ॥

विशेषणानां चाजातेः ॥ १४६ ॥

लुघर्थस्य यानि विशेषणानि जातिविवर्जितानि तेषां च प्रकृतिव-
लिङ्गवचने भवतः । पञ्चालाः रमणीयाः बहुक्षाः बहुक्षीराः बहुमाल्य-
फलाः बहुक्षीरघृता इति । गोदौ रमणीयौ बह्वन्नौ बहुमाल्यफलौ बहुक्षीर-
घृतादिति । अजातेरिति किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः । ग्रामजन-
पदयोर्जात्योः स्वकीयमेव लिङ्गं वचनं च भवति । जात्यर्थस्य चायं प्रकृ-
तिवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि, तेषामपि प्रकृ-
तिवद्भावो न भवति । पञ्चालाः जनपदः रमणीयः बह्वन्नः बहुमाल्यफलः
बहुक्षीरघृतः इति ॥

न मनुष्ये ॥ १४७ ॥

मनुष्ये यो लुप् तस्मिन् सति लुघर्थस्य यानि विशेषणानि तेषां

प्रकृतिवलिङ्गवचने न भवतः । चञ्चेव वर्ध्निकेवेति 'इवार्थे प्रतिकृतौ'
इति कन् । तस्य 'लुम्भनुष्य' इति लुप् । चञ्चा रमणीयः वर्ध्निका दर्शनीयः ॥

समास उत्तरपदस्य ॥ १४८ ॥

प्रत्ययस्य लुपि सति समासे उत्तरपदस्यैव प्रकृतिवलिङ्गवचने
भवतः, न पूर्वपदस्य । मधुरा च पञ्चालाश्च मधुरापञ्चालाः । मधुरासु-
(प्र१)ष्ठाः । उत्तरपदस्येति किम् । पञ्चालाश्च मधुरा च पञ्चालमधुरे ।
पञ्चालानां बहुत्वातिदेशात् समुदायार्थस्य च द्वन्द्वेनाभिधानात् पूर्ववद्
बहुवचनं प्राप्तम् । अतो नियमाद् द्विवचनमेव भवति ॥

हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ १४९ ॥

हरीतक्यादिषु तद्धितस्य लुपि सति प्रकृतेरिव व्यक्तिरेव भवति, न
वचनम् । व्यक्तिर्लिङ्गमुच्यते । हरीतम्याः फलं हरीतकी हरीतक्यौ हरीतक्यः ।
एवं कोशातकीद्राक्षादयः । हरीतक्यादयः प्रत्ययलुब्धिवधौ निर्दिश्यन्ते ॥

खलतिकादिषु वचनम् ॥ १५० ॥

खलतिकादिषु तद्धितस्य लुपि प्रकृतेरिव वचनमेव भवति, न
व्यक्तिः । खलतिका नाम पर्वतः । तस्यादूरभवानि वनानि खलतिकं व-
नानि । 'वरणादेश्च' इत्यणो लुप् । तत्र खलतिकस्यैकत्वादेकवचनं विधी-
यते । लिङ्गं पुनर्वचनसम्बन्ध्येव भवति । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्य-
त्रापि लुपि कृते वचनमवगन्तव्यम् इति ॥

इति श्रीदण्डिनाथनारायणभट्टसमुद्भूताया सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

श्यावरणस्य लघुश्रुतौ तृतीयस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

स्त्रियाम् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । (आपाद) परिसमासेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
स्त्रियामित्येव तद्वदितव्यम् । किमिदं स्त्रीति । किं पुनर्लिं (ङ् ? इम् ।) वाह्यार्थ-
विशेषेऽपि शब्दोपजनितोऽर्थविशेष उपचयापचयस्थितिरूपः शब्दसंस्कार-
.... भ्यः पुमान् स्त्री नपुंसकमिति लिङ्गम् । तवाह्यार्थविशेषेऽपि
दृष्टं लिङ्गान्यत्रमवयवान्यत्वात् शब्दान्यत्वात् । तद्यथा तटः तटी तटम् ।
कुटीरः कुटीरकः कुटीरकम् । पुष्पः तारका नक्षत्रम् । दाताः कलत्रं
भार्येति ॥

अतष्टाप् ॥ २ ॥

प्रातिपदि(काददन्तान् स्त्रि)यां वर्तमानाट्प्रत्ययो भवति ।
खट्वा माला शलाका देवदत्तेति । अत इति किम् । टप् समित् । तपरक-
रणं किम् । कीलालपाः ग्राहणी । 'ज्यायो दीर्घ' इति सुलोपः स्यात् ।
पकारः स्वरार्थः । आविति टाप् डाप् चाप् ॥

(अजै)डककोकिलाश्चचटकमूपिकेभ्यः ॥ ३ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अदन्तेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाप्प्र-
त्ययो भवति । जातिलक्षणस्य डीपोऽपवादः । अजा । एडका । कोकिला ।
अश्वा । (चटका । मूपिका) ॥

बालहोडपाकवत्समन्दविलातेभ्यश्च ॥ ४ ॥

(बालादि)भ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाप्प्रत्ययो भवति ।
वयोलक्षणस्य डी(पो ? पो)ऽपवादः । बाला । होडा । पाका । वत्सा ।
मन्दा । विलाता ॥

पूर्वापहानापरापहानैसम्प्रहानेभ्यो नस्य च णः ॥ ५ ॥

पूर्वापहानादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यः टाप्प्रत्ययो
भवति । नस्य च णत्वं भवति । टिलक्षणस्य डी(पो ? पो)ऽपवादः । पूर्वा-
पहाना । अपरापहाना । सम्प्रहाना ॥

सम्भस्त्रांजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ ६ ॥

सम्प्रभृतिभ्यः परो यः फलशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति फलोत्तरपद)लक्षणस्य ङीपोऽपवादः । सम्फला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । ओषधि-जातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥

त्रेश्व ॥ ७ ॥

त्रेश्व परो यः फलशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां (वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति) ।

.... माहृतानि त्रिफला ॥

सत्प्राक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ ८ ॥

सदादिभ्यः परो यः पुष्पशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति । पुष्पोत्तरपदलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । सत्- (पुष्पा । प्राक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा) ॥

मूलान्नजः ॥ ९ ॥

नजः परो यो मूलशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति । मूलोत्तरपदलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । अमूला ॥

शूद्राच्चाहत्पूर्वाज्जातिः ॥ १० ॥

(शूद्र इत्यस्मात् प्रातिपदिकादहत्पूर्वात् । स्त्रियां वर्तमानात् टाप्प्रत्ययो भवति । शूद्रा)

...
...
(जातिरेति किम् ।) शूद्रस्य भार्या शूद्री । पुंयोगे ङीबेव भवति । अहत्पूर्वादिति किम् । महाशूद्री आभीरजातिः । जातिलक्षणो ङीबेव भवति । ननु च शूद्रादित्युच्यते । तत्र कः प्रत्ययो गोमहाशूद्रा स्यात् (!) ग्रहण-
वता
....
...

पा० ४.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् । ११५

(तेन अतिधीवरो अतिर्षाव)री । अतिभवती अतिमह(तो)त्यादि सिद्धं
भवति । इहापि 'पिद्द्विगोः' इति छापं वाधित्वा टाप् प्राप्नोति पञ्चाजी
दशाजीति । नैवम् । अ(ज?जैड)केत्यादौ सूत्रे अजादिति स्त्रियां विशेष-
पयिष्यामः । अज
...
...
...
...

कन्यकानिष्ठज्येष्ठमध्यमध्यममुग्धेभ्यः ॥ ११ ॥

कन्यादिभ्यः स्त्रियां वर्तमानेभ्यष्टाप्रत्ययो भवति । अक्षरमययो-
लक्षणस्य ङी(पो?पो)ऽपवादः । कन्या । कनिष्ठा । ज्येष्ठा । मध्या ।
मध्यमा । मुग्धा । यदा त्ववयोवचनाः कनिष्ठादयस्तदा अत ॥

कुङ्देविविङ्म्याम् ॥ १२ ॥

...
...
...
...
(देविविशा) ॥

उष्णिहो वा ॥ १३ ॥

उष्णिहः स्त्रीविषयाष्टाप्रत्ययो (वा) भवति । उष्णिक् उष्णिहा ॥

ऋचि पादः ॥ १४ ॥

पादिति कृतसमासान्तः पादशब्दो गृह्यते । तदन्तात् प्रातिपादे-
कात् स्त्रियां वर्तमानाष्टाप्रत्ययो भवति ।
... (ऋचीति किम्) । चतुष्पदी ॥

ऋनो ङोप् ॥ १५ ॥

ऋकारान्ताङ्कारान्ताश्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां वर्तमानात् ङी-प्रत्ययो
भवति । कर्त्री । हन्त्री । दण्डिर्न । छत्रिणी । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः ॥

अघातोरुगितः ॥ १६ ॥

धातुवर्जितो य उगित् ...
प(श्यती? चन्ती) । दीव्य(ती? न्ती) । दण्डिमती । अर्वती । विदुषी ।
प्रेयसी इति । अघातोरिति किम् । उखासत् । पर्णध्वत् । ग्राहणीति ॥

ऊधश्शब्दान्तात् बहुव्रीहेः स्त्रियां नित्यं ङीप्प्रत्ययो भवति ।
नकारश्चान्तादेशः । कुण्डोष्नी घटोष्नी । धू
... .. तत्त्वं वक्ष्यति । बहुव्रीहेरित्येव । प्राप्तोधाः ॥

दैमनः संख्यादेः ॥ २४ ॥

हायनाद् वयसि ॥ २५ ॥

(संख्यादेः) हायनशब्दाद् बहुव्रीहेः स्त्रियां वयसि गम्यमाने
ङीप्प्रत्ययो भवति । द्विहायनी । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । 'त्रिघतुर्म्या
वयसि हायनरये'ति णत्वम् । वयसोति किम् । (द्विहायना शाला । त्रिहा-
यना ।) नां शरीरावस्था
... ..
वय इति णत्वमपि न भवति । संख्यादेरिति किम् । अंतीतहायना ॥

नानुपधालोपिनः ॥ २६ ॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहे(रु?रनु)पधालोपिनः स्त्रियां ङोप् न भवति ।
सुपर्वा सुपर्वाणौ सुपर्वाणः । सुशर्मा सुशर्माणौ सुशर्माणः । 'न संयोगा-
द्वमन्तादि'त्युपधालोपप्रतिषेधः । अन इत्येव । बहुमत्तया । बहुव्रीहे-
रित्येव । अतिपर्वणा याष्टेः । अनुपधालोपिन इति किम् । पहराङ्गी ॥

मनः ॥ २७ ॥

मन्नन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो न भवति । सीमा
सीमानौ सीमानः । पामा पामानौ पामानः । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' । तेन महिमानमतिक्रान्ता अति-
महिमेत्यादावपि ङीप्प्रतिषेधो भवति । बहुव्रीहेरिति चात्र न सम्बध्यते ।
योगविभागात् । अन्यथा नानुपधालोपिन इत्येव ब्रूयात् ॥

ङाप् चोभाभ्याम् ॥ २८ ॥

मन्नन्तात् प्रातिपदिकाद् अन्नन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानाङ्गाप् च
ङीप्प्रतिषेधश्च भवति । सीमा सीमे सीमाः । सीमा सीमानौ सीमानः । सुपर्वा

सुपर्वे सुपर्वाः । सुपर्वा सुपर्वाणौ सुपर्वाणः । उपधालोपिनस्तु षष्पतिषेधाभ्यां
चैकशब्दं भवति ॥

न स्वसृदुहितृननान्दयातृमातृतिसृचतसृपञ्चन्नादि-

[भ्यः ॥ २९ ॥

स्वसादिभ्यः ऋनो ङिच्नलोपौ न भव(ति?तः) । रवसा ।
दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः । पञ्च । प्रा-
क्ष्ण्यः । आदिग्रहणात् स(प्तोत्वा?प्तेत्या)दावपि भवति ॥

अनुपसर्जनादतः ॥ ३० ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः अनुपसर्जनादकारा-
न्तादित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति टिङ्घाणञिति । कुरुचरी मद्रचरी ।
अनुपसर्जनादिति किम् । 'वयस्यचरम' इति वक्ष्यति । इहैव यथा
स्यात् कुमारी किशोरी । इह मा भूत् शिशुरजेति । (अत इति किम् ।)
जातेर्दो(प?प) इहैव यथा स्यात् कुक्कुटी मयूरी । इह मा भूत् ति-
त्तिरिः कृकवाकः इति ॥

टिङ्घाणञ्ठकञ्ठञ्जन्ञनञ्कञ्करप्ख्युनः ॥ ३१ ॥

टिङ्घाणन्तात् प्रातिपदिकादनुपसर्जना(दित्यादिना?)दकारान्तात्
स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । कुरुचरी सक्तुधानी । (साम
गायतीति सामगी ।) सुरापी । नदी । जानुदमी । ऊरुद्वयसी ।
ऊरुमात्री । पञ्चतयी । शाक्तीकी । स्ननन्धयी शुक्लिन्धयीत्यादौ तु
धातोष्टिन्करणस्यानन्यार्थत्वात् अटिदन्तेऽपि भवति । ढ इति दुरुद्वजो-
ग्रहणम् । 'शिलाया ढ(मे?मे)'त्ययं निरनुबन्धः स्त्रियां न वर्तते । सीप-
नेयी । येनेतेयी । शाषटेयी । माष्टेयी । अण् । कुम्भकारी । गोमन्दायी ।
भौरगयी । माधुरी । अञ् औत्सी औदपायी । ठञ् आञ्जिकी । ठञ् प्रा-
स्थिकी । लावणिकी । नञ् रथैयी । यञ् पौर्था । कञ् तारुणी । करप्
इत्यङी । ख्युन् आदयंकरणम् ॥

न लरथान्यागमटिनः ॥ ३२ ॥

लेन स्थानिना आगमेन च यष्टित् तदन्तात् स्त्रिया ङीप् न भ-
वति । पचमाना । चक्षमाणा । पठिता पठितव्या ॥

यजोऽपावटात् ॥ ३३ ॥

यजन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीप्प्रत्ययो भवति । न चेत् प-
कारान्तादवटशब्दाच्च परो यञ् भवति । टापोऽपवादः । गार्गी मात्सी ।
अपावटादिति किम् । शर्कराक्ष्या । पौतिमाभ्या । गौकक्ष्या । आवट्या ॥

सर्वतः (घो ? ष्फो) वा ॥ ३४ ॥

सर्वस्माद् यजन्तात् स्त्रियां (नित्यं ष ? वा ष्फ)प्रत्ययो भवति ।
गार्गी गार्ग्यायणी । चात्सी चात्स्यायनी । सर्वग्रहणं पावटार्थम् । शर्कराक्ष्या-
यणी । पौतिमा-यायणी । आवट्यायनी । पकारो ङीपर्यः ॥

लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यो नित्यम् ॥ ३५ ॥

लोहितादयो (गर्गादियञ्वि)धौ वक्ष्यन्ते । तेभ्यः शकलपर्यन्तेभ्यो
यजन्तेभ्यः स्त्रियां नित्यं ष्फप्रत्ययो भवति । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।
साशित्यायिनी । शाकल्यायनी ॥

कौरव्यासुरिमाण्डूकेभ्यो ङित् ॥ ३६ ॥

कौरव्यादिभ्यः स्त्रियां नित्यं ष्फप्रत्ययः स च ङिट् भवति । कौर-
व्यायणी । आसुरायणी । माण्डूकायनी ॥

वयस्यचरमे ॥ ३७ ॥

प्राणिनां कालकृता शरीरावस्था घाल्ययौवनादिवयः । तस्मिन्
अपश्चिमे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङेप्रत्ययो भवति । कुमारी
किशोरी । कर्बरी । कलभी । तरुणी । तल्लनी । वधूटी । चिरण्डी । अचरम इति
किम् । स्वविश वृद्धा । अत इत्येव । शिशुः । कथं द्विवर्षा उत्तानशया लो-
हितपादिकेति । नैता वयश्श्रुतयः । अर्थादत्र वयो गम्यते ॥

कुमारादनूढायां च ॥ ३८ ॥

कुमारशब्दादनूढायां च वर्तमानात् ङीप्प्रत्ययो भवति । (वृद्धा)
कुमारी वृद्धकुमारी ॥

द्विगोः ॥ ३९ ॥

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । पञ्चपूरी
दशपूरी ॥

परिमाणात् तद्धितलुक्प्रत्ययसङ्ख्याकालविस्ताचित-
कम्बल्यात् ॥ ४० ॥

संख्याकालविस्ताचितकम्बल्येभ्यो यद्यन्यत् परिमाणं तदन्तादेव
द्विगोस्तद्धितलुकि ङीप् भवति । द्विगुडवी । त्रिगुडवी । परिमाणादिति
किम् । पञ्चाश्वः । दशाश्वः । लुकीति किम् । द्विपण्या । असंख्याकालवि-
स्ताचितकम्बल्यादिति किम् । द्विशता । द्विवर्षा । द्विविस्ता । व्याचिता ।
द्विकम्बल्या । संख्याकालयोरपि परिच्छेदकत्वात् परिमाणत्वम् ॥

काण्डादक्षेत्रे ॥ ४१ ॥

काण्डं प्रमाणपरिमाणमपरिमाणम् । तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि
सति अक्षेत्र एव स्त्रियां ङीप् भवति । द्विकाण्डी रज्जुः । अक्षेत्र
इति किम् । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणादित्येव । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां
क्रीतां द्विकाण्डा शती ॥

पुरुषाद्या ॥ ४२ ॥

पुरुषशब्दो यः प्रमाणपरिमाणं तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि वा ङीप्
भवति । द्विपुरुषी परिष्ठा द्विपुरुषा परिष्ठा । प्रमाणे विहितस्य मात्रतो
लुक् । परिमाणादित्येव । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभे-
पजेभ्यः संज्ञायाम् ॥ ४३ ॥

केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः संज्ञायां विषये स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो
भवति । केवली । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्य-
हृती । सुमङ्गली । भेषजी । संज्ञायामिति किम् । केवलम् । मामिका ।
मामकशब्दान् उगन्तत्वेनैव ङीप् सिद्धः संज्ञायां नियम्यते ॥

नुक् चान्तर्वतो गर्भिण्याम् ॥ ४४ ॥

अन्तरतः शब्दाद् गर्भिण्यां विषये स्त्रियां डाप्प्रत्ययो नुगा-
गमश्च भवति । अन्तरली गर्भिणी । अत एव निपातनान्मतुप् । गर्भि-
ण्यामिति किम् । अन्तरस्याः शालाया अस्ति ॥

पतिवतो भार्यायाम् ॥ ४५ ॥

पतिश्चब्दाद् भार्यायां डाप्प्रत्ययो नुगागमश्च भवति । पतिवत्नी
भार्या । अनयोर्वचं निपातनात् । भार्यायामिति किम् । पतिमती पृथ्वी ॥

पत्युर्न ऊढायाम् ॥ ४६ ॥

पतिशब्दस्य स्त्रियां भार्यायामूढायां नकारोऽन्तादेशो ङीप् च
भवति । यजमानस्य पत्नी । ऊढायामिति किम् । सङ्गृहीतायां मा भूत् ।
भार्यायामिति किम् । स्कन्धेनोढायां मा भूत् ॥

सपूर्वस्य वा ॥ ४७ ॥

सपूर्वस्य पतिशब्दस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां नकारोऽन्तादेशो ङीप्
च वा भवति । आशापत्नी आशापतिः । सपूर्वस्येति किम् । पतिरियं ग्रा-
मस्य । अनुपसर्जनादित्येव । अतिक्रान्ता पतिमतिपतिः ॥

बहुव्रीहौ ॥ ४८ ॥

सपूर्वस्य पत्युर्बहुव्रीहौ स्त्रियां नकारोऽन्तादेशो ङीप् च वा भ-
वति । उपसर्जनार्थ आरम्भः । स्थूलपतिः स्थूलपत्नी । दृढपतिः दृढपत्नी ।
पहुस्थूलपतिरित्यादौ तु स्थूलपतिशब्दस्य बहुव्रीहिः । न पतिशब्दस्यैवेति
न भवति ॥

समानैकवीरपिण्डभ्रातृपुत्रेभ्यः ॥ ४९ ॥

समानादिभ्यः परो यः पतिशब्दस्तस्य स्त्रियां नकारोऽन्तादेशो ङीप्
च भवति । नित्यं, पुनर्विवानात् । सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । पिण्ड-
पत्नी । भ्रातृपत्नी । पुत्रपत्नी ॥

श्येतैतहरितरोहिताद्वा तश्च नः ॥ ५० ॥

श्येतादिभ्यः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो (वा) भवति तत्सन्नियोगेन च तकारस्य नकारः । श्येनी श्येता । एनी एता । हरिणी हरिता । रोहिणी रोहिता । लृत्वेन लोहिनी लोहिता ॥

क्नोऽसितपलिताभ्याम् ॥ ५१ ॥

असितपलितशब्दाभ्यां ङीष्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन च तकारस्य क्नादेशः । असिक्नी असिता । पलिक्नी पलिता ॥

षितो ङीष् ॥ ५२ ॥

षित्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । नर्तकी । धात्री । जल्पाकी । गार्ग्यायणी । आकर्षकी सामग्री । ङकारः सामान्य-ग्रहणार्थः । पकारस्तदभिधातार्थः ॥

गौरशबलकल्मापसारङ्गपिशङ्गहरिणपाण्डरामरसुन्दर-
विकलनिष्कलपुष्कलेभ्यः ॥ ५३ ॥

गौरादिभ्यः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । गुणवचनत्वेनाजाति-
वाचित्वादप्राप्ते वचनम् । गौरी । शबली । कल्मापी । सारङ्गी । (पिशङ्गी)
हरिणी । पाण्डरी । अमरी । सुन्दरी । विकली । निष्कली । पुष्कली । कथं
विकलाः । कालविशेषवाचिनो नित्यं स्त्रीविषयत्वाद्वायेव भवति ॥

बृहन्महत्सरश्चौरतापसदासचेटविटभिक्षुकवन्धकपुत्र-
गायत्रेभ्यः ॥ ५४ ॥

बृहत्प्रभृतिभ्यः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । बृहन्महतोरुगिलक्षणे
र्जीषि श्राप्ते सरसो हलन्तत्वाद्वाप्यप्राप्ते शेषेभ्यस्तु (अ)जातिवाचित्वाद्वापि
प्राप्ते

....
....
....
....

मत्स्यमनुष्यमुकयहयगवयर्श्यदुणोकणकोपुतक्षश्चान-
हुद्भ्यः ॥ ५५ ॥

श्वन्तक्षभ्यां नान्तत्वात् ङीप् क्रोष्ट्वनहुद्भ्यां तत्काप्यप्राप्ते(?) वचनम् ।
मत्स्यी । मनुष्यी । मुकयी । हयी । गवयी । ऋषयी । दुणी । उकणी ।
क्रोष्टी । 'स्त्रियामि'ति 'कलुशस्तुनस्तुद् च' । तक्षी । शुनी । अनहुही ।
भामः स्त्रियां वा विधानादनङ्वाही ॥

भौरिकिभौलिकिभौलिङ्ग्यौद्वाहमानालम्ब्यालब्ध्याल-
क्षिसौधर्मायस्स्थूणारट्टगौतमौपच्चिकेभ्यः ॥ ५६ ॥

भौरिक्यादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । भौरिकिभौलिक्योः
क्रौड्यादिवाद् भौलिङ्ग्यादीनां गुरुपोत्तमत्वात् 'अभिज्ञेति'ति व्यञ्जि प्राप्ते,
गौतमस्य शार्ङ्गखादित्वात् आपधिकस्य त्वजन्तत्वात् ङीनि प्राप्ते
वचनम् । भौरिकी भौलिकी । क्रौड्यादिपाठात् व्यञ्जि भवति । भौरिक्या ।
भौलिक्या । भौलिङ्गी । औद्वाहमानी । आलम्बी । आलब्धी । आलक्षी ।
सौधर्मी । आयःस्थूणी । आरट्टी । गौतमी । शार्ङ्गखादित्वात् ङीनपि भ-
वति । स्त्रौ विशेषः । आपच्चिको नाम जनपदसमाननामा क्षत्रियः । त-
स्यापत्यं स्त्री । अञ् । तस्य स्त्रियां लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन ङीप्
प्राप्नोति । आपच्चिकी ॥

दोटेनाठनटपाटसृपाटमूलाटपेटपटपटलपुटकुटपाण्ट-
सेभ्यः ॥ ५७ ॥

दोटादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । दोटशब्दादापचिकवत्
ङीनि प्राप्ते नट(दजातिवचनत्वादन्येभ्यः स्त्रीविषयत्वाद्यापि प्राप्ते वचनम् ।
दोटी । नाटी । नटी । पाटी । (सृपाटी ।) मूलाटी । पेंटी । पटी । पटली ।
पुटी । कुटी । पाण्टसी ॥

धातककेतकतर्करीशर्करीरबदरकुत्रललवलामलक-
मालतवेतसातसाढकेभ्यः ॥ ५८ ॥

धातकादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषय-
त्वादप्राप्ते वचनम् । धातकी । केतकी । तर्करी । शर्करी । बदरी । कुवली ।
लवली । आमलकी । मालती । वेतसी । अतसी । आढकी ॥

कदरकदलगलूचवाकुचनाचमाचकुम्भकुसुम्भयूथ-
मेथकरीरसल्लकवल्लकेभ्यः ॥ ५९ ॥

कदरादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते वचनम् । कदरी । कदली । गलूची । वाकुची । नाची । माची ।
कुम्भी । कुसुम्भी । यूथी । मेथी । करीरी । सल्लकी । वल्लकी ॥

विप्पलहरीतककोशातकशमतमसुपवभृङ्गभृङ्गविम्ब-
वर्बरीशङ्कुण्डपिण्डमण्डलेभ्यः ॥ ६० ॥

विप्पलादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषय-
त्वादप्राप्ते वचनम् । विप्पली । हरीतकी । कोशातकी । शमी । तमी ।
सुपवी । शृङ्गी । भृङ्गी । विम्बी । वर्बरी । शङ्कुण्डी । पिण्डी । मण्डली ॥

यूपसूपशूर्पसूर्ममहमठपिठरोर्दगूर्दपृ(श्वा ? थु)खार-
काकणेभ्यः ॥ ६१ ॥

यूपादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते वचनम् । यूपी । सूपी । शूर्पी । सूमी । मही । मठी । पिठरी ।
उर्दी । गूर्दी । पृथ्वी । खारी । काकणी ॥

द्रोणवृसासन्दालिन्दकन्दलदेहलशङ्कुलशचसूच-
मञ्जरालजवैजयन्तेभ्यः ॥ ६२ ॥

द्रोणादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते वचनम् । द्रोणी । वृसी । आसन्दी । आलिन्दी । कन्दली ।
देहली । शङ्कुली । शची । सूची । मञ्जरी । आलजी । वैजयन्ती ॥

काकादनगवादनतेजनरजनदोहनशातनपातनमेचन-
कार्दनपाटनपेषणास्तरणास्थानाधिकरणप्रत्यवरोहणाग्रहाय-
णेभ्यः ॥ ६३ ॥

काकादनादिभ्यः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । काकादनादीनां
(ल्यु डन्तत्वात् टिलक्षणे, आग्रहायणस्याणन्तत्वलक्षणे ङीपि प्राप्ते वचनम् ।
काकादनी । गवादनी । तेजनी । रजनी । दोहनी । शातनी । पातनी ।
सेचनी । कार्दनी । पाटनी । पेषणी । आस्तरणी । आस्थानी । अधि-
करणी । प्रत्यवरोहणी । अग्रे हायनोऽस्या आग्रहायणी । स्वार्थिकोऽण् ।
निपातनाणत्वम् ॥

एपणात् करणे ॥ ६४ ॥

एपणशब्दात् स्त्रियां करणे वर्तमानात् ङीष्प्रत्ययो भवति । इष्यते-
ऽवगम्यतेऽनयेत्येषणी नाराची । इष्यतेऽस्यामित्यधिकरणे टिलश्च गो ङीवेव
भवति । स्वरे विशेषः । यदा तु 'इपोऽनिच्छायामि'ति युच्, तदा छी ।
इष्यतेऽनया देश इति एपणी वैद्यशलाका । करण इति किम् । अन्वेपणा
अन्वेपणेति टावेव भवति ॥

सुमङ्गलात् संज्ञायाम् ॥ ६५ ॥

सुमङ्गलशब्दात् संज्ञायां ङीष्प्रत्ययो भवति । सुमङ्गली । 'केवल-
मामके'त्यादिना ङीषपि भवति । सुमङ्गली । संज्ञायामिति किम् । सु-
मङ्गला । स्वरे विशेषः ॥

पीनाच्च ॥ ६६ ॥

पीनाच्च संज्ञायां ङीष्प्रत्ययो भवति । पीनी । हस्तिनां स्नेहपान-
प्रकारः ॥

रेवद्रोहिणाभ्यां नक्षत्रे ॥ ६७ ॥

रेवद्रोहिणशब्दाभ्यां नक्षत्रे स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । ङीपोऽप-
वादः । (रेवित्यतेऽस्यादि रविर्विद्यतेऽस्या इ)ति मतुप् । निपातनाद्-
(तुप् त्वम्) । रेवती । रोहिणी रोहितवर्णा । निपातनात् तस्य नकारः ।

नक्षत्र इति किम् । रेवतीरमणो बलः । रेवती शुष्करेवती । उगिलक्ष्णो
 ङीवेव भवति । रोहिणी रोहिता । 'श्येतैतहरितलोहिताद्वा तश्च न'
 इति पक्षे ङीप् नकारश्च न भवति । कथं रोहिणी कटुरोहिणी । रोहिण-
 शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । ततो जातेरस्त्रीविषयादिति ङीप् भविष्यति ॥

कटाच्छ्रोण्याम् ॥ ६८ ॥

कटशब्दाच्छ्रोण्यामभिधे(ये ? यायां) ङीप्प्रत्ययो भवति । कटी ।
 श्रोण्यामिति किम् । कटा ॥

कूश्माण्ड्यादयश्च ॥ ६९ ॥

कूश्माण्ड्यादयश्च शब्दा ङीप्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । कू-
 श्माण्डी । सपाण्डी । नाशी । मुसली । फाकोली । सम्मली । इत्यादयो
 भवन्ति ।

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककबरेभ्यः
 पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुकेशवेशेषु ॥७०॥

भाजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यथासङ्गं पक्वादिभ्यर्थेषु स्त्रियां ङी-
 प्प्रत्ययो भवति । भाजी पक्वा चेत्, भाजान्या । गोणी आवपनं चेत्,
 गोणान्या । नागी स्थूला चेत्, नागान्या । स्थली अकृत्रिमा चेत्, स्थ-
 लान्या । कुण्डी अमत्रं चेत्, कुण्डान्या । काठी कृष्णा चेत्, कालान्या ।
 कुशी आयसी चेत्, कुशान्या । कामुकी रिरंसुधेत्, कामुकान्या । कबरी
 केशवेशधेत्, कबरान्या ॥

जानपदाद् वृत्तौ ॥ ७१ ॥

जानपदशब्दादुत्सायव्रजन्ताद् वृत्तौ स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । जान-
 पदी वृत्तिः । वृत्तामिति किम् । जानपदी स्थितिः । 'टिड्ढाणाञि'ति ङीवेव
 भवति । स्वरे विशेषः ॥

नीलात् प्राण्योपध्योः ॥ ७२ ॥

नीलशब्दान् प्राण्योपधोरभिधेययोः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति ।
 नीला पदरा । नीली ओपधिः । प्राण्योपधोरिति किम् । नीला शरी ।

वा संज्ञायाम् ॥ ७३ ॥

नीलशब्दात् संज्ञायां वा ङीप्प्रत्ययो भवति । नीली गौः । नीला ॥

शोणचण्डारालकमलकृपणविकटविशालविशङ्कट-

भरुजध्वजकल्याणोदारपुराणाहन्म्यः ॥ ७४ ॥

शोणादिभ्यः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । शोणी शोणा । चण्डी चण्डा । अराली अराला । कमली कमला । कृपणी कृपणा । विकटी विकटा । विशाली विशाला । विशङ्कटी विशङ्कटा । भरुजी भरुजा । ध्वजी ध्वजा । कल्याणी कल्याणा । उदारी उदारा । पुराणी पुराणा । अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न वर्तते इति (ङीप्प्रत्यय)स्तदन्ताद् भवति । दीर्घमहोऽस्या-
मिति दीर्घाद्वा शरत् । वाच्येनात् पक्षे डाच् ङीप्प्रतिषेधोऽपि भवति ॥

चन्द्रभागादनद्याम् ॥ ७५ ॥

चन्द्रभागादनद्यां स्त्रियामभिधेयायां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । चन्द्र-
भागा चन्द्रभागी । अनद्यामिति किम् । चन्द्रभागा नाम नदी ॥

एरक्तिनः ॥ ७६ ॥

इघर्णान्तादक्तिनः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । धूलिः धूली । आलिः आली । अङ्गुलिः अङ्गुली । धमनिः धमनी । दर्विः दर्वी । अक्तिन इति किम् । षक्तिः ॥

पद्धतेश्च ॥ ७७ ॥

पद्धतिशब्दात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । पद्धतिः पद्धती ।
क्तिनर्थे आरम्भः ॥

शक्तेः शस्त्रे ॥ ७८ ॥

शक्तिशब्दात् शस्त्रे स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो (वा) भवति । शक्तिः शक्ती ।
शस्त्र इति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥

ओर्गुणादखरुसंयोगोपधात् ॥ ७९ ॥

उकारान्ताद् गुणवचनान्च खरुसंयोगोपधवार्जितात् स्त्रियां ङीप्प्र-
त्ययो वा भवति । पटुः पट्वी । मृदुः मृद्वी । बहुः बहुी । साधुः साध्वी ।

भोरिति किम् । (शुचिः) सेना । गुणादिति किम् । आरुः । अस्व-
संयोगोपधादिति किम् । रारुर्गार्ग्या । पाण्डुः भूमिः ॥

पुंनाम्नः पुंयोगादपालकान्तात् ॥ ८० ॥

पुनाम्नः पुंस आर्यागूतात् प्रातिपदिकात् पुंयोगाद्धेतोः स्त्रियां
वर्तमानाद् ङीप्प्रत्ययो भवति । प्रष्ठस्य स्त्री प्रष्ठी । प्रचरी गणकी । महा-
मात्री । पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवात् पुमाख्या ए(काः १ते) ।
तद्योगादभेदोपचारेण स्त्रियां वर्तन्ते । पुनाम्न इति किम् । परिसृष्टा प्रजाता
प्रसृता । पुंयोगादिति किम् । देवदत्ता । यज्ञदत्ता । प्रष्टस्येयं प्राष्ठी । प्र-
चरस्येयं प्राचरी इत्यादौ 'तत्स्येदमि'त्यणन्तत्वात् अपुनाम्नो ङीप्पेव
भवति । अपालकान्तादिति किम् । गोपालिका पशुपालिका ॥

पूतक्रतुवृषाकप्यमिकुसितकुसीदानामैच् ॥ ८१ ॥

पूतक्रत्वादीनां पुनाम्नां पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां ङीप्प्रत्यय-
स्तत्सन्नियोगेन चैषामैकार अन्तादेशो भवति । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी ।
वृषाकपायी अमायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुंयोगादित्येव । यया तु
पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ॥

मनोरौ च वा ॥ ८२ ॥

मनुशब्दस्य पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानस्य ङीप्प्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन
चास्य ऐकार धौकारश्चान्तादेशो वा भवति । मनोः स्त्री मनायी मनावी
मनुः ॥

सूर्या देवतायाम् ॥ ८३ ॥

सूर्यशब्दात् पुंयोगाद् देवतायां स्त्रियां वर्तमानाद्वावनुदात्तो नि-
पात्यते । यदा तु सूर एव सूर्य(र्याः १र्यः) तदा तस्यान्तोदात्तत्वात् टावेव
निपात्यो भवति । सूर्या । देवतायामिति किम् । सूरौ ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडाचार्याणामानुक् च ॥ ८४ ॥

इन्द्रादीनां पुंयोगात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययस्तत्सन्नियोगेन चानुगा-
गमो भवति । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी । भवानी । शर्वाणी । रु-
द्राणी । मृडानी । आचार्यानी । क्षुम्नादित्वण्णत्वाभावः ॥

मातुलोपाध्यायाम्यां वा ॥ ८५ ॥

मातुलोपाध्यायशब्दाभ्यां पुंयोगात् स्त्रिया वर्तमानाभ्या ङीप्-
प्रत्ययो भवत्यानुगागमश्च न । मातुलस्य स्त्री मातुलानी मातुली । उपा-
ध्यायानी उपाध्यायी ॥

आर्यक्षत्रियाभ्यां चापुंयोगे ॥ ८६ ॥

आर्यक्षत्रियाभ्या च पुंयोगादन्यत्र स्त्रियां वर्तमानाभ्या ङीप्प्रत्य-
यानुगागमौ वा भवतः । आर्याणी आर्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । पुंयोगे
तु ङीपेव भवति । आर्या क्षत्रियी ॥

हिमारण्याभ्यां महत्त्वे ॥ ८७ ॥

हिमारण्याभ्या महत्त्वे गम्यमाने स्त्रिया ङीप्प्रत्ययानुगागमौ भ-
वतः । पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेति नानुवर्तते । महद्भिर्हि हिमानी । महा-
ह)दरण्यमरण्यानी । महत्त्वे एवैतयो स्त्रिया वृत्तिरिति न प्रत्युदाह्रियते ॥

यवाद् दोषे ॥ ८८ ॥

यवशब्दाद् दोषे गम्यमाने स्त्रियां ङीप्प्रत्ययानुगागमौ भवतः ।
दुष्टो यवो यवानी । दोष एवास्य स्त्रीलिङ्गतेति न प्रत्युदाह्रियते ॥

यवनाल्लिप्याम् ॥ ८९ ॥

यवनशब्दात् तत्सम्बन्धि-या लिप्यामभिधेयाया ङीप्प्रत्ययानुगा-
गमौ भवत । तस्येदमर्थस्य चाभ्यामेवोक्तत्वादण् न भवति । यवनाना-
मिष यवनानी लिपि । लिप्यामिति किम् । (य? या)वनी वृत्तिः ॥

क्रीतात् करणादेः ॥ ९० ॥

क्रीतशब्दात् करणादे प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीप्प्रत्ययो भवति ।
अश्वक्रीती । वसुक्रीती । करणग्रहण किम् । सुक्रीता । दुष्क्रीता । आ-
दिग्रहण किम् । अश्वेन क्रीता । न ह्यत्र करण क्रीतान्तप्रातिपदिकावयवो
भवति । कथं 'सा हि तस्य धनक्रीता प्राणैर्म्योऽपि गरीयसी' इति ।
टाचन्तेन समास इत्यदन्तत्वाभावाद् न भवति । पूर्वोदाहरणेषु तु 'गति
कारकोपपदाना कृद्धि' सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते' इत्यदन्तत्व
मस्ति । नियमविषय चैतत् । तेनातिप्रसङ्गो न भवति ॥

क्तादल्पोक्तौ ॥ ९१ ॥

क्तप्रत्ययान्तात् करणादेः प्रातिपदिकादल्पाख्यायां ङीप्प्रत्ययो भवति । अभ्रविलिप्ती घीः । स्रविलिप्ती ख्याली । अल्पाभ्रा अल्पस्रपे-
सर्थः । अल्पोक्ताविति किम् । चन्दनानुलिप्ता योषित् ॥

स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः ॥ ९२ ॥

स्वाङ्गादेः कृतारिवर्जितात् कान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । शङ्खभिन्नी । ऊर्ध्वभिन्नी । केशविल्लीनी । गलकोत्कृती । अकृत-
मितजातप्रतिपन्नादिति किम् । दन्तकृता । दन्तमिता । दन्तजाता ।
दन्तप्रतिपन्ना । बहुव्रीहेरिति किम् । हस्तात् पतिता हस्तपतिता ॥

पाणिगृहीत्यूढा ॥ ९३ ॥

पाणिगृहीतीति निपात्यते ऊढा चेद् भवति । पाणिगृहीती भार्या ।
ऊढेति किम् । यस्याः कथञ्चित् पाणिगृह्यते सा पाणिगृहीता भवति ॥

अनाच्छादनजात्यादेर्वा ॥ ९४ ॥

आच्छादनवर्जिता या जातिस्तदादेः कान्ताद् बहुव्रीहेर्ङीप्प्रत्ययो भवति या । शार्ङ्ग(र?)जग्धी शार्ङ्ग(र?)जग्धा । पलाण्डुभक्षिती पला-
ण्डुभक्षिता । अनाच्छादनग्रहणं किम् । वस्त्रच्छन्ना । वसनच्छन्ना ।
जात्यादेरिति किम् । मासजाता । संवत्सरजाता । अयाता । सुयाता ।
बहुयाता । दुःखजाता । सुखजाता । अकृताद्यन्तादित्येव । कुंसकृता ।
कुण्डमिता । पलाण्डुजाता । वृक्षप्रतिपन्ना । क्तादित्येव । (शर्ङ्गर? शार्ङ्ग)-
प्रिया ॥

संज्ञायाम् ॥ ९५ ॥

कान्ताद् बहुव्रीहेः संज्ञायां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । प्रवृद्धविल्लीनी प्रवृद्धविल्लना ॥

स्वाङ्गादुपसर्जनादसंयोगोपधादग्रहचः ॥ ९६ ॥

स्वाङ्गं यदुपसर्जनमसंयोगोपधमवहच् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो वा भवति । चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा । पीनस्तनी पीन-

स्तना । उपसर्जनग्रहणाद् बहुव्रीहिरिति निवृत्तम् । तेनातिशान्ता के-
शान् अतिकेशी अतिकेशा माला । स्वाह्वादिति किम् । बहुववा
अतिपवा । उपसर्जनादिति किम् । शिखा । असंयोगोपधादिति किम् ।
सुपार्था । अतिगुल्फा । अनहच इति किम् । पृथुजघना । सुललाटा ॥

“अद्रवं मूर्तिमत् स्वाहं प्राणिस्थमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत् तत् तथायुतम् ॥”

अद्रवमिति किम् । बहुकफा । मूर्तिमदिति किम् । बहुज्ञाना ।
प्राणिस्थमिति किम् । दीर्घमुख्या शाला । अविकारजमिति किम् ।
बहुशोफा । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च । बहुकेशी रभ्या बहुकेशा । तेन
चेत् तत् तथायुतम् । पृथुस्तनी प्रतिमा पृथुस्तना ॥

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात् ॥ ९७ ॥

नासिकादि यदुपसर्जनं स्वाह्वा तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां
ङीप्प्रत्ययो भवति वा । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका । तलोदरी तलो-
दरा । बिम्बोष्ठी बिम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा । समदन्ती सम-
दन्ता । चारुकर्णी चारुकर्णा । तीक्ष्णशृङ्गी तीक्ष्णशृङ्गा । शृङ्ग-
शृङ्गा । सुगात्री सुगात्रा । स्निग्धकण्ठी स्निग्धकण्ठा । संयोगोपपलक्षणे
बहुबलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

पुच्छात् ॥ ९८ ॥

पुच्छशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति वा ।
कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा ॥

कवरमणिविषशरादेः ॥ ९९ ॥

कवराद्यादेरुपसर्जनपुच्छान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो
भवति नित्यं, पुनर्विधानात् । कवरपुच्छी । मणिपुच्छी । विषपुच्छी । शर-
पुच्छी ॥

उपमानादेश्च ॥ १०० ॥

उपमानादेश्चोपसर्जनपुच्छान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो भवति । उत्कपुच्छी ॥

पक्षात् ॥ १०१ ॥

पक्षान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रिया ङीष्प्रत्ययो भवति । उत्कपक्षी ।

न क्रोडखुरगुदशफवालभालभलभगोखघोणादिभ्यः

॥ १०२ ॥

क्रोडाद्यन्तात् प्रातिपदिकात् “स्वाङ्गादुपसर्जनादि”ति शासः स्त्रियां ङीष्प्रत्ययो न भवति । (कल्याणक्रोडा । कल्याणखुरा । कल्याणगुदा । कल्याणशफा । कल्याणवाल । कल्याणभाल । कल्याणभल । कल्याणभग । कल्याणोखा । कल्याणपोणा । आदिग्रहणात् पृथुजघना महाललाटा इत्यादि) ॥

सहनज्विद्यमानयोः ॥ १०३ ॥

.... सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा । स्वाङ्गादुपसर्जनादिति प्रातौ प्रतियेषः । योऽपि नासिकोदरोष्ठादीनां बहुसंयोगोपधलक्षणप्रतिषेधप्राप्तौ विकल्पः, सोऽप्यनेन परत्वाद् बाध्यते । सनासिका अनासिका विद्यमाननासिका । सोष्ठा अनेष्ठा विद्यमानोष्ठा इति ॥

नखमुखात् संज्ञायाम् ॥ १०४ ॥

नखान्तान्मुखान्ताच्च प्रातिपदिकात् संज्ञायां विषये स्त्रियां ङीष् न भवति । शूर्पणखा । वज्र(ण)खा । गौरमुखा । कालमुखा । संज्ञायामिति किम् । ताम्रनखी कन्या । चन्द्रमुखी युवतिः ॥

सरस्यशिश्वी ॥ १०५ ॥

सर्सी अशिश्वी इत्येतौ ङीष्प्रत्ययान्तौ स्त्रियां निपात्येते । सखी यस्यस्या । निपातनसामर्थ्यात् पुंयोगेऽपि भवति । सरसुः स्त्री सखी । तेन ह्यनदन्तत्वाद् न स्यात् । अविद्यमानः शिशुरस्या इत्यशिश्वी ॥

अस्त्रीविषयादयोपधाज्जातेः ॥ १०६ ॥

जातिवाचिनः प्रातिपदिकाद् अस्त्रीविपयादयकारोपधात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । तत्र भिन्नेष्वप्यभिन्नप्रत्ययाभिधानहेतुः सकृदाख्यात-
निर्ग्राह्या संस्थानध्यङ्योपदेशव्यङ्ग्या च ब्राह्मण्यादिगोत्रचरणलक्षणा
जातिः । कुक्कुटी । कुमारी । सूकरी । ब्राह्मणी । वृषली । नाडायनी ।
चारायणी । कठी । घट्टवृची । जातेरिति किम् । मुण्डा । जटिला । अग्नी-
विपयादिति किम् । खट्वा । मक्षिका । अयोपधादिति किम् । क्षत्रिया ।
वैश्या । अत इत्येव । तित्तिरिः । कोयटिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहुममा-
करा मयुरा । बहुब्राह्मणापकर्षा । कयं सुपर्णा । अस्ति ह्यस्मिन्नुपसर्जनं
पर्णशब्दः । नैवं विज्ञायते (अ)विद्यमानमुपसर्जनमस्मिन् सोऽयमनुप-
सर्जन इति । कयं तर्हि । न उपसर्जनमनुपसर्जनम् । ममासन्ध्यायानुप-
सर्जनम् । स च जातिवचन इति ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालांताच्च ॥ १०७ ॥

पाकाद्यन्तात् प्रातिपदिकात् जातिवाचिनः स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो
भवति । ओदनपाकी । आ(स ? खु)कर्णी मुद्रपर्णी । शङ्खपुष्पी । (वा ? दा)-
शीफली । दर्भमूली । गोवाली । नित्यर्घ्याविषत्वादेशां पूर्वणाप्राप्ती वचनम् ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ १०८ ॥

इकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो
भवति । धवन्ती । कुन्ती । दाक्षी । श्लाक्षी । तैकायनी । ग्लञ्जुकायनी ॥

इजः ॥ १०९ ॥

इजन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप्प्रत्ययो भवति । अजात्यर्थं
आरम्भः । सुतक्रमेण निर्वृत्ता नगरी सौतक्रमी । मौनिचित्ती ॥

ऊहुतः ॥ ११० ॥

उकारान्तान्मनुष्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रियामूङ्प्रत्ययो भवति ।
कुरुः । मरुचन्धूः । मनुष्यजातेरिति किम् । आरुः । कृकवाकः । अयो-
पधादित्येव । अप्वर्युः । मृगयुः । 'उकारः ङ्याप्ठुन्म्याङि'ति विशेष-
णार्थः । दीर्घोच्चारणं किम् । अश्रुरित्यत्र अशुरस्योदन्त्यलोपयोर्दीर्घश्रवणं
यथा स्यात् ॥

घाहन्तकद्रुकमण्डलुभ्यः संज्ञायाम् ॥ १११ ॥

घाहन्तात् प्रातिपदिकात् कद्रुकमण्डलुभ्यां च संज्ञायौ विषये
स्त्रियामूर्प्रत्ययो भवति । मद्रबाहुः । मद्रबाहूः । कद्रूः । कमण्डलूः ।
संज्ञायामिति किम् । इत्थौ बाहू अस्या वृत्तबाहुः ॥

पङ्गोः ॥ ११२ ॥

पङ्गुशब्दात् स्त्रियामूर्प्रत्ययो भवति । पङ्गूः । अजात्यर्थं वचनम् ॥
श्वशुरस्योदन्तलोपश्च ॥ ११३ ॥

श्वशुरशब्दस्य स्त्रियामूर्प्रत्यय उकारान्तलोपश्च भवति । श्वश्रूः ॥

ऊरोरुपमानसंहितसहितसह(स ? श)फ्रवामलक्षणादेः

॥ ११४ ॥

उपमानाज्जातेरूर्वन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियामूर्प्रत्ययो भवति ।
करभोरूः । नागनासोरूः । संहितोरूः । सहितोरूः । सहोरूः । (स ? श)-
फोरूः । वामोरूः । छणोरूः । उपमाना(द्यादे ? ज्जाते)रिति किम् ।
घृत्तोरूः । पीनोरूः ॥

अरज्ज्वादेरप्राणिनो वा ॥ ११५ ॥

उकारान्तादप्राणिवाचिनोऽरज्ज्वादिवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रिया-
मूर्प्रत्ययो भवति वा । उडुः उडूः । चन्बुः चन्बूः । तन्तुः तन्तूः ।
अठायुः अठायूः । कर्कन्धुः कर्कन्धूः । अरज्ज्वादेरिति किम् । रज्जुः ।
हनुः । अप्राणिवाचिन इति किम् । मङ्गुः कृकवाकुः । जातेरित्येव ।
काकुः स्वरभेदः । शङ्गुः सङ्ख्याविशेषः ॥

अजो ङीन् ॥ ११६ ॥

अजन्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति । ङीपोऽप-
वादः । विदस्यापत्यं स्त्री वैदी । औत्सी । जातेरिति किम् । वैदस्य भार्या
वैदी । और्वी । पुंयोगाद् ङीप्तेव भवति । यस्त्वजातिवचनो(ऽञ् ? ञ्)
ततष्टिद्वाणमिति ङीप्तेव भवति । औत्सी औदपानी । उकारः सामान्य-
प्रदणार्थः ॥

सङ्गुखहतुकपटुगुगुलुगोतमन्नक्षम्योऽणः ॥ ११७ ॥

सङ्गरुप्रभृतिभ्योऽणन्तेभ्यः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति । जातिठश्च-
णस्य ङीपोऽपवादः । सङ्गरोरपत्यं स्त्री साङ्गरवी । बाहतवी । कापटवी ।
गौगुलवी । गौतमाहव्यणन्ताद् गौतमी । गौरादिपाठाद् ङीपपि भवति ।
ब्राह्मणोऽपत्यं स्त्री ब्राह्मणी । यस्त्वव्युत्पन्नो ब्राह्मणशब्दे जातिवचनः ततो
ङी(घे?पे)व भवति । ब्राह्मणी ॥

कमण्डल्वानिधिब्रह्मकृताशोकाकैकसीभ्यो ढकः ॥ ११८ ॥

कमण्डल्वादिभ्यो जातिवाचिभ्यो ढगन्तेभ्यः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो
भवति । कमण्डल्वा अपत्यं स्त्री कामण्डलेयी । आनिधेयी । ब्राह्मकृतेपी ।
आशोकेयी । कैकसेयी । 'कमण्डलूकैकसीभ्यां (मा? ह्या)प्यू(ङि? ङ) १'
ति ढक् । अन्येभ्यस्तु शुभ्रादित्वात् ॥

मुञ्जवात्स्याभ्यां फक् ॥ ११९ ॥

मुञ्जवात्स्याभ्यां यः फक् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीन्प्र-
त्ययो भवति । मौञ्जायनी वात्स्यायनी । नडादित्वा(त् न? दय)जन्त-
त्वात् फक् ॥

शिबिकपिभ्यां व्यङ् ॥ १२० ॥

शिबिकपिभ्यां परो यो व्यङ् तदन्तात् स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति ।
चापोऽपवादः । शिबेः क्षत्रियस्यापत्यं स्त्री शैबी । 'वृद्धेत्कोसलाजादिभ्यो
व्यङ्' । एवं कापी । यस्तु ब्राह्मणवचनः कपिशब्दः, तस्मादङ्गिरसो-
ऽपत्ये यजन्तालोहितादिपाठात् काप्यायनी । अनाङ्गिरसे तु ढगन्तात्
कापेयी ॥

अश्मरथायज्ञः ॥ १२१ ॥

अश्मरथात् परो यो यञ् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीन्प्र-
त्ययो भवति । अश्मरथस्यापत्यं स्त्री आश्मरथी । 'यज्ञो पावटादि'ति
ङीपापि सिद्धे ङीन्विधानात् पक्षेऽपि णो न भवति ॥

आङ्पर्याङ्भ्यामीहेरिनः ॥ १२२ ॥

आङ्पर्याङ्पूर्वादीहेर्य इन् तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीन्प्र-
त्ययो भवति । एही पर्येही । औणादिक इन् । 'एसन्तिन' इति ङीपो-
ऽपवादः ॥

वतण्डारालचण्डालेभ्यः ॥ १२३ ॥

वतण्डादिभ्यो जातिवचनेभ्यः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति । वतण्ड-
स्यापत्यम् आङ्गिरसं स्त्री 'वतण्डाच्चे'ति यञ् । तस्य 'स्त्रियां लुगि'ति लुक् ।
वतण्डी । प्रत्ययलोपः श्रद्धेन यञन्तलक्षणयोः पङ्कतीपोऽपवादः । अराली ।
चण्डाली । जातिलक्षणडीपोऽपवादः ॥

भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम् ॥ १२४ ॥

भोगवद्गौरिमदित्येतयोः संज्ञायां विषये स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो भवति-
उगिल्लक्षणस्य ङीपोऽपवादः । भोगवती । गौरिमती । ननु च भोगवद्गौ-
रिमद्भ्यां घञन्तादिजन्ताच्च मनुष्याद्युदात्ताभ्यां स्वरे रूपे वा विशेषो
नास्तीति किमर्थमिदमुच्यते । 'परूपकल्पे'त्यादिना भोगवतितरा गौरिमति-
तरेत्यादौ नित्यं ह्रस्वो यथा स्यात् । ङीपि तु उगित इत्युगितसंशब्द-
नेन विहितस्य ह्रस्वो विकल्पेन ह्रस्वः स्यात् । संज्ञायामिति किम् । भोग-
वतीतरा भोगवतितरा । गौरिमतीतरा गौरिमतितरा ॥

नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ १२५ ॥

नृनरशब्दयोः स्त्रियां ङीन्प्रत्ययो वृद्धिश्च भवति । सा च नृशब्दे
ऋकारस्य नरशब्दे चान्त्यलोपे कृते आन्तरतम्या(च्चा?च्च)काराकारस्य
भवति । नारी । नारी । ऋकारान्तलक्षणे ङीपि जातिलक्षणे ङीपि च प्राप्ते
वचनम् ॥

यङश्चाप् ॥ १२६ ॥

यङ इति प्यङ्ग्यङोः सामान्येन ग्रहणम् । तदन्तात् प्रातिपदिकात्
स्त्रियां चाप्प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । कारीपगन्ध्या । वाराष्ट्रा ।
असौवीर्या । पकारः सामान्यग्रहणार्थः । चकारः स्वार्थः ॥

यञश्च पावटात् ॥ १२७ ॥

पान्तादवटशब्दान्च परो यो यञ् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां चा-
प्प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाप्या । गौकक्ष्या । प्यङ्गः
सम्प्रसारणे गौकक्ष्यप्रतिषेधमाचक्षते । तेषां पक्षे गौकक्ष्यापुत्रः (गो?गौ)-
कक्ष्यापतिरिति भवति । ननु किमर्थमत्रोदाह्रियते गौकक्ष्यशब्दः । (कौस्या ?

क्रौड्या)दिषु पठ्यते । ततश्च प्यङ्न्तत्वात् यङश्चाविति चापि गौरुदयेति सिध्यति । प्यङः सम्प्रसारणे च कृते गौरुक्षीपुनः गौरुक्षीपतिरिति च सिध्यतीति गोनर्दायाः (ये त्वन्ये से ?) ।

यूनस्तिः ॥ १२८ ॥

युवनशब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययो भवति । नान्तलक्षणस्य ङीपोऽप-
वादः । युवतिः । कथं युवनी । यौतेरौणादिकात् (क्तिन् ? ति)प्रत्यया-
न्ताद् 'एरक्तिन्' इति ङीप् भवति ॥

बहुङ्गुरूपान्तानार्पगोत्राणिजोरन्त्यस्य प्यङ् ॥ १२९ ॥

बह्व(चो ? चौ) गुरूपान्तावनार्पगोत्रविहिताणिजौ यौ पातिपदिक-
शब्दौ तयोरन्त्यस्यालः स्थाने स्त्रियां प्यङादेशो भवति । करीपस्येव गन्धो-
ऽस्य करीपग(न्धी ? णिः) । तस्यापत्य स्त्री, औत्सर्गिकोऽङ्, करीपगन्ध्या ।
कौमुदगन्ध्या । वराहाया अपत्य स्त्री, अत इङ्, वाराह्या । बलाकाया
अपत्यं स्त्री, बाह्यादीङ्, बालाक्या । बहुजग्रहणं किम् । भैमी । दाक्षी ।
गुरूपान्तग्रहणं किम् । औपगवी । (ओपगवा । ? कापट)री । जनार्पग्रहणं
किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गोत्रग्रहणं किम् । आहिच्छत्री । कान्यकुञ्जी ।
अणिजोरिति किङ् । आर्त्तभागी । आर्त्तिपेणी । विदादिन्वादङ् । ङीनेव
भवति । डकारः सामान्यग्रहणार्थः । पकारस्तद्विधातार्थः ॥

कुलाख्यानाम् ॥ १३० ॥

पुणिकमुणिकमुखरप्रभृतयो लोके कुलानीत्याख्यापन्ते । तेषां गोदे
विहिताणिजन्तानामन्त्यस्यालः स्थाने स्त्रियां प्यङादेशो भवति । अगुरु-
पा-न्तार्थ आरम्भः । पौणिक्या । मौणिक्या । मौसर्या । आख्याग्रहणादन-
न्तरापत्ये न भवति । पौणिकी मौणिकी ॥

क्रौडिलाडिव्याड्यापक्षित्यापिशलिःसौधातकिभौ-
रिकिभौलिकिशाल्मलिशालास्थलिकापिष्ठलिदैवदस्यादीनाम्
[॥ १३१ ॥

क्रौड्यादीनामिजः स्त्रियां प्यङादेशो भवति । अवहजर्जमगुरूपान्त-
तार्थं च वचनम् । क्रौड्या । लाड्या । व्याड्या । आपक्षित्या । आपि-

शल्या । सौधातक्या । भौरिक्या । भौलिक्या । शाल्मत्या । शाला-
स्थल्या । कापि(स्थ?ष्ठ)ल्या । देवदत्या । आदिग्रहणाद् याज्ञदत्या-
दयो भवन्ति ॥

चौपयतचैकयतचैटयतचैल्वयतसैकयतानां च ॥ १३२ ॥

चौपयतादीनां शतप्रकृतिकाणन्तानां स्त्रियामणः प्यङ्गादेशो
भवति । अगुरूपान्तार्थ आरम्मः । चौपयस्या । चैकयस्या । चैटयस्या ।
चैल्वयस्या । सैकयस्या ॥

भोजस्य क्षत्रियायाम् ॥ १३३ ॥

भोजशब्दान्त्यस्यालः स्थाने क्षत्रियायां स्त्रियामभिधेयायां प्यङ्गा-
देशो भवति । भोज्या । क्षत्रियायामिति किम् । भोज्जा । भोजापत्यमप्य-
भेदोपचाराद् भोजेत्युच्यते यथा चम्बुः । अजादित्वात् ङीप् भवति(?) ॥

सूतस्य युवत्याम् ॥ १३४ ॥

सूतशब्दस्यान्त्यस्यालः स्थाने प्राप्तयौवनायां स्त्रियामभिधेयायां
प्यङ्गादेशो भवति । सूत्या । युवत्यामिति किम् । सूता ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकण्ठेविद्धीनां वा ॥ १३५ ॥

दैवयज्ञि (या?इत्या)दीनामिजन्तानां स्त्रियामिजः प्यङ्गादेशो वा
भवति । योगद्वयेन व्यवहाराद् गोत्र इति न सम्बध्यते । तेनापत्यमात्रे
विधानं भवति । तत्र पौत्रादौ प्राप्ते, अनन्तरापत्ये त्वप्राप्ते विभाषा भवति ।
दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी । शौचिवृक्ष्या शौचिवृक्षी । सात्यमुग्र्या सात्यमुग्री ।
कण्ठेविद्ध्या कण्ठेविद्धी ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

तृती हृदयहारिण्यां तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्राग् जितादण् ॥ १ ॥

जयति दीव्यति खनति संस्कृतमिति वक्ष्यति । ततः प्राग् येष्या-
स्तेष्वप्रत्ययो भवति । अधिकारः परिभाषाविधिर्वा । अयं त्रिष्वपि
दर्शनेष्वपवादविषयं परिहृत्य प्रवर्तते । वक्ष्यति तस्यापत्यं औपगवः ।
आश्वपतः ॥

दित्यदित्यादित्ययमेभ्यो ण्यः ॥ २ ॥

दित्यादिभ्यः प्राग्जितीयेष्वर्थेषु ण्यप्रत्ययो भवति । (कर्तरि ? अर्थ-
वि)शेषलक्षणपवादानयं पूर्वविप्रतिषेधेन (बाधते) । दितिर्देवता अस्मेति
दैत्य इति ण्यस्यावकाशः । अर्धविशेषलक्षणस्याणपवादस्य ढकोऽवकाशः
आग्नेय इति । इहोभयं प्राप्नोति दितेरपत्यमिति । पूर्वविप्रतिषेधेन ण्य एव
भवति । दैत्यः । कथं दैतेयः । 'एरक्तिनः' इति ङीष्प्रत्यये दितिशब्दात्
स्त्रीलक्षणढक्प्रत्ययो भवति । नु चायं प्रातिपदिकग्रहणपरिभाषाविषयः ।
दितिशब्दस्य स्त्रियां नियतत्वात् । एवमदितेरादित्यः । आदित्यस्या-
दित्यः । यमस्य याम्यः ॥

पत्युत्तरपदाच्च ॥ ३ ॥

पतिशब्दोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात् प्राग्जितीयेष्वर्थेषु ण्यप्रत्ययो
भवति । बार्हस्पत्यम् । बानस्पत्यम् । कथमौर्ध्वपतमिति । उर्ध्वपतिर्नाम पत्रं
तस्येदमित्यर्थे पत्राद्धे ? द्वाह्य इत्यनेनैव भवति ॥

अश्वशतधनगणराष्ट्रकूलगृहपशुधान्यधर्मधन्वन्सभा-
प्राणसेनाक्षेत्रादिपूर्वादण् ॥ ४ ॥

अश्वादिपूर्वात् पतिशब्दात् प्राग्जितीयेष्वर्थेष्वप्रत्ययो भवति ।
पूर्वस्य ण्यस्यापवादः । आश्वपतम् । (शतपतम् ।) धानपतं, गाणपतं, राष्ट्र-
पतं, कौलपतं, गार्हपतं, पाशुपतं, धान्यपतं, धार्मपतं, धान्वपतं, साभा-
पतं, प्राणपतं, सैनापतं, क्षेत्रपतम् । (पूर्वस्यापवादः ?) ॥

अः स्थाम्नः ॥ ५ ॥

स्थामन्शब्दात् प्राग्जितीयेष्वर्थेषु अप्रत्ययो भवति । स्थाम(श ? न्श)ब्दस्य सामर्थ्यवचनत्वादपत्याद्यैरशेषैः केवलस्य न योग इति तदन्तस्य ग्रहणम् । अश्वस्येव स्थामा यस्य अश्वत्थामा । तस्यापत्यादि अश्वत्थामः ॥

लोम्नोऽपत्येषु ॥ ६ ॥

लोमान्ताद् बहुष्वपत्येषु अः प्रत्ययो भवति । ॥

पृथिव्या जः ॥ ७ ॥

.... पार्थिवः पार्थिवी ॥

अञ्जुत्सोदपानविकरविनदतरुणतलुनधेनुपीलुकुणसुवर्णपृपदंशेभ्यः ॥ ८ ॥

उत्सादिभ्यः प्राग्जितीयेष्वर्थेष्वप्रत्ययो भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । वैकरः । वैनदः । तारुणः । तालुनः । धैनवः । पैलुकुणः । सौवर्णः । पृपदंशः इति गणसूत्रमेवात्र पठितम् । तस्यायमर्थः — पृपदित्यं (सेस ? शेऽ)भिधेये अजमुत्पादयति । पार्षदोऽशः । अन्यत्रापि पार्षदः । अणैव भवति । स्वरे विशेषः ॥

भरतकुरुसत्त्वदिन्द्रावसानजनपदपञ्चालोशीनरेभ्यः

[॥ ९ ॥

भरतादिभ्यः प्राग्जितीयेष्वर्थेष्वप्रत्ययो भवति । भारतः । कौरवः । सात्त्वतः । ऐन्द्रावसानः । जानपदः । पाञ्चालः । औशीनरः ॥

त्रिष्टुवनुष्टुप्ककुबुष्णिक्पङ्क्तिजगतीबृहतीभ्यः ॥ १० ॥

त्रिष्टुवादिभ्यः प्राग्जितीयेष्वर्थेष्वप्रत्ययो भवति । त्रैष्टुभः । आनुष्टुभः । काकुभः । औष्णिहः । पाङ्क्तः । जागतः । बार्हतः ॥

घृहन्महद्रथन्तरमध्यन्दिनभल्लकीयमहानदमहानस-
महाप्राणेभ्यः ॥ ११ ॥

वृहदादिभ्यः प्राग्जित्तीयेष्वर्थेष्वन्प्रत्ययो भवति । बार्हतः । माहतः ।
राथन्तरः । माध्यन्दिनः । मालकीयः । माहानदः । माहानसः । माहा-
प्राणः । इजादीनामपवादोऽयम् ॥

बष्कयादसमासे ॥ १२ ॥

बष्कयशब्दादसमासे प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु अन्प्रत्ययो भवति । बा-
ष्कयः । समासे तु सौबाष्कयिः । अत इज् भवति ॥

उदस्थानाद् देशे ॥ १३ ॥

उदस्थानशब्दाद् देशेऽभिधेये अन्प्रत्ययो भवति । उदस्थाने भव
औदस्थानः । अन्यत्रोदस्थानो नाम कश्चित्, तस्मापत्यमौदस्थानिः । पूर्व-
वदिज् ॥

ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १४ ॥

ग्रीष्मशब्दादच्छन्दसि प्राग्जित्तीयेष्वर्थेष्वन्प्रत्ययो भवति । ग्रीष्मः ।
अच्छन्दसीति किम् । ग्रीष्मी त्रिष्टुप् । अणैव भवति ॥

देवाद् यञ् च ॥ १५ ॥

देवशब्दात् प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु यन्प्रत्ययो भवति । चकारादञ्च ।
दैव्यः (दैवम्) ॥

ब(र्हि ? हि)पटीकक् च ॥ १६ ॥

प(र्हि ? हि)शब्दात् प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु टीकक्प्रत्ययश्चकाराद् यञ्
च भवति । 'अन्ययानारात्' इति टिलोपो वक्ष्यते । बर्हिर्भवो बाहीकः
बाह्वः । टकारो ङीनर्थः । बाहीकी ॥

द्विगोरनपत्येऽजादेर्लुगादिः ॥ १७ ॥

अपत्यादन्यस्मिन् प्राग्जित्तीयेऽर्थे द्विगोरुत्पन्नस्याजादेस्तद्धितस्य स-
कृत्तुम् भवति, नतु द्विः । पञ्चसु कपालेषु पञ्चकपाल्यां वा संस्कृतं
पञ्चकपालम् । तस्मात्त्वणि पाञ्चकपालम् । त्रीन् वेदान् त्रिवे(र्दि ? दीं)
वा अधीते त्रिवेदः । द्विगोरिति किम् । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः ।

अवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीते त्रैविद्यः । अनपत्य इति किम् । द्वे-
मातुरः । अजादेरिति किम् । पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतः पञ्चगर्गरूप्यः ।
अद्विरिति किम् । पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं पाञ्चकपालम् । प्राग्वितीय
इत्येव । द्वाभ्यां नौभ्यां तरन् द्विनाविकः ॥

प्राग्वतेरग्निकलिभ्यां ढक् ॥ १८ ॥

‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः’ इति वक्ष्यति । प्राग् वतिसंशब्दनाद्येऽर्था-
स्तेष्वग्निकलिभ्यां ढक्प्रत्ययो भवति । आग्नेयः कालेयः । एवमग्निदेवता
अस्य, अग्नेः स्वं निमित्तमुत्पातः संयोगो वा आग्नेयः । प्राग्वतेरिति किम् ।
अग्निवत् कलिवत् । अग्नित्वं कलित्वम् । अणादिवाधार्थं वचनम् ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ ॥ १९ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां प्राग्वतेरर्थेषु यथासङ्गं नञ्संज्ञौ प्रत्ययौ भवतः ।
स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । पौंसम् । एवं स्त्रीषु भवं स्त्रीभ्यो हितमित्यादौ ।
प्राग्वतेरित्येव । स्त्रीवत् । पुवत् ॥

भावे वा ॥ २० ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्संज्ञौ भावे वा भवतः । स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । पौंसम् ।
पुंस्त्वम् । स्वतलावेव प्राप्नो ॥

गोरचि यत् ॥ २१ ॥

गोशब्दादजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद् भवति । गवि भवं गोः स्वं वा
गव्यम् । अचीति किम् । गोरगतो गोरूप्यः ॥

तस्यापत्यम् ॥ २२ ॥

अर्थनिर्देशार्थं पूर्वोत्तरैः प्रत्ययैरग्निसम्बध्यते । तस्येति पष्ठचन्ताद-
पत्यमित्येतस्मिन्नर्थे प्रागुक्ता अणादयो भवन्ति । उपगोरपत्यमौपगवः ।
दितेरपत्यं दैत्यः । एवं वार्हस्पत्यः । आश्वपतः । पार्थिवः । औत्सः ।
आग्नेयः । कालेय इत्यादि ॥

आधात् ॥ २३ ॥

अपत्ये येऽर्णादयस्ते गोत्रादिपुरुषेभ्य एव भवन्ति । यस्य यस्य

यदपत्यं तत्र तत्र भेदेन विधेः प्रसङ्गे नियमोऽयं क्रियते । सर्व एव हि पूर्वजा व्यवहितेनापि पुत्राणि नरके न पतन्ति इत्याप्रकृतीनां सर्वमपत्यं भवति । उपगोरपत्यमौपगवः । तस्याप्यौपगवः । देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः । तस्यापि देवदत्तिः । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः । तस्यापि गार्ग्य इत्यादिषु (च ? प)रमप्र(कृ)तिवाचिनोऽणादयो भवन्ति, न तु यथासर्वं जनकात् ॥

पौत्रादेरस्त्रियां गुर्वायत्ते ॥ २४ ॥

पित्रादिवंश्यो ज्यायान् भ्राता अन्योऽपि वा सपिण्डः स्थविरतरो गुरुः । पौत्रादेरपत्याद् गुर्वायत्ते स्त्रीवर्जितेऽपत्ये अणादयो भवन्ति । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिगार्ग्यः । तस्यापत्यं गार्ग्यायणः गुर्वायत्तश्चेत् । भस्त्रियामिति किम् । गार्गी । गुरुग्रहणादन्यायत्ते गार्ग्यः । आयत्तग्रहणाद् यो गुरौ सत्यपि स्वतन्त्रो व्यवहरति स कुत्सार्थां गार्ग्यः । कथं गार्ग्यायणो जात्मनः । पदान्तरसमानाधिकरण्यादत्र कुत्सा । यस्तु गुरावसत्यपि तदादिष्टमाचरति, स मृतस्यापि गुरोस्तदादिष्टाचरणादायत्त एवेति प्रशंसार्थं गार्ग्यायणः । असगोत्रगुर्वायत्तेऽपि प्रशंसास्पदत्वात् गार्ग्यायण एव । मृतस्तु न कस्यचिदायत्त इति गार्ग्य इत्युच्यते । पूर्वं गुर्वायत्त इति गार्ग्यायणव्यपदेशेऽपि न दोषः । सर्वथा गार्ग्यशब्दो विशेषविवक्षाया-मपरिहार्यः ॥

अत इञ् ॥ २५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्तात् प्रातिपदिकादपत्यमात्रे इन्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । दक्षस्य अपत्यं दाक्षिः । प्राक्षिः । तपरकरणं किम् । कीलालपा धावणी इत्य(तो) मा भूत् । कथं 'प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली' इति । शेषविवक्षायामण् भविष्यति ॥

प्रागणो विदादिभ्यः शेषे ॥ २६ ॥

शिवादिभ्योऽण् विदास्यते । ततः प्राग् यत्रार्थे प्रत्यया विहितास्ततोऽन्यत्र शेषेऽपत्ये विदादिभ्यः शिवादिगणात् प्रागुक्तेभ्य इन्प्रत्ययो भवति । पिदस्यापत्यं पैदिः । और्विः । गर्गस्यापत्यं गार्गिः । वात्सिः । अश्वस्यापत्य-माश्विः । शाक्निः । कुक्षस्यापत्यं कौक्षिः । व्राक्षिः । नडस्यापत्यं नाडिः ।

चारिः । हारीतस्यापत्यं हारीतिः । प्रागण इति किम् । शिवस्यापत्यं शैवः ।
शेष इति किम् । विदस्यापत्यं पौत्रादि वैदः । गार्ग्यः ॥

उदङ्कादिभ्यश्च ॥ २७ ॥

उदङ्कादिभ्योऽपत्यमित्येतस्मिन्नर्थे इन्द्रप्रत्ययो भवति । ऋष्यणो-
ऽपवादः । औदङ्गिः । औदालकिः । आरुणिरित्यादयः ॥

बाहूपचाहूपचिन्द्रजघ्रेनुशटाकुशिवाकुभ्यो गोत्रा-
दिभ्यः ॥ २८ ॥

बाह्वादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्योऽपत्ये इन्द्रप्रत्ययो भवति । बाहविः ।
औपयाहविः । औपचिन्द्रविः । आजघ्रेनविः । (च ? शा)टाकविः ।
शैवाकविः । गोत्रादिभ्य इति किम् । बाहुर्नाम कश्चित् । तस्यापत्यं
बाहवः ॥

वृकलाकृकलाचूडाबलाकाजङ्घाछगलाभगलालहका-
ध्रुवकाध्रुवकामूपिकासुमित्रादुर्मित्राभ्यः ॥ २९ ॥

वृकलादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्योऽपत्येऽभिधेये इन्द्रप्रत्ययो भवति ।
वार्कलिः । कार्कलिः । चौडिः । बालाकिः । जाङ्घिः । छागलिः । (भागलिः) ।
लाहकिः । ध्रौवकिः । धौवकिः । मौपिकिः । सौमित्रिः । दौर्मित्रिः ।
गोत्रादिभ्य इति किम् । वार्कलः ॥

युधिष्ठिरार्जुनरामसङ्कर्षणकृष्णगदप्रद्युम्नसाम्बसत्यक-
शूरासुराजीगर्तेभ्यः ॥ ३० ॥

युधिष्ठिरादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः इन्द्रप्रत्ययो भवति । यौधिष्ठिरिः ।
आर्जुनिः । रामिः । साङ्कर्षणिः । कार्पणिः । गादिः । प्राद्युम्निः । साम्बिः ।
सात्यकिः । शौरिः । आसुरिः । आजीगर्तिः । गोत्रादिभ्य इति किम् ।
यौधिष्ठिरः ॥

सुधावत्पुष्करसदनुरहदनडुत्पञ्चसप्ताष्टक्षेमवृद्धिमाप-
शराविश्वंखलातोदिखरनादिभ्यः ॥ ३१ ॥

सुधावदादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्य इञ्प्रत्ययो भवति अपत्येऽभि-
धेये । सुत्रा विद्यते यस्यासौ सुधावान् । तस्यापत्यं सौधावतिः । पौक-
रसादिः । उभयपदवृद्धिः । आनुरहतिः । आनहुदिः । पात्रिः । सात्रिः ।
आष्टिः । क्षैमवृद्धिः । मापिः । शारापिः । शार्हलिः । तौदिः । स्वारनादिः ।
गोत्रादिभ्य इत्येव । सौधावतः ॥

प्राकारनगराभ्यां मर्दिनः ॥ ३२ ॥

प्राकारनगराभ्यां परस्मान्मर्दिन्शब्दादपत्य इञ्प्रत्ययो भवति ।
प्राकारमर्दिः । नागरमर्दिः ॥

इन्द्राग्निदेवेभ्यः कर्मणः ॥ ३३ ॥

इन्द्रादिभ्यः परस्माच्छर्मन्शब्दादपत्ये इञ्प्रत्ययो भवति । ऐन्द्र-
शर्मिः । आग्निशर्मिः । देवशर्मिः ॥

उदञ्चः संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

उदञ्चोऽपत्ये संज्ञायां गम्यमानायामिञ्प्रत्ययो भवति । औदञ्चिः ।
संज्ञात्वादेव नलोपाभावः । संज्ञायामित्येव । औदीचः ॥

कुसुभ्यां नाम्नः ॥ ३५ ॥

कु सु इत्येताभ्यां परान्नामन्शब्दादपत्ये इञ् भवति । कौनामिः ।
सौनामिः ॥

शिरोलोमभ्याम् ॥ ३६ ॥

शिरोलोमशब्दाभ्यामपत्येऽभिधेये इञ्प्रत्ययो भवति । केवलयो-
रपत्यार्थेन योगाभावादेतौ शिरोलोमशब्दा तदन्तौ गृह्येते । (हास्तिशीर्षिः)
'शीर्षस्तद्धिते च' इति शीर्षभावः । शारलोमिः ॥

सम्भूयोम्भोमितौजश्शलङ्कूनां लोपश्च ॥ ३७ ॥

सम्भूयप्रभृतीनामपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति । अन्तलोपश्च ।
साम्भूयिः । आम्भिः । आभितौजिः । शालङ्किः । भूयमोऽपि केचिन् ।
भौयिः । बाह्यादीनामनकारान्तार्थः, कचिद् बाधकवाचनार्थ आरम्भः ॥

व्याससुधातृवरुटनिषादचण्डालबिम्बानामकङ्क च

[॥ ३८ ॥]

(बिम्बा ? व्यासा) दीनामपत्यमात्रेऽभिधेय इज्प्रत्ययो भवति ।
तरसन्नियोगेन चान्त्यस्याकङ्कदेशः । व्यासस्यापत्यं वैया(सिकः ? सकिः) ।
सौधातकिः । वारुटकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः । नैषाद इति
शिवादिपाठात् ॥

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दनिषादेभ्योऽनन्तरेऽञ् ॥ ३९ ॥

पुनर्भूप्रभृतिभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽज्प्रत्ययो भवति । पुनर्भ्वोऽपत्यं पौन-
र्भवः । पौत्रः । दौहित्रः । नानान्दः । नैषादः ॥

परस्त्रियाः परशुश्च ॥ ४० ॥

परस्त्रीशब्दादनन्तरापत्ये अज्प्रत्ययो भवति । परशुश्चास्यादेशो
भवति । परस्त्रिया अपत्यं पारशवः । ग्राह्मणोढायाः शुद्धाया अपत्यमि-
त्यर्थः । तथा च स्मृतिः—

“विप्राच्छूद्रा निषादास्त्र्यं
सृते पारशवं तथा ।”

इति ॥

विदोर्वकश्यपकुशिकभरद्वाजोपमन्युकिलातविदर्भ-
विश्वानरार्ष्टिपेणेभ्यः पौत्रादौ ॥ ४१ ॥

विदादिभ्यः पौत्रादावपत्ये अज्प्रत्ययो भवति । विदस्यापत्यं
पौत्रादि (वैदः ।) एवमौर्वः । (काश्यपः ।) कौशिकः । भारद्वाजः । औपम-
न्यवः । कैलातः । वैदर्भः । वैश्वानरः । आर्ष्टिपेणः । पौत्रादाविति किम् ।
वैदिः । अनन्तर इज् ॥

ऋतभागहर्यश्चभ्रियकापस्तम्बकुचवारशरद्वच्छुनक-
धेनुभ्यः ॥ ४२ ॥

ऋतमागादिभ्यः पौत्रादावपत्ये अज्प्रत्ययो भवति । ऋतमागस्या-
पत्यम् अर्तमागः । एवं हार्यवः । प्रियकः । आपस्तम्भः । कौचवारः ।
शारद्वतः । शौनकः । चैनवः ॥

गोपवनशिमुचिन्दुभाजनाश्वावतानश्यामाकशम्भक-
श्यापर्णेभ्यः ॥ ४३ ॥

गोपवनादिभ्यः पौत्रादावपत्ये अज्प्रत्ययो भवति । गोपवनः ।
शैग्रवः । चैन्दवः । (भाजनः । आ)श्वावतानः । श्यामाकः । शम्भकः ।
श्यापर्णः ॥

हरितकिन्दासवह्यस्कार्कलूपवध्योगविष्णुवृद्धप्रतियोध-
रथीतररथन्तरगविष्टिरगविष्टिलनिपादशायरमठरसृदारुपृदा-
कुम्भ्यश्च ॥ ४४ ॥

हरितादिभ्यः पौत्रादावपत्ये अज्प्रत्ययो भवति । हरितस्यापत्यं पौ-
त्रादि हरीतः । एवं कैन्दासः । पाद्वह्यः । आर्कलूपः । वाध्योगः ।
विष्णुवृद्धः । प्रतियोधः । रथीतरः । रथन्तरः । गविष्टिरः । गविष्टिलः ।
निपादः । शायरः । मठरः । सार्दारवः । (पार्दारवः) । त एते विरादयः ॥

गर्गवत्साजव्याघ्रपात(सन्त्य ?)संस्कृतिप्राचीनयोग-
पुलस्तिरेभशटशङ्खामिवेशेभ्यो यञ् ॥ ४५ ॥

गर्गादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावर्थे यज्प्रत्ययो भवति ।
गार्ग्यः । वात्स्यः । भाज्यः । व्याघ्रपादः । सांस्कृत्यः । प्राचीनयोग्यः ।
पुलस्त्यः । रैभ्यः । शाख्यः । शङ्ख्यः । आश्विन्यः । गोत्रादीति क्तिप् ।
गर्गो नाम कश्चित्, तस्यापत्यं गार्ग्यः । पौत्रादाविति क्तिप् । गार्ग्यः ॥

धूमावटचमसनमसधनञ्जयवृक्षविश्रावसुजरमाणकुरु-
क्तानडुद्भ्यः ॥ ४६ ॥

धूमदिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । धूम्यः ।
भावय्यः । चामस्यः । नामस्यः । धानज्जय्यः । ताक्ष्यः । वैश्रावस्यः ।
जारभाण्यः । कौरुक्यः । आनडुब्धः ॥

लोहितशंशितवभ्रुवल्गुमण्डुमङ्क्षुशङ्कुलिगुजिगीपुगु-
हलुमन्तुतन्तुभ्यः ॥ ४७ ॥

लोहितादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति ।
लोहितस्यापत्यं पौत्रादिर्लोहित्यः । शंशित्यः । नाग्रव्यः (कौशिक) एवे-
त्यर्थः । विशेषो वक्ष्यते । वाल्गव्यः । माण्डव्यः । माङ्क्षव्यः । शाङ्गव्यः ।
लैगव्यः । जैगीपव्यः । गौहलव्यः । मान्तव्यः । तान्तव्यः । स्त्रियां तु
लौहित्यायनी शं(शि)त्यायनीति 'लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यो नि-
त्यमि'ति ङीप्प्रत्ययः ॥

मनुमनार्थासूनुसुकर्पकथकाक्षतरुक्षतलुक्षतण्डवत-
ण्डकविकतेभ्यः ॥ ४८ ॥

मन्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । मनोर-
पत्यं पौत्रादिर्मानव्यः । कथं मानवी प्रजा । लोहितादित्वान्नित्यं स्त्रियां
ङीप्प्रत्ययेन भवितव्यम् । नैवम् । अत्रानन्तरापत्ये ऋपिवचनत्वादण् ।
मानार्थी । मानाभ्यः । तथा सौनव्यः । स्याव्यः । कर्पव्यः । का-
(ध्यः ? यव्यः) । आक्ष्यः । तारुक्ष्यः । तालुक्ष्यः । ताण्ड्यः । वातण्ड्यः ।
आङ्गिरस एवेत्यर्थविशेषो वक्ष्यते । तथा ऋव्यः आङ्गिरस एवेत्यत्राप्यर्भ-
विशेषः । कात्यः ॥

शकलकण्वगोकक्षागस्त्यकुण्डिनीयज्ञवल्कवर्णवल्का-
मयजातविरोहितवृषगणरहूगणशण्डिलमुद्रलेभ्यः

[॥ ४९ ॥

शकलादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । शक-
लस्यापत्यं शकल्यः । एवं काण्व्यः । गौकक्ष्यः । आगस्त्यः । कौण्डिन्यः ।
याज्ञवल्क्यः । वार्णवल्क्यः । आमयजात्यः । वैरोहित्यः । वार्षगण्यः ।
राहूगण्यः । शण्डिल्यः । मौद्रल्यः ॥

मुसलोलूकजतुर्कर्मन्त्रिताश्मरथशर्कराक्षपूतिमाप-
स्थूरागतपिङ्गलकृष्णगोलन्देभ्यः ॥ ५० ॥

मुसलादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । मुसल-
स्यापत्यं पौत्रादिर्भूतस्यः । एवमौलूक्यः । जतुर्कर्ण्यः । मान्त्रित्यः ।
आश्मरथ्यः । शर्कराक्ष्यः । पौतिमाष्यः । स्थौर्यः । आगत्यः ।
पैङ्गल्यः । कृष्ण्यः । गोलन्यः ॥

भिपक्तितिक्षाभडितभण्डितचिकितेन्द्रहृदेवहूपिप्पल्वे-
कलूबृहदभिजमदभिपराशरेभ्यः ॥ ५१ ॥

भिपगादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । भिष-
जोऽपत्यं पौत्रादि भैषज्यः । तैतिक्ष्यः । भाडित्यः । भाण्डित्यः । चैकित्यः ।
ऐन्द्रहव्यः । दैवहव्यः । पैप्पलव्यः । ऐकलव्यः । वार्हदग्न्यः । (जामद-
ग्न्यः ।) पाराशर्यः । कथम(न)न्तरापत्ये रामो जामदग्न्यः व्यासः पारा-
शर्य इति । पौत्रादिकार्यकरत्वात् पुत्रोऽप्यभिधीयते । जामदग्न्यः पाराशर
इति च प्रथमापत्यविवक्षायामपि ॥

दल्भकुलटकुटीगुचणकचुलुकोर्जकर्कटालापिन्सर्वर्ण-
सुवर्णसुलाभिद्विदहदादिभ्यः ॥ ५२ ॥

दल्भादिभ्यः पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । दल्भस्यापत्यं पौत्रादि-
र्दल्भ्यः । कौलव्यः । कौटीगव्यः । चाणक्यः । चौलुक्यः । औज्यः ।
कार्कट्यः । आलाप्यः । सावर्ण्यः । सौवर्ण्यः । सौलभिद्यः । वैदहव्यः ।
भ्राकृतिगणोऽयं गर्गादिः । एवमन्येऽपि यथादर्शनमवगन्तव्याः ॥

वाजादसमासे ॥ ५३ ॥

वाजशब्दादसमासे वर्तमानादपत्ये पौत्रादौ यञ् भवति । वाजस्या-
पत्यं पौत्रादिर्वाज्यः । समासे तु सौवाजिः ॥

मघोर्वाहणे ॥ ५४ ॥

मधुशब्दात् पौत्रादावपत्ये यञ् भवति ब्राह्मणे वाच्ये । माधव्यः
ब्राह्मणश्चेत् । माधवोऽन्यः ॥

वध्नोः कौशिके ॥ ५५ ॥

वध्नशब्दात् पौत्रादावपत्ये यञ् भवति कौशिके वाच्ये । वा-
ध्नव्यः कौशिकश्चेत् । वध्नवोऽन्यः । वध्नशब्दो गर्गादिषु पठित एव । ततः
सिद्धे यत्नि कौशिके नियमार्थं वचनम् । गर्गादिषु पाठोऽन्तर्गणकार्यार्थः ।
तेन 'लोहितादिभ्य' इत्यादिना स्त्रियां ष्फप्रत्ययः । वध्नव्यायणी ॥

कवेराङ्गिरसे ॥ ५६ ॥

कविशब्दादङ्गिरसोऽपत्यविशेषे पौत्रादौ यञ् भवति । काव्यः ।
आङ्गिरस इति किम् । कावेयः । कविशब्दो गर्गादिषु पठ्यते । तस्य निय-
मार्थं वचनम् । आङ्गिरस एव यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थो गणे पाठः ।
काव्यायनी ॥

बौधात् ॥ ५७ ॥

बोधशब्दादाङ्गिरसे पौत्रादावपत्ये यञ् भवति । बौध्यः । आङ्गिरस
इति किम् । बौधिः ॥

वतण्डात् ॥ ५८ ॥

वतण्डशब्दादाङ्गिरसे पौत्रादावपत्यविशेषे यञ् भवति । वातण्ड्यः ।
किमर्थमिदम् । गर्गादिष्वपि पठित एव शिवादिष्वपि पठ्यते । तत्राङ्गिरसे
शिवाद्यणो बाधनार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे तु भवत्र पाठसामर्थ्यात् प्रत्य-
यद्वयमपि भवति । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

स्त्रियां लुक् ॥ ५९ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसस्य यञ्प्रत्ययस्य लुक् भवति ।
लुकि कृते 'वतण्डाराठचण्डालेभ्य' इति ङीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरस्यां वृ
वातण्ड्यायनी । शिवाद्यणि कृते वातण्डी ॥

अश्वादिमशङ्कुपुटकुटरोहिणखर्जूरपिण्डूरभडिलभण्डिल-
भडितभण्डितेभ्यः फञ् ॥ ६० ॥

आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति ।
आश्वायनः । (आश्वमायनः ।) शङ्खशन्दो गर्गादावुक्तः । कुञ्जादिषु च
वक्ष्यते । तेन त्रैरूप्यम् । शाङ्खायनः । शाङ्खायन्यः । शाङ्ख्यः । पी(गा ? टा)-
यनः । कौटायनः । रौहिणायनः । खार्जुरायणः । पैण्डूरायणः । भाङ्गि-
लायनः । भाण्डिलायनः । भाङ्गितायनः । भाण्डितायनः ॥

प्रहृतरामोदक्षान्तकालकाशकुलगोबोहार्कस्वनध्वन-
पादचक्रेभ्यः ॥ ६१ ॥

प्रहृतादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति । प्राहृतायनः । रामोदा-
यनः । क्षान्तायनः । कालायनः । काशायनः । कौटायनः । गौवाह्वा-
यनः । आर्कायणः । सौवनायनः । ध्वनायनः । पादायनः । चाक्रायणः ॥

ग्रीवाश्रविष्ठापवित्रापविन्दागोभिन्वाग्निमन्द्यामधूमधू-
म्रवैस्तविश्वानरविदेभ्यः ॥ ६२ ॥

ग्रीवादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति । श्रिवायणः । श्राविष्ठा-
यनः । पावित्रायणः । आपविन्दायनः । गोमायनः । वाग्मायनः । श्या-
मायनः । धौमायनः । धौमायणः । वान्तायनः । वैश्वानरायणः । वैदायनः ॥

जडखडार्हग्रीष्मव्रीक्षविशम्पविशालगिरिचपलनमदा-
सकानडुल्लेभ्यः ॥ ६३ ॥

जडादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति । जाडायनः । खाडायनः ।
मू(आ)र्हायणः । ग्रीष्मायणः । वैक्षायणः । वैशम्पायनः । वैशाला-
यनः । गैरायणः । चापलायनः । नामदासकायनः । आनडुल्लायनः ॥

धन्यघर्भोर्जुनवैल्योत्सातवकितवशूद्रखदिरसुमनोदुर्म-
नोभ्यः ॥ ६४ ॥

धन्यादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फञ् भवति ॥

जातात् पुंसि ॥ ६५ ॥

....
... ..

जातस्य अपत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जा-
तेयः ॥

शपभरद्वाजाभ्यामात्रेये ॥ ६६ ॥

.... अपत्यविशेषेऽभिधेये फञ्
भवति । शापायनः आत्रेयश्चेत् । शपिरन्यः । शारद्वाजायनः आत्रेयश्चेत् ।
भारद्वाजोऽन्यः । विदादित्वादञ् ॥

आत्रेयाद् भारद्वाजे ॥ ६७ ॥

आत्रेयशब्दाद् भारद्वाजेऽपत्यविशेषे फञ् भवति । आत्रेयायनः
भारद्वाजश्चेत् । आत्रेयिरन्यः ॥

भर्गात् त्रैगर्ते ॥ ६८ ॥

भर्गशब्दात् त्रैगर्तेऽपत्यविशेषे फञ् भवति । भार्गयणः त्रैगर्तश्चेत्
भर्गिरन्यः । अश्वदिगणसूत्राण्येतानि ॥

कुञ्जवध्नशङ्खभस्मगणलोमशटशाकशुण्डाशुभस्क-

न्दस्कम्भविशाभ्यः फ्यञ् ॥ ६९ ॥

कुक्षादिभ्यो गोत्रादिभूतेभ्यः पौत्रादावपत्ये फ्यञ्प्रत्ययो भवति ।
कौक्षायन्यः । कौक्षायन्यौ । एवं ब्राह्मणायन्यः । शङ्खायन्यः । भास्मा-
यन्यः । गाणायन्यः । लोमायन्यः । शटायन्यः । शाकायन्यः । शौण्डा-
यन्यः । शौभायन्यः । स्कान्दायन्यः । स्काम्भायन्यः । वैशायन्यः । पौत्रा-
दावित्येव । कौक्षिः । अनन्तरापत्ये इञ् ॥

स्त्रीबहुषु फक् १२ ॥ ७० ॥

कुञ्जादिभ्यः स्त्रियां बहुषु च फक्प्रत्ययो भवति । कौञ्जायना
स्त्री । कौञ्जायना बहवः । एवं ब्राह्मणायना स्त्री ब्राह्मणायना बहवः इ-
त्यादि । स्त्रियामिति किम् । कौञ्जायन्यः पुमान् । बहुव्रित्ति किम् ।
कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्या ॥

नडचरवकमुञ्जेतिकेतिशोपकलमकसप्तलराजप्य-
तिकाभिश्मभ्यः ॥ ७१ ॥

नडादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पात्रादावपत्ये फक्प्रत्ययो भवति ।
नाडायनः । चारायणः । (पा० या) कायन । मौञ्जायनः । ऐतिकायनः ।
ऐतिशायनः । आपकायनः । लामकायनः । साप्तलायनः । राजप्यायनः ।
तैकायनः । आग्निशर्मायणः । अग्निशर्मन्शब्दाद् वृषगण एवेत्यर्थविशेषो
वक्ष्यते । पौत्रादावित्येव । नाडिः । चा(गि० रिः) ॥

वृषगणप्राणनरसायकदासकमित्रपिङ्गरपिङ्गलकिङ्कर-
किङ्कलकातरकातलेभ्यः ॥ ७२ ॥

वृषगणादिभ्यः पात्रादावपत्ये फक् भवति । वार्षगणायनः । प्राणा-
यनः । नारायणः । सायकायनः । दासकायनः । भैत्रायणः । पैङ्गरायणः ।
पैङ्गलायनः । कैङ्गरायणः । कैङ्गलायनः । कातरायणः । कातलायनः ।
पौत्रादावित्येव । वार्षगणिः ॥

द्वीपाजकाश्यकाश्यपकाव्यामुप्यामित्रचित्रलिङ्गकुमा-
रलोहदुर्गेभ्यः ॥ ७३ ॥

द्वीपादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । द्वीपायनः ।
भाजायनः । काश्यायनः । काश्यपायनः । कान्यायनः । आमुप्यायणः ।
आमित्रायणः । (चैत्रायणः) । उँ(ङ्गला० झा)यनः । कामारायणः । लौहा-
यनः । दौर्गायणः ॥

स्तम्बाग्रिशिशपाटुणशकटसुमतमिमतर्छजगन्धरयु-
गन्धरहंसकपञ्चालेभ्यः ॥ ७४ ॥

स्तम्बादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । स्ताम्बायनः । आग्रायणः ।
शैशपायनः । तार्णायनः । शाकटायनः । सौमतायनः । मैमतायनः । आर्च्छा-
यनः । जागन्धरायणः । यौगन्धरायणः । हांसकायनः । पाञ्चालायनः ॥

दण्डिन्हस्तिन्चमसिन्सुगत्यस्थिरकब्राह्मणाश्वलच-
टकबदराध्वरखरपकामुकेभ्यः ॥ ७५ ॥

दण्डिन्नित्येवमादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । दण्डिनायनः ।
हारितनायनः । दण्डिहस्तिनोः फकि टिलोपो नास्तीति वक्ष्यते । चामसा-
यनः । तथा सौगत्यायनः । स्थैरकायनः । ब्राह्मणायनः । आश्वलायनः ।
चाटकायनः । घादरायणः । आध्वरायणः । खारपायणः । कामुका-
यनः ॥

ब्रह्मदत्तोदुम्बरशणशोणाश्रवालिशभण्डपेभ्यश्च ॥ ७६ ॥

ब्रह्मदत्तादिभ्यः पौत्रादावपत्ये फक् भवति । ब्राह्मदत्तायनः । औ-
दुम्बरायणः । शणायनः । शोणायनः । आश्रायणः । वालिशायनः । भण्ड-
पायनः ॥

कृष्णरणाभ्यां ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥ ७७ ॥

कृष्णरणशब्दाभ्यां ब्राह्मणवामिष्ठयोरपत्याद्यर्थविशेषणयोरभिधेययोः
फक्प्रत्ययो भवति यथासंख्यम् । कर्णायनो भवति ब्राह्मणश्चेत् । क-
र्णिरन्यः । रणायनो भवति वासिष्ठश्चेत् । राणिरन्यः ॥

शलकुक्रोष्ट्रोलोपश्च ॥ ७८ ॥

शलकुक्रोष्ट्रशब्दाभ्यामपत्ये पौत्रार्दा फक्प्रत्ययो भवति तरसज्जियो-
गेन चानयोरन्यस्य च टोपो भवति । शालदायनः । क्रोष्टायनः ॥

हरितादिभ्योऽञः ॥ ७९ ॥

ह(मि ? रि)तादयः प्रदाकुर्पयन्ता विदाद्यन्तर्गणाः । ह(मि ? रि)-
तादिभ्योऽञन्तेभ्योऽपत्ये फक् भवति । इञोऽपवादः । हरितस्यापत्यं हारि-
तायनः । कैन्दासायन इत्यादि ॥

यजिञ्भ्याम् ॥ ८० ॥

यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् भवति । गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । इजन्ताद् दाक्षायणः । 'द्विषादनुसमुद्रं यज' ।
'सुतङ्गमादिभ्य इजि'त्यतो न भवति, पौत्रादिग्रहणे(न) यजिजोर्विशेष-
णात् । गुर्वीयत्ते वायं प्रत्ययः ॥

शारद्वच्छुनकदर्भेभ्यो भार्गववात्स्याग्रायणेषु ॥ ८१ ॥

शारद्वच्छुनक दर्भ इत्येतेभ्यः पौत्रादावपत्ये फक्प्रत्ययो भवति यथा-
संख्यं भार्गववात्स्याग्रायणेषु वाच्येषु । शारद्वतायनो भवति भार्गवश्चेत् ।
शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकोऽन्यः । दार्भायणो भवति
आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः । पौत्रादावित्येव । शारद्वतः । शारद्वच्छुनक-
शब्दौ विदादी । ताम्यामजोऽपवादः फक्प्रत्ययो (वा ?) भवति ॥

जीवन्तपर्वताभ्यां वा ॥ ८२ ॥

जीवन्तपर्वतशब्दाभ्यां पौत्रादावपत्ये फक्प्रत्ययो वा भवति । इञो-
ऽपवादः । जैवन्तायनः जैवन्तिः । पार्वतायनः पार्वतिः ॥

द्रौणात् ॥ ८३ ॥

द्रौणशब्दात् अपत्ये फक्प्रत्ययो (वा) भवति । द्रौणायनः द्रौणिः ।
कथमनन्तरापत्ये द्रौणायनः । पृथग्योगादपत्यमात्रे ॥

शिवप्रोष्ठप्रोष्ठिकचण्डजम्मकुठारानभिम्लानकहूथोर-
लविरलौपिष्णसुपिण्णोभ्योऽण् ॥ ८४ ॥

पौत्रादाविति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येनापत्यमात्रे विज्ञायन्ते । शिवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । यथाययमिजादीनामपवादः । शैवः । प्रौष्ठः । प्रौष्टिकः । चाण्डः । जाम्भः । कौठारः । आनभिम्लानः । काहू(तः ? थः) । औरलः । वैरलः । पैष्णः । सौपिणः ॥

पिटकपीटाकमृक्षाकवर्तनाक्षविरूपाक्षखदूरकरेखलेख-
सुखलेखनैखञ्जनखञ्जेरमञ्जामिकेभ्यः ॥ ८५ ॥

पिटकादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । पैटकः । पैटाकः । मार्क्षाकः । वर्तनाक्षः । (वैरूपाक्षः) । खादूरकः । रेखः । लैखः । सौखः । लैखनः । खाञ्जनः । खाञ्जेरः । माञ्जमिकः ॥

पर्णकर्णकोहडकहोडककुभोर्णनाभनभागहैहयककु-
त्स्थवृष्णिकक्षीरहृदजलहृदेभ्यः ॥ ८६ ॥

पर्णादिभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । पर्णः । कर्णः । कौहडः । काहोडः । काकुभः । और्णनाभः । नाभागः । हैहयः । काकुत्स्थः । वार्ष्णिकः । । क्षैरहृदः । जालहृदः ॥

यस्कलह्यद्रुह्यायःस्थूणतृणकर्णभलन्दनकुरुपाण्डुवत-
ण्डर्ष्टिषेणतृणतक्षभ्यः ॥ ८७ ॥

यस्कादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । यस्कस्यापत्यं यास्क । एवं लाह्यः । द्रौह्यः । आयःस्थूणः । तार्णकर्णः । भालन्दनः । कौरवः । पाण्डवः । वातण्डः । आर्ष्टिषेणः । तार्णः । ताक्षणः । तक्षन्-
शब्दोऽत्र पठ्यते का(रि)लक्षणमुदीचामिजं वाधितुम् । ण्यप्रत्ययस्य तु वाधा नेष्यते । ताक्षण्यः ॥

गोपिकागोपालिकाकपिलिकाजगिलिकावधिरिकारो-
हितिकार्यश्चेतोर्दिक्षपावर्षिकापृथेलासपत्नीभ्यः ॥ ८८ ॥

गोपिकाप्रभृतिभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । गौपिकः । गौपालिकः ।
कापिलिकः । जागिलिकः । बाधिरिकः । रौहितिकः । आर्यश्वेतः । औ-
त्क्षिपः । वार्षिकः । पार्यः । ऐलः । सापलः ॥

भूमिभूरिसुनिसन्धिजरत्कारुत्कारुहस्तिपादकपिञ्जल-
कुण्डोपरथग्रहागुप्तखर्जूरकर्णमयूरकर्णेभ्यः ॥ ८९ ॥

भूम्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्येऽण् भवति । भूमेरपत्यं भौमः ।
(भौरः १) भौनः । सान्धः । जारत्कारवः । औत्कारवः । अत्र जरत्कारु-
(पका ? त्का) रुशब्दाभ्यां (सु) दन्ताभ्यामप्यं प्रत्ययः (जरत्कारुपुत्रिशब्दः ? १)
ततः प्राप्तितीय एवाणस्ति । हास्तिपादः । कपिञ्जलः । कौण्डोपरथः ।
माहागुप्तः । खार्जूरकर्णः । मायूरकर्णः ॥

नैश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वा ॥ ९० ॥

विश्रवश्चब्दादपत्यमात्रेऽण्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोमेन सस्य
नकारागमो भवति । पक्षे विश् इत्येतस्यावयववस्य लोपो भवति । विश्र-
वसोऽपत्यं वैश्रवणः । विश्लोपपक्षे रावणः ॥

द्वचो नद्याः ॥ ९१ ॥

नदीवाचका ये द्वचस्तेभ्योऽपत्यमात्रेऽण् भवति । सन्ध्या
सान्ध्यः । कुला वौलः । दग्धावनार्थं वचनम् ॥

विपाशगङ्गाभ्याम् ॥ ९२ ॥

विपाशगङ्गाभ्यामपत्येऽण् भवति । विपाशशब्दस्य कुञ्जादित्वात्
पयज्ञा, गङ्गाशब्दस्य शुभ्रादित्वादृक्का तिकादिफिञा च समावेशार्थं वच-
नम् । वैपाशः । वैपाशाग्र्यः । गाङ्गः । गार्द्रयः । गाङ्गायनिः ॥

त्रिवेण्यास्त्रिविणं च ॥ ९३ ॥

त्रिवेणीशब्दादपत्येऽण् भवति ॥ त्रिवेणीशब्दस्त्रिविणं चादेशं प्राप्नोति । त्रैविणः ॥

मानुष्याश्चावृद्धनाम्नः ॥ १४ ॥

मानुष्याश्च नद्याश्च यानि नामानिः अवृद्धानि तेभ्योऽपत्यमात्रेऽण् भवति । ढकोऽपवादः । मानुपीनाम्नस्तावत्—शिक्षिताया अपत्यं शैक्षितः । चैकिकः । नदीनाम्नः—यमुनाया अपत्यं यामुनः । ऐरावतः । नर्मदः । अवृद्धादिति किम् । चान्द्रभाग्याया अपत्यं चान्द्रभागेयः । जाह्नवेयः । मानुष्याश्चेति किम् । सौ(व ? प)र्णेयः । वैनतेयः । मानुष्या नद्याश्च नाम्न इति किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥

क्रेञ्चाकोकिलाभ्याम् ॥ १५ ॥

क्रेञ्चाकोकिलाशब्दाभ्यामपत्येऽण् भवति । (फ ? ढ)कोऽपवादः । कौञ्चः । कौकिलः ॥

ऋषिकुरुवृष्ण्यन्धकेभ्यः ॥ १६ ॥

ऋषयो वसिष्ठादयः । कुरवः वृष्णयः अन्धकाश्चेति वंशाख्याः । ऋष्यादिवचनेभ्योऽण्प्रत्ययो भवत्यपत्ये । इजोऽपवादः । (शुभ्रा ? अन्धा)-दिभ्यः परत्वात् ढगादिभिरेव भवितव्यम् । ऋषिभ्यस्तावद्—वासिष्ठः वैश्वामित्रः । कुरुभ्यः—नाकुलः साहदेवः । वृष्णिभ्यो वासुदेवः अनिरुद्धः । अन्धकेभ्यः—श्वाफल्कः माधकः ॥

मातुरुत् सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ १७ ॥

मातृशब्दात् सङ्ख्यापूर्वात् सम्पूर्वाद् भद्रपूर्वाच्च अपत्येऽण् भवति, उकारश्चान्तादेशः । द्वयोर्मात्रेणेत्य द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । सांमातुरः । माद्रमातुरः । उकारादेशार्थं वचनम् । प्रत्ययः पुनरौत्सर्गिकः सिद्ध एव ।

श्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापेक्षः । तेन धान्यादिमा(त्रग्र?तुर्ग्र)हणं न भवति ।
सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किम् । सौमात्रः । शुभ्रादिपाठाद् वैमात्रेयः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ९८ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽण् भवति । ढकोऽपवादः । तत्सन्नियोगेन
चास्य कनीनशब्द आदेशो भवति । कन्याया अपत्यं कनीनः ॥

शुक्लच्छगलविकर्णेभ्यो भारद्वाजात्रेयवात्स्येषु ॥ ९९ ॥

शुक्लच्छगलविकर्णशब्देभ्यो यथासङ्गं भारद्वाजात्रेयवात्स्येष्वपत्य-
विशेषेष्वण् भवति । शौक्लो भवति भारद्वाजश्चेत् । शौक्लिरन्यः । छागलो
भवत्यात्रेयश्चेत् । छागलिरन्यः । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् । वैकर्णिरन्यः ।
शुक्लाशब्दादपि ये मन्यन्ते ढकं, ते प्रत्युदाहरन्ति शौक्लेय इति । द्वयमपि
प्रमाणम् ॥

शाल्वापीलाभ्यां वा ॥ १०० ॥

शाल्वापीलाशब्दाभ्यामपत्येऽण् भवति वा । 'द्यच' इति ढकि प्राप्ते
पक्षेऽण् विधीयते । शाल्वः शाल्वेयः पैलः । पैलेयः ॥

मण्डूकाड्ढक् च ॥ १०१ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक् भवति । चकारादण् वा । तेन त्रैरूप्यम् ।
माण्डूकेयः । माण्डूकः । माण्डूकिः ॥

ड्यावूडः ॥ १०२ ॥

ड्यन्तादायन्तादूडन्ताच्च प्रातिपदिकादपत्ये ङ् भवति । भागीर-
थेयः । वैनतेयः । यौवतेयः । कामण्डलेयः । ड्यावूड इति विशेषणान्यत्र
दरदोऽपत्यं दारदः । ऐडविडः ॥

द्यचः ॥ १०३ ॥

ड्यन्तादायन्तादूडन्ताच्च द्यचः प्रातिपदिकादपत्ये ङ् भवति ।
'भानुप्याश्वावृद्धनाम्नः' इति प्राप्सस्याणोऽपवादः । नादेयः । दात्तेयः ।
गौत्तेयः ॥

इतोऽनिजः ॥ १०४ ॥

ङ्याबूङ इति निवृत्तम् । इत इत्यस्य विशेषणं व्यच इति वर्तते ।
इकारान्तात् प्रातिपदिकादनिजन्तादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । आत्रेयः ।
दैतेयः । इत इति किम् । दाक्षिः । प्राक्षिः । अनिज इति किम् । दाक्षा-
यणः । व्यच इत्येव । मरीचैरपत्यं मारीचः ॥

शुभ्राविष्टपुरब्रह्मकृतशरद्वतशाला(म? म्यला)णीवप्रवा-
हणभरतभरमकर्पूरेतरौन्यतराजिराश्वतुर्दंगोदन्तेभ्यः ॥ १०५ ॥

शुभ्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽपत्ये ढग् भवति । इओऽपवादः ।
शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः । वैष्टपुरेयः । ब्राह्मकृतेयः । शरद्वतेयः । शालाम्य-
लेयः । आणीवेयः । प्रावाहणेयः । भारतेयः । भारमेयः । कर्पूरेयः । ऐत-
रेयः । (आन्यतरेयः) । आजिरेयः । आश्वेयः । तौ(मे? देयः) । गौदन्तेयः ॥

कुशाम्बविप्रविशशालूकदेवतरालीढसुदत्तसुदक्ष-
वायुदत्ताकैशापशकलखदूरकशुकैशुकौप्रजीवेभ्यः ॥ १०६ ॥

कुशाम्बादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । इओऽपवादः । कौशाम्बेयः ।
वैभ्रेयः । वैशेयः । शालूकेयः । देवतरेयः । आलीढेयः । सौदत्तेयः ।
सौदक्षेयः । वायुदत्तेयः । आकशापेयः । शकलेयः । खादूरकेयः ।
शौकेयः । शौक्रेयः । औभ्रेयः । जैवेयः ॥

कद्रुपाण्डुमृकण्डुयमष्टमकर्पूलेखाभ्रशलाकाभ्रशकुनि-
शकन्ध्यानिधिपरिभिविश्रयतिथ्यनुदृष्ट्यजवस्तिभ्यः ॥ १०७ ॥

कद्रुप्रमृतिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । कद्रोरपत्यं काद्रवेयः । यस्तु
संज्ञायाम् ऊङन्तः कद्रूशब्दस्ततो 'ङ्याबूङ' इत्यनेनैव ढक् । पाण्डोरपत्यं
पाण्डवेयः । शुभ्रादेराकृतिगणत्वात् पाण्डवशब्दादपीप्यते । पाण्डवेयः । मार्क-
ण्डेयः । कथं मार्कण्डः । मृकण्ड इति प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्मादप्यणि

१. 'घटद्वारशालयलावणी' ख. ग. पाठः. १. 'मकभ', २. 'राजि' क.
पाठः. -४. 'न्द'. ५. 'कं' ख. ग. पाठः. ६. 'कि', ७. 'को', ८. 'ध्व'
क. पाठः.

पा० १] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् । १६१

भवति । यामष्टेयः । माकष्टेयः । कर्पेयः । लैखात्रेयः । शालाकात्रेयः ।
शाकुनेयः । शाकन्धेयः । आनि(से ? धे)यः । पारि(से ? धे)यः । वैश्रेयः ।
आतिथेयः । आनुष्टेयः । आजवस्तेयः ॥

गङ्गागोधाविधवाशलाकाकुमारिकाकिशोरिकाकुवे-
रिकाम्बिकाशोकाकृकसाकृकलासाखडोन्मत्तागन्धपिङ्गलाध-
र्मिणीरुक्मिणीरोहिणीभ्यः ॥ १०८ ॥

गङ्गादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः । गोधा-
शब्दोऽत्र पठ्यते वक्ष्यमाणेन दूकास्य चाधो भा भूदिति । गौधेयः ।
गौधेरः । विधवाशब्दस्य पाठः अनियतपुंस्कत्वेन प्राप्तस्य ढ्कोऽपवादार्थः ।
वैधवेयः । शालाकेयः । कौमारिकेयः । कैशोरिकेयः । कौशेरिकेयः ।
आम्बिकेयः । आशोकेयः । कार्कसेयः । कार्कलासेयः । खाडोन्मत्तेयः ।
गान्धपिङ्गलेयः । धार्मिणेयः । रौक्मिणेयः । रौहिणेयः ॥

श्वन्नश्मन्सुनामन्सुदामञ्जरतिन्बलीवर्दिस्त्रिह्याशिन्-
दिक्सुवक्षोविमातृमृन्मृद्वादिभ्यः ॥ १०९ ॥

श्वन्नित्येवमादिभ्योऽपत्ये ढग् भवति । शुनोऽपत्यं शौनेयः ।
आश्मेयः । सौनामेयः । सौदामेयः । जारतेयः । बालीवर्देयः । जैह्याशिनेयः ।
जत्र टिलोपाभावः । देशेयः । सौवक्षसेयः । वैमात्रेयः । मार्देयः । तथा
मृदोर्मार्देयः ॥

लक्ष्णश्यामयोर्वासिष्ठे ॥ ११० ॥

लक्ष्णश्यामशब्दयोर्वासिष्ठेऽपत्यविशेषे ढग् भवति । लाक्षणेयो भवति
वासिष्ठश्चेत् । लाक्षणिरन्यः । श्यामेयो भवति वासिष्ठश्चेत् । श्यामायनोऽन्यः ॥

बडवाया वृपे ॥ १११ ॥

बडवाशब्दादपत्योत्पादनसमर्थे अपत्यविशेषे अभिधेये ढग् भवति ।
वाडवेयो भवति वृपश्चेत् । अपत्यमात्रे तु बाडवः । बावन्तत्वाद् टकि
सिद्धे वृप एवेति नियमादन्यत्राणैव भवति ॥

विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ॥ ११२ ॥

विकर्णशब्दात् कुपीतकशब्दाच्च काश्यपेऽपत्यविशेषे ढग् भवति ।
वैकर्णेयः, कौपीतकेयः काश्यपः । काश्यप इति किम् । वैकर्णिः ।
कौपीतकिः ॥

भ्रुवो वुक् च ॥ ११३ ॥

भ्रूशब्दादपत्ये ढग् भवति । तत्सन्नियोगेन चास्य वुगागमः । भ्रुवेयः ॥

कल्याणीसुभगादुर्भगाबन्धकीजरतीवलीवर्द्धाज्येष्ठा-

कनिष्ठामध्यमापरस्त्र्यनुसृष्ट्यनुदृष्टीनामिनङ् च ॥ ११४ ॥

कल्याण्यादीनां शब्दानामपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । तत्सन्निधौगै-
तेषामन्त्यस्येनहादेशः । ङीप्प्रत्ययान्तानामिनहादेशार्थं वचनं, प्रत्ययस्य
सिद्धत्वात् । अन्येषामुभयार्थम् । काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । दौर्भागि-
नेयः । अनयोरुभयपदवृद्धिः । बान्धकिनेयः । जारतेनेयः । चालीवर्द्धिनेयः ।
ज्यैष्ठिनेयः । कानिष्ठिनेयः । माध्यमिनेयः । पारस्त्रिण्येयः । उभयपदवृद्धिः ।
आनुसृष्टिनेयः । आनुदृष्टिनेयः ॥

कुलटाया वा ॥ ११५ ॥

कुलान्यटतीति कुलटा । कुलटाशब्दादपत्ये ढग् भवति । तत्सन्नियो-
गेन चास्येनहादेशो वा भवति । आदेशार्थं वचनम् । प्रत्यय(स्यात्)-
स्त्वाघन्तत्वादेव सिद्धः । कौलटिनेयः कौलटेयः । (यत्तु? या) तु कुला-
न्यट(न्ति?न्ती) शीलं भिनत्तीति कुलटा, ततः शीलहोतृत्वेनाङ्हीनत्वे
परत्वाद् ढक् । कौलटेयः ॥

चटकादैरक् ॥ ११६ ॥

चटकशब्दादपत्ये ऐरक्प्रत्ययो भवति । चटकस्यापत्यं पुमान्
चाटकैरः । तथा लिङ्गविशिष्टग्रहणाच्चटकाया अपत्यं चाटकैरः ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

चटकाशब्दादुत्पन्नस्यैरक्प्रत्ययस्य स्त्रियां लुग् भवति । चटकाया
अपत्यं स्त्री चटका । 'लुक् तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते पु(न)-
ष्टाप् कर्तव्यः ॥

जाण्डपाण्डादारक् ॥ ११८ ॥

जाण्डपाण्डशब्दाभ्यामास्त्प्रत्ययो भवत्यपत्ये । जाण्डारः । पाण्डारः ॥

गोधाया द्रूक् च ॥ ११९ ॥

गोधाशब्दादपत्ये द्रूक्प्रत्ययो भवति । चकारादारक् च । गोधेरः ।
गौधारः । शुभ्रादिपाठाद् गौधेय इत्यपि भवति ॥

अनियतपुंस्काङ्गहीनाभ्यो वा ॥ १२० ॥

द्रुगनुवर्तते, नारक् । अर्थधर्मेण तदभिधायिन्यः प्रकृतयो निर्दि-
श्यन्ते । अनियतपुंस्काभ्योऽङ्गहीनाभ्यश्चापत्ये द्रूक्प्रत्ययो भवति । शलि-
हीना अप्यङ्गहीना उच्यन्ते । दासेरः दासेयः । काणेरः काणेयः । कौल-
टे(यः १२) । कौलटेयः ढकोऽपवादः ॥

भ्रातृव्यत् ॥ १२१ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यत्प्रत्ययो भवति । भ्रातृव्यः । तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन् सपत्ने ॥ १२२ ॥

सगरः शत्रुः । भ्रातृशब्दात् सपत्नेऽभिधेये व्यन्प्रत्ययो भवति ।
समुदा(यो १ ये)न चेदमित्रः सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव ।
भ्रातृव्यः कण्ठकः ॥

छश्च ॥ १२३ ॥

अपत्य इत्येवानुवर्तते, प्रकृतत्वात् । भ्रातृशब्दादपत्ये छप्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । आत्रीयः ॥

स्वसुः ॥ १२४ ॥

स्वसुशब्दादपत्ये छप्रत्ययो भवति । स्वस्त्रीयः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पितृमात्रादेश्छण् ॥ १२५ ॥

पितृपूर्वाणामातृपूर्वाच्च स्वसुशब्दादपत्ये छण्प्रत्ययो भवति । पितृ-
स्वस्त्रीयः । मातृप्वस्त्रीयः ॥

ढग् लोपश्च ॥ १२६ ॥

पितृमात्रादेः स्वसृशब्दादपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन चान्त्यस्य लोपः । पैतृप्वसेयः । मातृप्वसेयः । 'पितृमातृभ्या स्वसुश्च' इति पत्वम् ॥

क्षत्राज्जातौ घः ॥ १२७ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये जातौ घप्रत्ययो भवति । क्षत्रियो भवति जाति-
श्चेत् । क्षात्रिरन्यः ॥

राज्ञो यत् ॥ १२८ ॥

राजच्छब्दादपत्ये जातौ यत्प्रत्ययो भवति । (जातिश्चेत् १) राजन्यो
भवति क्षत्रियजातिश्चेत् । ये 'चामावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावः । अन्यो
राजनः । 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

श्वशुरात् ॥ १२९ ॥

पृथग्योगात् जाताविति न वर्तते । श्वशुरशब्दादपत्ये यत्प्रत्ययो
भवति । श्वशुर्यः । मातृस्वस्त्रादिवत् श्वशुरशब्दः सम्बन्धिवचनो
गृह्यते । तेनेह न भवति—श्वशुरो नाम कश्चित् । तस्यापत्यं श्वाशुरिः ॥

कुलाड्ढकञ् च ॥ १३० ॥

कुलशब्दादपत्येऽभिधेये ढक्प्रत्ययो भवति । चकाराद् यच्च ।
कुल्यः । कौलेयकः ॥

खः सपूर्वाच्च ॥ १३१ ॥

कुलशब्दात् सपूर्वशब्दान्चकारात् केवलाच्च खप्रत्ययो भवति ।
आढ्यकुलीनः । क्षत्रियकुलीनः । कुलीना ॥

दुष्कुलाड्ढग् वा ॥ १३२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक्प्रत्ययो वा भवति । पक्षे सश्च । दौष्कुलेयः ।
दुष्कुलीनः ॥

महाकुलादजखञौ ॥ १३३ ॥

महाकुलशब्दादपत्ये अञ् खञ् इत्येती प्रत्ययौ भवतः । चाग्रहंजा-
नुवृत्तेः राश्च । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥

चतुष्पादभ्यो ढञ् ॥ १३४ ॥

चत्वारः पादा आसामिति चतुष्पादः । तदभिधायिर्नाभ्यः प्रकृ-
तिभ्योऽपत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । कमण्डलोत्पन्न
कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः । जाम्नेयः । सौरमेयः ॥

गृष्टिहृष्टिहलिवलिविश्रिकुद्रजवस्तिमित्रयुभ्यः ॥ १३५ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढ्रप्रत्ययो भवति । अणादीनामप-
वादः । गाष्टेयः । हाष्टेयः । हालेयः । चालेयः । वैश्रेयः । कौट्रेयः । आजग-
स्तेयः । मैत्रेयः । गृष्टिशब्दः चतुष्पादचनः । पूर्णेन मिद्वे अचतु-
ष्पादर्थं वचनम् ॥

रेवतीकुक्कुटाक्षवृकवन्धिभ्यप्रक् ॥ १३६ ॥

रेवत्यादिभ्योऽपत्ये ठक्प्रत्ययो भवति । यथायोगं ढगादीनामप-
वादः । रेवतिकः । कौक्कुटाक्षिकः । वार्कवन्धिकः ॥

अश्वमणिद्वारेभ्यः पाल्याः ॥ १३७ ॥

अश्वादिभ्यः परस्मात् पालिशब्दादपत्ये ठक्प्रत्ययो भवति । आ-
श्वपालिकः । माणिपालिकः । दौवारपालिकः ॥

(व्रत ? वृक) कर्णदण्डेभ्यो ग्रा(ह्या ? हा)त् ॥ १३८ ॥

वृकादिभ्यः परस्माद् ग्रा(ह्या ? ह्य)शब्दादपत्ये ठक्प्रत्ययो भवति ।
वार्कग्राहिकः । कर्णग्राहिकः । दा(ण्ड ? ण्ड)ग्राहिकः ॥

पौत्रादेः स्त्रियाः कुत्सिते णश्च ॥ १३९ ॥

पौत्रादपत्यप्रत्ययान्तात् स्त्र्यभिधायिनः शब्दाद् अपत्ये कुत्सिते
णप्रत्ययो भवति । चकारात् ठक् च । पितुरप्रासिद्धौ मात्रा व्यपदेशो अप-
त्यस्य कुत्सा । गार्ग्या अपत्यं गुर्वायत्त कुत्सितं गार्गः जातमः । गार्गिको
जातमः । (ग्लौ ? ग्लु)चुकायन्या अपत्यं ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनिकः ।
पौत्राद् गुर्वायत्त एवेमौ प्रत्ययौ । पौत्रादेरिति किम् । कामिकेयो जातमः ।
स्त्रिया इति किम् । औपगविर्जातमः । कुत्सित इति किम् । गार्गेयो माणवकः ॥

भागवित्ततार्णविन्दवाकशापेयेभ्यः सौवीरेषु ठग्ना

॥ १४० ॥

सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । भागवित्यादिभ्यः सौवीरविषयेभ्यः कुत्सितेऽपत्ये ठक्प्रत्ययो (वा) भवति । भागवित्तिरिञन्तः, तस्यापत्यं भागवित्तिको जाल्मः । पक्षे भागवित्तायनः । 'यञिञ्भ्याम्' इति फक् । तृणविन्दोरपत्यं तार्णविन्दविः । तस्य परं तार्णविन्दविको जाल्मः । पक्षे तार्णविन्दविः । अरुशापः शुभ्रादि । आरुशापेयस्तस्यापत्यमाकशापेयिको जाल्मः । पक्षे आकशापे(यः ? यिः) । सौवीरेभ्यः कुत्सितादन्यत्र भागवित्तायनो माणवकः । पुनस्तृग्रहणं णप्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

यामुन्दायनिसौयामायनिवाप्यायणिभ्यश्छञ्च ॥ १४१ ॥

यामुन्दायन्यादिभ्यः सौवीरविषयेभ्यः कुत्सितेऽपत्ये छप्रत्ययो भवति । चकारात् ठक् च । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनीयो जाल्मः, यामुन्दायनिकः । सौयामायनीयो जाल्मः, सौयामायनिकः । वाप्यायणीयो जाल्मः, वाप्यायणिकः । सौवीरेभ्यः कुत्सितादन्यत्राणोव । तस्य लुक् । यामुन्दायनेरपत्यं यामुन्दायनिः ॥

फाण्टाहृतेर्णफिञौ ॥ १४२ ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सित इति निवृत्तम् । फाण्टाहृतिशब्दात् सौवीरविषयादपत्ये णफिञौ प्रत्ययौ भवतः । फकोऽपवादः । फाण्टाहृतेरपत्यं फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । सौवीरेष्विति किम् । फाण्टाहृतायनः । 'यञिञ्भ्यामि' (जि ? ति) फक् ॥

मिमतात् ॥ १४३ ॥

मिमतशब्दात् सौवीरविषयादपत्ये णफिञौ भवतः । फकोऽपवादः । मैमतः मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । मैमतायनः । नडादित्वात् फक् ॥

कुरुशकन्धुशङ्कुकर्तृभर्तृपितृमह्नाक्तक्षन्कापिञ्जलादि-
धातेकीन्द्रजालिदामोष्णीपिभ्यो ण्यः ॥ १४४ ॥

सौर्वितेष्ट्विति निवृत्तम् । कुरुप्रभृतिभ्यः शन्देभ्योऽपत्ये ण्य-
प्रत्ययो भवति । कौरव्यः । ननु । 'कुरुनकारादिभ्यो ण्यः' इति कुरु-
शब्दादपत्येऽपि ण्यप्रत्ययो भवति । सत्यम् । अ तु क्षत्रियात् तद्वावसं-
शकस्तस्य च बहुषु लुक् कुरवः इति । अयं तु बहुषु श्रूयत एव कौ-
रव्या इति । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिपाठात् फिजिभि भ-
वति । कौरव्यायणिः । शकन्धोः शाकन्धव्यः । शङ्कोः शाङ्कव्यः । बहुषु
शाङ्कव्याः । शाङ्कव्या स्त्री । पौत्रादौ तु य इञ् तस्य बहुषु लुक् । शङ्कयः ।
तदन्तात् स्त्रियां ण्यः । शाङ्क(त्या?व्या)यनी । कर्तुः कार्त्यः । भर्तुः
भार्त्यः । (यौ?पै)तृमत्यः । वान्यः । ताक्षण्यः । कापिञ्जलायः । घातस्यः ।
ऐन्द्रजाल्यः । दामोष्णीष्यः ॥

कविमतिपीलाशलाकैरकेज्येहिकेशिनीभ्यः ॥ १४५ ॥

कविप्रभृतिभ्योऽपत्ये ण्यप्रत्ययो भवति । कवेरपत्यं काव्यः ।
मात्यः । पैत्यः । शैलाक्यः । ऐरक्यः । ऐन्यः । ऐद्यः । केशिन्या अपत्यं
कैशिन्यः । स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्यात् (न) पुंवद्भावः ॥

शुभ्राभ्रवभ्रमुरपुरकिशोरगर्गराजमारमद्गुपचपथदके-
नवेनमूढकुडहृदिकशालीनेभ्यः ॥ १४६ ॥

शुभ्रादिभ्योऽपत्ये ण्यप्रत्ययो भवति । शुभ्रस्यापत्यं शुभ्रघः ।
आभ्रघः । दाम्रघः । मौर्यः । पौर्यः । कैशोर्यः । गार्ग्यः । आजमार्यः ।
माद्गुप्यः । चा(फक?पथ)दक्यः । ऐन्यः । वैन्यः । माद्व्यः । कौद्व्यः ।
हार्दिक्यः । शा(लि?ली)न्यः ॥

कर्णरथपथिसत्यंबडभीवृहतीभ्यः कारात् ॥ १४७ ॥

कर्णादिभ्यः परस्मात् कारशब्दादपत्ये ण्यप्रत्ययो भवति । कर्ण-
कार्यः । रथकार्यः । रथकारशब्दोऽत्र जातिवचनः । वृवाभिन्नेभ्यः त्रिभि-

न्यूनारथकारजातिः । कारुवचनाद् रथकारशब्दाद् वक्ष्यमाणसूत्रेणैव
प्यः । पाथिकार्यः । सात्यंकार्यः । वाडभीकार्यः । चार्हितीकार्यः ॥

वान्ताद्र्शभ्यां वृक्षात् ॥ १४८ ॥

वान्ताद्र्शब्दाभ्यां परस्माद् वृक्षशब्दादपत्ये ण्यप्रत्ययो भवति ।
वान्तवृक्ष्यः । आर्द्रवृक्ष्यः ॥

श्यावात् पुत्ररथाम्याम् ॥ १४९ ॥

श्यावशब्दात् पराम्यां पुत्ररथशब्दाभ्यामपत्ये ण्यप्रत्ययो भवति ।
श्यावपुश्यः । श्यावरथ्यः ॥

शूर्पाच्च नायात् ॥ १५० ॥

शूर्पशब्दाच्छ्यावशब्दाच्च परस्मान्नायशब्दादपत्ये ण्यप्रत्ययो भवति ।
शूर्पणाय्यः । श्यावनाय्यः ॥

विराजकादिजः ॥ १५१ ॥

विराजकशब्दादिजन्तादपत्ये गुर्वायत्ते स्त्रीवर्जिते ण्यप्रत्ययो भवति ।
फिजोऽपवादः । वैराजकेरपत्यं वैराजक्यः ॥

सम्राजः क्षत्रिये ॥ १५२ ॥

संरा(ज ? ट्)शब्दादपत्ये क्षत्रिये ण्यप्रत्ययो भवति । साम्राज्यः
क्षत्रियश्चेत् । संराजोऽन्यः ॥

वामरथा(वश ? च्छ)कलादियञ्चत् स्वरवर्जम् ॥ १५३ ॥

वामरथशब्दादपत्ये ण्यप्रत्ययो भवति । तस्य शकलादियञ्च इव
सर्वं कार्यं लुगादिकमतिदिश्यते, स्वरं वर्जयित्वा । वामरथ्यः । घट्टुपु
लुक् । वामरथाः । स्त्रिया ङीप् । वामरथी । प्फो वा । वामरथ्यायनी ।
वामरथस्यापत्यं गुर्वायत्तं वामरथ्यायनः । 'यजिन्म्याम्' इति फक् ।
वामरथस्य छात्राः वामरथाः । (वामरथानि) सहाङ्गघोषलक्षणानि । स्वरस्तु
प्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

सेनान्तकारुलक्षणेभ्य इण् च ॥ १५४ ॥

सेनान्तात् प्रातिपदिकात् कारुलक्षणेभ्यो लक्षणशब्दाच्चापसे इण्-
प्रत्ययो भवति । चशब्दाण्यश्च । हारिपेणिः । हारिपेण्यः । तान्नुवायिः ।
तान्नुवाय्यः । वार्धकिः । वार्धक्यः । लक्षणिः । लक्षण्यः ॥

तिक्रितवसैन्धवशुभाभिन्नदेवरथनीडयज्ञयमुन्दोर-
सारथ्यलङ्कवेभ्यः फिञ् ॥ १५५ ॥

तिकादिभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति । तैकायनिः । कैतवायनिः ।
सैन्धवायनिः । क्षौभायनिः । (शामित्रायाणिः) । दैवरथायनिः । नेडायनिः ।
याज्ञायनिः । यामुन्दायनिः । उरसस्वापत्यम् औरसायनिः । आरथ्यायनिः ।
लङ्कवायनिः ॥

बालभीतग्राम्यरूप्यवरेण्योतथ्योदन्त्योरध्वन्द्रमस्सु-
यामन्सुपामन्ध्रजवद्भ्यः ॥ १५६ ॥

बालादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो भवति । बालायनिः ।
भीतायनिः । ग्राम्यायनिः । रौप्यायनिः । वारेण्यायनिः । औत(स्या ? ध्या)-
यनिः । औदन्त्यायनिः । उरसोऽपत्यम् औरसायनिः । चान्द्रमसायनिः ।
सौयामायनिः । सौपामायनिः । ध्वाजवतायनिः ॥

तैतिलजाजलक्षैजयतसैकयतचौपयतचैटयतौरसकौ-
रव्यगौकक्ष्यशाठ्यभौरिकिभौलिकेभ्यः ॥ १५७ ॥

तैतिलादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति । तैतिलायनिः । जाजलायनिः ।
क्षैजयतायनिः । सैकयतायनिः । चौपयतायनिः । चैटयतायनिः । औरसस्या-
पत्यम् औरसायनिः । कौरव्यायनिः । कौरव्यशब्दोऽत्र क्षत्रियवचनः,
औरसशब्देन क्षत्रियप्रत्ययान्तेन साहचर्यात् । यस्तु कुर्वादिष्यप्रत्ययान्त-
स्तत इमेव भवति । तस्य च लुक् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः ।
गौकक्ष्यायनिः । शाठ्यायनिः । भौरिकायनिः । भौलिकायनिः ॥

गङ्गासंज्ञोखाशिखाचह्यकाखल्बकाशल्यकांलोमकां-
सुकुरभ्यः ॥ १५८ ॥

गङ्गादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति । गाङ्गायनिः । सांज्ञायनिः । औ-
खायनिः । शैखायनिः । वाह्यकायनिः । खाल्वकायनिः । शाल्यकायनिः ।
लौमकायनिः । वासवायनिः । कौरवायणिः ॥

दगुकोसलकर्मारच्छागवृषेभ्यो युट् च ॥ १५९ ॥

दग्वादिभ्योऽपत्ये फिञ् भवति युडागमश्च । दागव्यायनिः । कौस-
त्यायनिः । (अ)क्षत्रियवचनोऽयं कोसलशब्दः । क्षत्रियवचनात्तु 'वृद्धेत्-
कोसलाजादाञ्च्यच्' इति व्यडेव भवति । कार्मार्यायणिः । कारुषिहितमिजं
ण्यञ्च याधते । छान्यायनिः । वा(र्षग्या ? प्या)यणिः ॥

द्व्यचोऽणः ॥ १६० ॥

द्व्यच्चादणन्तादपत्ये फिञ् भवति । इजोऽणवादः । कर्तुरपत्यं
कार्त्रः, तस्यापत्यं कार्त्रायणिः । शिवायण् । अण इति किम् । दाक्षायणः ।
द्वयच इति किम् । औपगविः ॥

त्यादिभ्यो वा ॥ १६१ ॥

त्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ्प्रत्ययो वा भवति । त्यादा-
यनिः । त्यादः । यादायनिः । यादः । अणेव प्राप्तः ॥

वृद्धादगोत्रात् ॥ १६२ ॥

मर्गादिवत् प्रसिद्धं गोत्रम् । ततोऽन्यस्माद् वृद्धसंज्ञकादपत्ये फिञ्-
प्रत्ययो वा भवति । आग्रगुप्तायनिः । आग्रगुप्तिः । ग्रामरक्षायणिः । ग्राम-
रक्षिः । रैवन्तायनिः । रैवन्तिः । नौवाहायनिः । नौवाहिः । कारुवाचिनोऽ-
(ना ?)नेन स्वविषये परत्वात् फिञ् । नापितायनिः । नापितिः । वृद्धादिति
किम् । याजुदतिः । अगोत्रादिति किम् । औपगविः ॥

वाकिनगारेधकार्कट्यकाकलङ्कचर्मिर्वर्मिभ्यः कुट् च
॥ १६३ ॥

वाकिनादिभ्योऽपत्ये वा फिञ् भवति । कुट् चास्यागमः । यदिह
वृद्धमगोत्रं (श)ब्द(कूप ? रूपं) तस्यागमार्थमेव ग्रहणम् । अन्येषामुभयार्थम् ।

वाकिनकायनिः वाकिनिः । गारेधकायनिः । कार्कट्यकायनिः । कार्कट्य-
ककायनिः । डाङ्कायनिः । चार्मिकायाणिः । वार्मिकायाणिः । पक्षे गारे-
धिरित्यादि ॥

पुत्रान्ताद्या ॥ १६४ ॥

पुत्रान्तं च न गोत्रमिति पूर्वैव प्रत्ययः सिद्धः । तस्मिन्ननेन
कुडागमो वा विधीयते । पुत्रान्तात् (प्रत्ययाद् ? प्रातिपदिकात्) यः फिन्-
प्रत्ययः तस्मिन् परभूते वा कुडागमो भवति । पु(त्रः त ? त्रान्त)स्य
त्रैरूप्यम् । गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्रायाणिः गार्गीपुत्रिः ॥

अवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६५ ॥

अ(पुत्र ? वृद्ध)शब्दरूपादगोत्रादपत्ये फिन्प्रत्ययो बहुलं भवति ।
ग्लुचुकायनिः । ग्लौचुकिः । अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणं
वैचित्र्यार्थम् । तेन कचिन्न भवत्येव । दाक्षिः । ग्लाक्षिः ॥

मनोरण् ॥ १६६ ॥

मनुशब्दाज्जातावण्प्रत्ययो भवति । मानवः । मान(वि ? वी) ॥

नश्च णः कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

(अ ? म)नुशब्दादपत्ये कुत्सायाम(न् ? ण)प्रत्ययो नकारस्य च णकार
भादेशो भवति । माणव(क ?) : । अनधीतवेदत्वादज्ञो मूढः प्रतिपिद्धा-
चारो वा कुत्सितो यः स ब्राह्मणजातीयो माणव इत्युच्यते ॥

जातौ यत् पुक् च ॥ १६८ ॥

(अ ? म)नुशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति पुक् चागमः समुदायेन
चेज्जातिर्गम्यते । मनुष्यः ॥

अञ् ॥ १६९ ॥

जातौ पुक् चेत्यनुवर्तते । मनुशब्दाज्जातावञ्प्रत्ययो भवति । पुक्
चागमः । मनुषः । मनुष्यमानुषौ जातिशब्दौ । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव ।
ततश्च मानुषाः इति बहुलं लुङ् न भवति ॥

तुल्यनामभ्यः क्षत्रियजनपदेभ्यो राजनि च ॥ १७० ॥

क्षत्रियवृत्तिशब्दोऽपि क्षत्रियः । जनपदवृत्तिशब्दोऽपि जन-
पदः । अभिधानेऽभिधेयोपचारात् । क्षत्रियवचना जनपदवचनाश्च
ये तुल्यनामभूतास्तेभ्यो राजन्यभिधेये चशब्दादपत्ये अजप्रत्ययो भवति ।
इक्ष्वाकूणामपत्यं राजा च ऐक्ष्वाकः । एवं वैदेहः । मागधः । पाञ्चालः ।
अवृद्धादपि बहुवचनविषयादपि प्राप्तस्य वृजोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १७१ ॥

साल्वेयगान्धारिशब्दाभ्यामपत्ये राजनि चाजप्रत्ययो भवति । जनपद-
शब्दावेतौ क्षत्रियाभिधायिनौ । गान्धारेरपत्यं गुर्वायत्तं गान्धारीणां वा
राजा गान्धारः । एवं साल्वेयः । 'वृद्धेद्' इति व्य/नि१ डि) प्राप्ते पुनरज्
विधीयते ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ् व्यङ् ॥ १७२ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्य इत्येव । वृद्धात् प्रातिपदिकादिकारान्तात् कोस-
लाजादशब्दाच्च राजनि चापत्ये व्यङ्प्रत्ययो भवति । अजोऽपवादः ।
वृद्धात् तावद् आम्षष्ठयः । सौवीर्यः । इकारान्तात् आवन्त्यः । कौन्त्यः ।
कोसलाजादयोरवृद्धार्थं ग्रहणम् । कौसल्यः । आजायः । तपरकरणं किम् ।
कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रियः । तस्यापत्यं राजा कौमारः ।
अत्रेव भवति ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गशूरमसेभ्योऽण् ॥ १७३ ॥

क्षत्रियजनपदवचनेभ्यस्तुल्यनामभ्यो द्व्यञ्मगधकलिङ्गशूरमसश्च-
ब्देभ्यो राजनि चापत्ये अण्प्रत्ययो भवति । (आ१अ)जोऽपवादः ।
आङ्गः । वाङ्गः । सौहमः । पौण्ड्रः । मागधः । कालिङ्गः । शौरमसः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७४ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्यस्तुल्यनामभ्य इत्येव । कुरुशब्दाच्चकारादिभ्यश्च
राजनि चापत्ये ण्यप्रत्ययो भवति । अजणोरपवादः । कौरव्यः । नैषध्यः ॥

पाण्डोर्द्व्यण् ॥ १७५ ॥

पा० १.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् । १७१

पाण्डोः क्षत्रियजनपदवचनात् तुल्यनामधेयादपत्ये राजनि च
 ख्यप्रत्ययो भवति । पाण्डोरपत्यं राजा वा पाण्ड्यः । अन्यः पाण्डव एव ।
 ङकाराष्टिलोपार्थः ॥

उदुम्बरतिलखलमद्रकारयुगन्धरमुलिङ्गशरदण्ड-
 प्रत्यग्रथकलकूटाश्मकेभ्य इर्ज् ॥ १७६ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्य इत्येव । उदुम्बरादिभ्यः शब्देभ्यो राजनि चापत्ये
 इर्ज्प्रत्ययो भवति । गजोऽपवादः । औदुम्भरिः । तैलखलिः । माद्र-
 कारिः । यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः । शरदण्डिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः ।
 आश्मकिः ॥

कम्बोजमुरलकेरलचोलशकखसादिभ्यो लुक् ॥ १७७ ॥

‘तुल्यनामभ्यः क्षत्रियजनपदेभ्य’ इत्यनेन विहितस्याजो लुगुच्यते ।
 कम्बोजादिभ्यः समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । कम्बोजानामपत्यं राजा
 वा कम्बोजः । मुरलः । केरलः । चोलः । शकः । खसः ॥

क्षियां कुरुकुन्त्यवन्तिभ्यः ॥ १७८ ॥

कुरुकुन्त्यवन्तिशब्देभ्यो राजनि चापत्ये विहितस्य क्षियां लुग्
 भवति । कुरोर्ण्यस्य कुन्त्यवन्तिभ्या व्यङ्गः । कुरोरपत्यं क्षी कुरुः ।
 ‘उङ्कुत’ इत्युङ् । अवन्ती । कुन्ती । ‘इतो मनुष्यजातेः’ इति ङीप् ।
 क्षियामिति किम् । कौरव्यः । कौन्त्यः । आवन्त्यः ॥

अजणोरप्राच्यभर्गकरूपकेकयकश्मीरकौरव्यौरससाल्व-
 सुस्थलेभ्यः ॥ १७९ ॥

अजणोः क्षियामपत्ये विहितयोर्लुग् भवति’ न चेत् प्राच्यादिभ्यो
 भर्गादिभ्यश्च (कौ ? तौ) विहितौ भवतः । शूरसेनस्यापत्यं क्षी शूरसेनी ।
 मद्रा । ‘जातेरक्षीविषयादयोपघाद्’ इति ङीप् । अप्राच्यभर्गादिभ्य इति
 किम् । प्राच्येभ्यस्तु पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी । भर्गा-
 दिभ्यः सत्त्वपि भार्गी । कारूपी । कैकेया । काश्मीरी । कौरवी । औरसी ।
 साल्वी । सौस्थली ॥

अजादीनामस्त्रियां बहुषु ॥ १८० ॥

क्षत्रियजनपदेभ्यस्तुल्यनामभ्यो राजनि चापत्ये स्त्रीवर्जिते समुत्पन्नाना-
मजादीनां बहुषु लुग् भवति । अञ् — पञ्चालस्यापत्यानि राजानो वा
पञ्चालाः । इक्ष्वाकवः । ज्यः — आम्बष्टाः । अश्वकाः । सौवीराः । अ-
(न् १ ण्) — अङ्गाः । वज्जाः । कलिङ्गाः । मगधाः । ण्यः — कुरवः । निषधाः ।
व्यण् — पाण्डवः । इङ् — उदुम्बराः । तिलखलाः । क्षत्रियजनपदेभ्यस्तुल्य-
नामभ्य इति किम् । औपगवाः । पाञ्चाला वा ब्राह्मणा अपत्यानि । बहु-
ष्विति किम् । कालिङ्गः । राजनि चापत्य इत्येव । पञ्चालानां भृत्याः
पाञ्चालाः ॥

यज्ञजोरपुनर्भूपरस्त्रीपुत्रदुहितृननान्दभ्यः ॥ १८१ ॥

क्षत्रियजनपदेभ्य इति निवृत्तम् । अस्त्रियां बहुष्विति वर्तते । यज्ञ-
जोः प्रत्यययोरस्त्रियामपत्ये समुत्पन्नयोर्बहुषु लुग् भवति । पुनर्भूप्रभृतिभ्यो
विहितस्य लुङ् न भवति । गर्गादिभ्यो यज्ञ । गर्गाः । वत्साः । विदा-
दिभ्योऽङ् । विदाः । उर्वाः । बहुन्वित्येव । गार्ग्यः । वैदः । अस्त्रिया-
मित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । अपत्ये इत्येव । द्वीपादनुसमुद्रं यज्ञ । द्वौप्याः ।
उत्सादिभ्योऽङ् । औत्साः छात्रा । अपुनर्भ्वदिभ्य इति किम् । पौन-
र्भवाः । पारशवाः । पौत्राः । दौहित्राः । नानान्द्राः ॥

एकद्वयोः पष्ठीतत्पुरुषे वा ॥ १८२ ॥

यज्ञजोरपत्ययोरेकत्वे द्वित्वे च वर्तमानयोः पष्ठीतत्पुरुषे वा लुग्
भवति । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा । एवं
वैदस्य वैदयोर्वा कुलं वैदकुलं (विदकुलं) वा । यज्ञजोरित्येव ।
आङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पुरुष
इति किम् । गार्ग्यस्य सन्धीपमुपगार्ग्यम् । पष्ठीति किम् । परमगार्ग्यः ॥

कौण्डिन्यस्य कुण्डिनच्च ॥ १८३ ॥

कौण्डिन्यशब्दस्यापत्यादिप्रत्ययान्तस्य यज्ञो बहुष्वस्त्रियां विहि-
तस्य लुग् भवति । परिशिष्टस्य प्रकृतिमागस्य कुण्डिनञ्जित्य-
वति । कुण्डिनाः । प्रकारः स्वरार्थः ॥

यस्कलभ्यद्बुधायस्स्थूणतृणकर्णभलन्दनमित्रयुखरप-
भडिलभण्डिलभडितभण्डितेभ्यः ॥ १८४ ॥

अस्त्रियां बहुष्विति वर्तते । यस्कादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुषु
वर्तमानस्यास्त्रियां विहितस्य लुग् भवति । यस्कादयो नानापत्यप्रत्य-
यान्ताः । यस्कस्यापत्यानि यस्काः । एव लभ्याः । बुद्ध्याः । अयस्स्थूणाः ।
तृणकर्णाः । भलन्दना । एतेभ्यः शिवाद्यणो लुक् । मित्रयोरपत्यानि मित्र-
यवः । पृष्ठ्यादिद्वजो लुक् । खरपस्यापत्यानि खरपाः । नडादिफको
लुक् । भडिलाः । (भण्डिलाः) । भडिताः । (भण्डिताः) । अश्वादिफजो लुक् ।
बहुष्वित्येव । यास्क्यः । अस्त्रियामित्येव । यास्क्याः स्त्रियः । अपत्य इत्येव ।
यास्काः (शा ? छा)त्राः ॥

सदामत्तकम्बलभारकर्णाटपिण्डीजङ्घकसक्थरक्षो-
मुखजङ्घारथोत्काशकहृमन्थकविपपुटेभ्यः ॥ १८५ ॥

सदामत्तादिभ्यः शब्देभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्यास्त्रियां बहुषु लुग्
भवति । सदामत्तस्यापत्यानि सदामत्ताः । कम्बलमाराः । कर्णाटाः ।
पिण्डीजङ्घाः । कसक्थाः । रक्षोमुखाः । जङ्घारथाः । उत्काशाः ।
कह्वा । मन्थकाः । विपपुटाः । एभ्यः सदामत्तादिभ्य इजो लुक् ॥

वर्षुकोपरिमेखलकडरकृपवटाकपुष्करसत्कुन्दिविश्रय-
जवस्तिभ्यः ॥ १८६ ॥

वर्षुकादिभ्यः शब्देभ्यो निहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्त्रियां बहुषु लुग्
भवति । वर्षुकस्यापत्यानि वर्षुकाः । एवमुपरिमेखला । कडरकृपाः ।
वटाकाः । एभ्य इजो लुक् । पुष्करसदोऽपत्यानि पुष्करसदः । बाह्या-
दित्वादिजो लुक् । कुन्दयः । विश्रयः । अजवस्तयः । एभ्यो गृह्यादि-
द्वजो लुक् ॥

क्रोष्टुः पादमानाभ्याम् ॥ १८७ ॥

क्रोष्टुशब्दात् पराभ्यां पादमानशब्दाभ्यामुत्पन्नस्यापत्यप्रत्ययस्या-
स्त्रियां बहुषु लुग् भवति । क्रोष्टुपादाः । क्रोष्टुमानाः । आभ्यामिजो
लुक् ॥

शीर्षाच्च मायात् ॥ १८८ ॥

शीर्षशब्दात् क्रोष्टुशब्दाच्च परस्मान्मायशब्दाद् विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुवचन्यां लुग् भवति । शीर्षमायाः । क्रोष्टुमायाः । अत्रापीजो लुक् ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठाङ्गिरोगोतमेभ्यः ॥ १८९ ॥

अत्र्यादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुवचन्यां लुग् भवति । अत्रि-
शब्दाद् 'इतोऽनिज' इति ढको लुक् । इतरेभ्यस्तु ऋष्यणः । अत्रयः ।
भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । अङ्गिरसः । गोतमाः । बहुवचन्येव ।
आत्रेयः । भार्गवः । अस्त्रियामित्येव । आत्रेय्यः स्त्रियः ॥

अगस्तयः ॥ १९० ॥

आगस्त्यशब्दस्याणन्तस्य बहुवचन्यामगस्तय इति पात्यते । अ-
गस्तयः । ऋष्यणो लुक् । अवहुत्वे आगस्त्यः आगस्त्यौ । अस्त्रियामित्येव ।
आगस्त्यः स्त्रियः ॥

बह्वचः प्राच्यादिजः ॥ १९१ ॥

बह्वचः प्रातिपादिकात् प्राच्यगोत्रादिभूताद् य इत्न विहितस्तस्य
बहुषु लुग् भवति । पद्मागाराः । मन्यरेपणाः । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ।
उदालकाः । प्राच्यभरतानामपि प्राच्यग्रहणेन ग्रहणम् । बह्वच इति किम् ।
वै(ज१)क्यः । प्राच्यादिति किम् । बालाकयः । हास्तिदासयः । बहुवचन्येव ।
मान्यरेपणिः । ये शरावत्याः सरितः पूर्वोत्तरेण बहन्त्याः पूर्वतो दक्षिणतो
वा भवन्ति ते प्राच्याः । ये पश्चिमत उत्तरतो वा भवन्ति ते उदीच्याः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दरपिङ्ग-
लकृष्णपिङ्गलककलशीकण्ठदामकण्ठजटिलकवधिरकेभ्यो वा

[॥ १९२ ॥

उपकादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य बहुषु वा लुग् भवति । उपकाः ।
औपकायनाः । लमकाः । (ल१ला)मकायनाः । आभ्यां नडादित्वात्
फक् । भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः । कपिष्ठलाः । कपिष्ठलयः । कृष्णाजिनाः ।
काष्णाजिनपः । कृष्णसुन्दराः । काष्णसुन्दरयः । पिङ्ग(लक१ला१)
पिङ्गल(कि१)यः । (कृष्णपिङ्गलकाः । काष्णपिङ्गलकयः ।) कलशीकण्ठाः ।

रकाः । अग्निवेशाद् गर्गादित्वाद्यञ् । दसेरकादत् इञ् । अग्निवेशदसे-
रकाः । वाकनखयश्च (गौतम? श्वागुद)परिणद्धयश्च । अत इञ् । वक-
नखश्चगुदपरिणद्धाः । लाङ्क्यश्च शान्तमुखयश्च । अत्राप्यत इञ् । लङ्क-
शान्तमुखाः । उरसशब्दात् तिकादित्वात् फिञ् । लङ्कटशब्दादिञ् । और-
सायनयश्च लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटाः ॥

पङ्भ्यश्चोपकादिभ्यः ॥ १९६ ॥

उपक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर इत्येतेभ्यः
पङ्भ्यो विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य द्वन्द्वे लुङ् भवति । औपकायनाश्च लमका-
यनाश्च उपकलमकाः ॥

वा भ्रष्टकपिष्ठलाभ्याम् ॥ १९७ ॥

....

... भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च भ्रष्टककपिष्ठलाः । कर्ष्णाजिनयश्च कर्ष्णा-
सुन्दरयश्च कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः ॥

न गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः ॥ १९८ ॥

गोपवनादिभ्यः शब्देभ्योऽष्टभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य लुङ् न भवति ।
(दिवा? विदा)घन्तर्गणोऽयम् । तत्रात्रोऽपत्यप्रत्ययस्य 'यजत्रोः' इत्यादिना
लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । गौपवनाः । शैग्रवाः । वैन्दवाः । भाजनाः । आश्वा-
यतानाः । श्यामाकाः । श्याम्बकाः । श्वापर्णाः । एतावन्त एवाष्टौ गोप-
वनादयः । अष्टभ्य इति किम् । हरिताः । किन्दासाः ॥

ग्राग्जितीयेऽचि ॥ १९९ ॥

यस्यापत्यप्रत्ययस्य लुग्विहितस्तस्य ग्राग्जितीयेऽजादौ विषये लुङ् न
भवति । पयालानामिमे पायालीयाः । ऐक्ष्वाकीयाः । भार्गवीयाः ।
आगन्तीयाः । ग्राग्जितीय इति किम् । गर्गेभ्यो हितं गर्गीयम् । अ-
धीति किम् । गर्गेभ्य आगतः गर्गरूप्यः । गर्गमयः ॥

गोत्राद्गु ॥ २०० ॥

अपत्यप्रत्ययान्ताद् गुर्नापत्तिहितस्य ग्राग्जितीयेऽजादौ निषयमूते
लुङ् भवति । कपिष्ठलादस्यापत्यं कापिष्ठलादिः । तस्यापत्यं गुर्वा-

पैलादिभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यो गुर्वायत्ते विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य
 लुग् भवति । 'सात्वापी(ली?ला)भ्यां वा' इति पीलाशब्दात्
 अण् । तदन्ताद् 'द्यचोऽणः' इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता ।
 पैलः पुत्रः । शठङ्कोरपत्यं पौत्रादि (श?शा)लङ्किः । यजिन्म्याम् इति
 फक् । तस्य लुक् । सत्यकस्यापत्यं सात्यकिः । तस्यापत्यमपि सात्यकिः ।
 फको लुक् । तथा सात्यङ्कामिः पिता । सात्यङ्कामिः पुत्रः । तथौदम-
 (ञ्चि?जि)ः । औदमञ्चिः । औदमेधिः । औदशुद्धिः । दैवस्थानिः । पै-
 ङ्गलादायनिः । राणिः । राहक्षतिः । मौलिङ्गिः । औद्गाहमानिः । औ-
 जिहानिः । पिता पुत्रश्चेति सर्वत्र सम्बन्धः । इहेजन्तानामप्राच्यार्थः ।
 प्राच्याद्वक्ष्यमाणेन सिद्धः ॥

जनपदनाम्नः क्षत्रियादणः ॥ २०४ ॥

जनपदनामधेयात् क्षत्रियवचनात् योऽसावण् विहितस्तदन्ता(द)
 पत्ये गुर्वायत्ते विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।
 तथा वाङ्गः । जैङ्गः । 'द्वघन्मगधकलिङ्गशूरमसेभ्योऽण्' इत्यण् । ततो
 'द्वघचोऽणः' इति फिज् । तस्य लुक् । जनपदनाम्नः क्षत्रियादिति किम् ।
 सात्यः पिता सात्यायनिः पुत्रः । यद्यपि सात्यशब्दो जनपदसमान-
 क्षत्रियवचनस्तथापि यस्मात् सात्यशब्दादण् नासौ क्षत्रियवचन इति
 लुङ् न भवति ॥

मगधकलिङ्गशूरमसकुरुवृण्यन्धकेभ्यश्च ॥ २०५ ॥

फक्फिज्जोरिति निवृत्तम् । मगधादिभ्यः परो योऽण् तदन्ताद्-
 पत्ये गुर्वायत्ते विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । मागधः पिता मागधः
 पुत्रः । कालिङ्गः पिता कालिङ्गः पुत्रः । तथा शौरमसः पिता पुत्रश्च ।
 एभ्यो 'द्वयन्मगवे'त्यादिना अण् । तदन्तादिजो लुक् । नाकुलः पिता
 पुत्रश्च । एवं रन्ध्रकः । श्वाफल्कः । कुरुवृण्यन्धकेभ्यश्च इत्यण् ।
 तत इजो लुक् । एभ्य इति किम् । राघविः पिता राघविः पुत्रः ॥

प्राच्यादिजः ॥ २०६ ॥

प्राच्यगोत्रादिजन्तादपत्ये गुर्वायत्ते विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति ।

पात्रागोरपत्यं पात्रागारिः पिता पुत्रश्च । माठोपागेः पिता पुत्रश्च । फक्तो
लुक् । प्राच्यादित् किम् । दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः ॥

न तौत्वलिधारणिवारणिरावणिदैलीपिदैवतिदैवमति-
दैवयज्ञिप्रादोहनिचाफग्दक्यासुरिपौष्करसाद्यानुराहतिभ्यः ॥

[२०७ ॥

तौत्वलादिभ्य इजन्तेभ्यः प्राच्यगोत्रेभ्यः परयापत्यप्रत्ययस्य पूर्व-
सूत्रेण प्राप्तो लुङ् न भवति । तौत्वलिः पिता तौत्वलायनः पुत्रः । धारणिः
पिता । धारणायनः पुत्रः । वारणिः पिता वारणायनः पुत्रः । रावणिः
पिता रावणायनः पुत्रः । दैलीपिः पिता दैलीपायनः पुत्रः । दैवतिः
पिता दैवतायनः पुत्रः । दैवमतिः पिता दैवमतायनः पुत्रः । दैव-
यज्ञिः पिता दैवयज्ञायनः पुत्रः । प्रादोहनेः पिता प्रादोहनायनः पुत्रः ।
चाफग्दकिः पिता चाफग्दकायनः पुत्रः । ननु चफग्दकशब्दः कुर्या-
दिषु पठ्यते । ततश्चास्माण्यप्रत्ययेन भवितव्यम् । नैवम् । क्षत्रियवचनस्य
तत्र ग्रहणात् । ग्राहणवचनानुदङ्गादिदर्शनादेवेव भवति । आसुरिः
पिता आसुरायणः पुत्रः । पौष्करादिः पिता पौष्करसादायनः पुत्रः ।
आनुराहतिः पिता आनुराहतायनः पुत्रः ॥

आनुतिनैमिश्यासिबन्धकिचैङ्किपैष्टिआहिंसिपैरकिपै-
सीतिवैहतिवैकर्णिकार्करिकारेणुपालिभ्यः ॥ २०८ ॥

आनुत्यादिभ्य इजन्तेभ्यः प्राच्यगोत्रेभ्यः परयापत्यप्रत्ययस्य
लुङ् न भवति । अत्रापि पूर्वेण प्राप्ते प्रतिषेधः । आनुतिः पिता आनु-
तायनः पुत्रः । नैमिश्रेः पिता नैमिषायनः पुत्रः । आसिबन्धाकेः पिता ।
आसिबन्धकायनः पुत्रः । चैङ्किः पिता चैङ्कायनः पुत्रः । पैष्टिः पिता
पैष्टायनः पुत्रः । आहिंसिः पिता आहिंसायनः पुत्रः । पैरकिः पिता ।
पैरकायनः पुत्रः । पैसीतिः पिता पैसीतायनः पुत्रः । वैहतिः पिता वैह-
तायनः पुत्रः । वैकर्णिः पिता वैकर्णायनः पुत्रः । (क ? का)र्करिः पिता
(क ? का)र्करायणः पुत्रः । कारेणुपालिः पिता कारेणुपालायनः पुत्रः ॥

भरतगोत्राच्च ॥ २०९ ॥

भरतगोत्राच्च प्राच्याद् य इ(न्?ञ्) विहितस्तदन्तादपत्ये गुर्वायत्ते
विहितस्य प्रत्ययस्य लुङ् न भवति । भरतानामपि (वा?प्रा)च्यत्वात् 'प्राच्या-
दिञ्' इत्यनेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः । यौधिष्ठिरिः पिता यौधिष्ठिरायणः पुत्रः ।
आर्जुनिः पिता आर्जुनायनः पुत्रः । 'अब्राह्मणादि'त्यनेनापि लुङ् न भवति ॥

जिदार्पण्येभ्योऽणिजोः ॥ २१० ॥

जिदादयो गोत्रप्रत्ययाः । जिदन्तादार्पात् ण्यन्ताच्च परयोरणिजोर-
पत्ये विहितयोर्लुङ्(इन्?गु) भवति । जितस्तावत्—'विदोर्व' इत्यादिनाञ् ।
तस्माद् गुर्वायत्ते इञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता वैदः पुत्रः । आर्पः
ऋष्यण् । तस्माद् गुर्वायत्ते इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता वासिष्ठः
(पुत्रः ।) ण्यः, 'कुरुशकन्धु' इत्यादिना ण्यः । तस्माद् गुर्वायत्ते इञ् । तस्य
लुक् । कौरव्यः (पिता । कौरव्यः) पुत्रः । (अ?न)नु च कौरव्यशब्दः
तिकादिषु पठ्यते । ततः फिजा भवितव्यं कौरव्यायणिरिति । क्षत्रियगोत्रस्य
तत्र तिकादौ ग्रहणं 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इत्यनेन विहितस्य । (य?इ)दन्तु
ब्राह्मणगोत्रं 'कुर्वादिभ्यो ण्य' इति । अणः खल्वपि—तिकादिभ्यः फिज् ।
ततो गुर्वायत्ते प्राग्जितीयोऽण् । तस्य लुक् । तैकायनिः पिता तैकायनिः
पुत्रः । एभ्य इति किम् । शिवादिभ्योऽण् । ततो गुर्वायत्ते इञ् । तस्य
लुङ् न भवति । कौह(लिः?लः) पिता कौहलिः पुत्रः । अपत्ये गुर्वायत्ते
इत्येव । वामर(ध?ध्र)स्य छात्राः वामरधाः । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' । तस्मात्
'कण्वादिभ्यो गोत्र' इति शैपिकोऽण् । तस्य लु(ग?लुङ् न) भवति । अणि
ओरिति किम् । दाक्षेरपत्यं दाक्षाय(णि?णः) ॥

द्व्येकयोर्वहुपुलोपिनो बहुषु लुकि लुक् ॥ २११ ॥

बहुषु लो(प?पोऽ)स्यास्तीति बहुपुलोपी अजादिः । तस्य द्व्येकयो-
रुत्पन्नस्य तदन्ताद् गुर्वायत्तेषु बहुष्वपत्येषु विहितस्य लुकि लुग् भवति ।
विदस्यापत्यं वैदः । वैदस्य वैदयोर्वा अपत्यानि गुर्वायत्तानि । तस्मादत इञ् ।
तस्य 'जिदार्पण्येभ्योऽणिजोः' इति लुक् । तस्मिन् सति अनेनाजो
लुक् । विदाः । पञ्चालाः । न छात्राञ् बहुपुत्पन्न इति 'यज्ञजोः' इत्यादिना
न प्राप्नोतीति लुग् विधीयते । एतद्भस्यापत्यम् आङ्गः । तस्य तयोर्वा

अपत्यानि 'द्वयचोऽणः' इति क्तिञ् । तस्य 'जनपदनाम्नः क्षत्रियादणः' इति लुक् । तस्मिन् मत्यनेन लुक् । अक्षाः । वक्षाः । गगन्येऽपि । बहुपुलोपि इति क्तिम् । वसिष्ठस्यापत्यं वामिष्ठः । तस्यापत्यानि वामिष्ठाः । इजो लुकि ऋचणो लुक् न भवति । बहुषु लुकीति क्तिम् । घेदः पिता घेदः पुत्रः ॥

बहुषु द्व्येकयोरलुक् ॥ २१२ ॥

बहुपुलोपि इति वर्तते । तदन्ताद् बहुषु वर्तमाना(द्) द्वयोरेक-
स्मिन् वापत्ये शुरायते विहितस्य प्रत्ययस्य लुकि सति तस्यालुग् भवति ।
विदस्यापत्यानि बहुभि विदाः । तेषामपत्यम् 'अन इञ्' । तस्य 'विदार-
ण्येभ्योऽणिजोः' इति लुके सति बहुपुलोपिने लुक् (न) भवति ।
घेदः । अपत्ये घेदो । पशालानामपत्यानि (पा१५)पालाः । तेषामपत्यं
पाशालः पाशाली । अत्रात्रादयो बहुपुत्वज्ञा इति अत्रादीनामपत्यां बहुषु
'यजजोः' इत्यादिना लुके प्राप्ते अनेनालुग् निर्धार्यते ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टमुद्रितपात्रे नरहरिचक्रवर्तिनः

व्याकरणस्य सप्तमोऽध्यायः हृदयशरिण्याम्यया वृत्त्या समौम्

प्रतिम पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुद्धस्य वर्णान्तरापादनं रञ्जरथः । रज्यतेऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीया-
यासमर्थाद् रागविशेषवाचिनः प्रातिपदिकाद् रक्तमित्येनस्मिन्नर्थे यथाविहित
प्रत्ययो भवति । कपायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । माञ्जिष्ठम् । कौमुदम् ।
कौङ्कुमम् । हारिद्रम् । रागादिति क्तिम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । कथं कापायौ
गर्दभस्य कर्णौ, हारिद्रौ कुङ्कुटस्य पादाविति । उपमानाद् मन्त्रियनि ।
कापायाविव कापायौ । हारिद्राविव हारिद्रौ । 'द्विपर्वणाम्नां चर्मम्यामन्' इति यावत् तृतीयाभिक्तिरुच्यते ॥

लाक्षारोचनाभ्यां ठक् ॥ २ ॥

लाक्षारोचनाशब्दाभ्यां रागवचनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्त-
मित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् ।
रौचनिकम् ॥

शकलकर्दमाभ्यां वा ॥ ३ ॥

शकलकर्दमशब्दाभ्यां रागवचनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्तमित्ये-
तस्मिन्नर्थे वा ठक्प्रत्ययो भवति । शाकलिकं शाकलम् । कार्दमिकं कार्दमम् ॥

नीलपीताभ्यामनूकनौ ॥ ४ ॥

नीलपीतशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथासङ्गं यम्
अन् कनित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । नीलेन रक्तं नीलम् । पीतेन रक्तं पीत(क)म् ।
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति नीत्यादि रक्तं नीलम् ॥

पीतकाल्लुक् ॥ ५ ॥

हरिद्रामहारौजनाभ्यामञ् ॥ ६ ॥

हरिद्रामहाराजनशब्दाभ्यां रागवचनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां रक्त-
मित्यस्मिन्नर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । हरिद्रया रक्तं हरिद्रम् । माहारा-
जनम् ॥

चन्द्रवृत्तेर्नक्षत्राद् युक्तः कालः ॥ ७ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तेनेति तृतीयासमर्थान्नक्षत्रविशेषवा-
चिनः शब्दात् समीपस्थे चन्द्रमस्युपचारेण वर्तमानाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ युक्तः, कालश्चेत् स भवति । पुष्येण
युक्तः कालः । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषमहः । पौषी
रात्रिः । माघमहः । माघी रात्रिः । नक्षत्रादिति किम् । चन्द्रम(स ? सा)
युक्त(? क्ता) रात्रिः । काल इति किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुप् तदविशेषे ॥ ८ ॥

नक्षत्रेण युक्तः काल इति वर्तते । पुष्येण विहितस्य प्रत्ययस्य
लु(क् ? व्) भवति । तस्य नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य रात्र्यादिविशेषो न

चे(दिति ? दमि)धीयते । यावान् कालो नक्षत्रेण युज्यते अहोरात्र, त(स्य ?
स्या)विशेषे लुप् भवति । अद्य पुष्य । अद्य कृत्तिका । तदविशेष इति ।
किम् । पौषी रात्रि । पौषमह. ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्याम्याम् ॥ ९ ॥

अविशेषे(प ? पे) लुब्बिहेतु पूर्वेण । विशेषार्थोऽयमारम्भ । श्रवण
शब्दादश्वत्यशब्दाच्चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति संज्ञाया निषेधे । श्रव-
णा रात्रि । अश्वत्यो मुहूर्ते । लुप् युक्तप्रदमात्रो न भवति । निपातनात्
'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकात्तिकीचैत्रीभ्य' इति । संज्ञायामिति किम् । श्रावणी -
रात्रि । आश्वत्या रात्रि । अ(श्विनी ? श्वत्य)शब्देनाश्विनाक्षत्रमुच्यते ॥

द्वन्द्वान्छः ॥ १० ॥

नक्षत्रद्वन्द्वात् तृतीयासमर्थाद् युक्ते काले छप्रत्ययो भवति विशेषे
षाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रि । तिष्यपुनर्वसवीयमह । अविशेषे अद्य
राधानुराधीय. । अद्य तिष्यपुनर्वसवीयम् । लुप परत्वाद् बाधते ॥

दृष्ट साम डिद्धा ॥ ११ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो
डिद्धा भवति, यद् दृष्ट साम चेत् तद् भवति । वसिष्ठेन दृष्ट साम वामिष्ठम् ।
वैश्वामित्रम् । क्रौञ्चम् । एषमग्निना दृष्टं साम आयेयम् । उशनसा
दृष्टमौशनसम् । द्वित्वेन हलन्तानामेव विशेष ॥

वामदेवाङ् व्यङ् व्यौ ॥ १२ ॥

वामदेवशब्दात् तृतीयासमर्थाद् दृष्ट सामेत्येतस्मिन्नर्थे व्यत् व्यौ
इत्येतौ प्रत्ययौ भवत । अणोऽपवादौ । वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यम् ।
डित्करण किम् । 'ययतोऽथावदर्थ' इति नञ उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमाने
अनयोर्ग्रहण मा भूत् । निरनुबन्धकग्रहणपरिमाणया चानयोर्निवृत्तिः
क्रियते । अवामदेव्यम् ॥

गोत्रादङ्कवत् ॥ १३ ॥

अपत्यविहितः प्रत्ययो गोत्रम् । यथा तस्याङ्ग इत्यर्थे विवक्षिते
गोत्रात् प्रत्ययो भवति, तथैव तेन दृष्टं सामेत्यत्रार्थेऽपि भवति । औपगवेन
दृष्टं साम औपगवकम् भार्गवकम् । कापटवकम् । गोत्रचरणाद्गुञ् भवति ॥

परिवृतो रथः ॥ १४ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति, योऽमौ परिवृतः रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः वास्त्रः ।
काम्बलः । चार्मणः । रथ इति किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ता-
द्वस्त्रादिभिर्वेष्टितः परिवृत इत्युच्यते । तेनेह न भवति । छात्रैः परिवृतो
रथ इति ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ १५ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात् तृतीयासमर्थात् परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे
इतिप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली रथः । पाण्डुकम्बल-
शब्दो *गजास्तरणस्य वर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्स्वर्थायैव सिद्धे पुन-
र्वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपवैयाघ्राभ्यां चर्मभ्यामञ् ॥ १६ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणि द्वैपवैयाघ्रशब्दौ । ताभ्यां चर्मविशे-
षणाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे अन्वयप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रथः द्वैपः ।
वैयाघ्रः ॥

कुमारात् प्राथम्ये ॥ १७ ॥

परिवृत इत्यनुवर्तते । परिवरणस्य पाणिग्रहणस्य प्राथम्ये गम्यमाने
कुमारशब्दादुपपत्तेरन्वयप्रत्ययो भवति । उभयतः स्त्रिया एव पाणिग्रहण-
प्राथम्याविशेषणम् । सा प्रथमपाणिग्रहणात् कुमारं पतिमुपपन्ना कौमारी
भार्या । 'प्रातिपादिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति कुमारीशब्दादपि ।
प्रथमपाणिग्रहणां कुमारीमुपपन्नः पतिः कौमारः पतिः ॥

तत्रोद्धृतं पात्रेभ्यः ॥ १८ ॥

तत्रेति सप्तम्यर्थेभ्यः पात्रवाचिभ्यः उद्धृतं भुक्तोच्छिष्टमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शरावे उद्धृतं धोदनः शारावः । मालः । कार्परः । पात्रेभ्य इति किम् । पाणाबुद्धृतं धोदनः । सप्तमीसमर्थविभक्तिः 'क्षीराद्धजि'ति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छेते व्रती ॥ १९ ॥

स्थण्डिलशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शेत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यः शेते स व्रती चेद् गम्यते । स्थण्डिले शेने स्थाण्डिलो भिक्षुः । व्रतीति किम् । स्थण्डिले शेते शूद्रः ॥

संस्कृतं भक्ष्यम् ॥ २० ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् संस्कृतं भक्ष्यं चेत् तद् भवति । रात्रिशब्दमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । सत उत्कर्षाधानं संस्कारः । प्राप्ते संस्कृता लाजाः प्राष्टाः । कालशाः । भक्ष्यमिति किम् । पुष्प*पदे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोत्त्राभ्यां यत् ॥ २१ ॥

शूलशब्दादुत्त्राशब्दाच्च सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्ष्यमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं मांसं शूल्यम् । उल्यम् ॥

दध्मष्ठक् ॥ २२ ॥

दधिशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्ष्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । दधि संस्कृतं दाधिकम् । ननु संस्कृतार्थे प्राग्वहतेष्ठकं वक्ष्यति । तेनैव सिद्धम् । नैवम् । दध्ना(वि ? हि) तत् संस्कृतं, यस्य दधिकृतमेवोत्कर्षाधानम् । इह तु दधि केवलमाधारभूतं, द्रव्यान्तरेण लवणादि । संस्कारः कियते ॥

उदश्वितो वा । २३ ॥

उदश्विच्छब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं भक्ष्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्-

प्रत्ययो भवति वा । औदशित्कः । 'इसुसुक्तान्तात्कः' । पक्षे औदशितः ॥

क्षीराड्डञ् ॥ २४ ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृतं मध्यमित्येतस्मिन्नर्थे ढञ्-
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षी(र?)रे) संस्कृता क्षैरेयी यवागूः ॥

सास्मिन् पौर्णमासी संज्ञायाम् ॥ २५ ॥

सेति प्रथमासमर्थात् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेत् सा भवति । संज्ञायामिति समु-
दायोपाधिः । प्रत्ययान्तेन चेत् संज्ञा गम्यत इति । मासार्धमाससंवत्सराणां
सैषा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् मासे पौषो मासः । पौषोऽर्ध-
मासः । पौषः संवत्सरः । इह न भवति — पौषी पौर्णमासी अस्मिन्
दशरान् इति । (ए? श्रुत)के मासे च न भवति ॥

अश्वत्थाग्रहायणीभ्यां ठक् ॥ २६ ॥

सास्मिन् पौर्णमासी(ति) सर्वमनुवर्तते । अश्वत्थाग्रहायणीशब्दाभ्यां
प्रथमासमर्थाभ्यां पौर्णमास्युपाधिकाभ्यामस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । अश्व(त्थः? त्थयुक्ता) पौर्णमासी अस्मिन् आश्व-
त्थिकः । एवमाग्रहायणिको मासः अर्धमासः संवत्सरो वा ॥

फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यो वा ॥ २७ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो वा ठक्प्रत्ययो भवति ।
'सास्मिन् पौर्णमासी संज्ञायामि'त्येतस्मिन् विषयेऽणि प्राप्ते पक्षे ठक् विधी-
यते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिको मासः । श्रवणो मासः । श्रवणिको
मासः । कार्त्तिकः कार्त्तिकिकः । चैत्रः चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २८ ॥

सेति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्
प्रथमासमर्थं देवता चेत् सा भवति । यागसम्प्रदानं देवता देयस्य पुरो-
डाशादे स्वामिनी । अस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवता अस्य ऐन्द्रं

हविः । आदित्यम् । बार्हस्पत्यम् । देवतेति किम् । कन्या देवतास्य । कथ-
मैन्द्रो मन्त्रः । मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरते । कथमानेयो वै ब्राह्मणः ।
उपमानाद् भविष्यति । 'महाराजप्रोष्ठपदाम्यामि'ति यावत् सास्य देवते-
त्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनस्समर्थविभक्तिनिर्देशः संज्ञानेवृत्त्यर्थः ॥

कस्येच्च ॥ २९ ॥

कशब्दो देवतायाः प्रजापतेर्वाचकः । ततः पूर्वैर्णैव स प्रत्ययः
सिद्धः । इकारादेशार्थं वचनम् । कस्येकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन ।
कार्यं हविः । 'कायमेकादशकपालं निर्वपेत्' ॥

शुक्राद् घन् ॥ ३० ॥

शुक्रशब्दात् सारय देवतेत्यस्मिन् विषये घन्प्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्यश्छः ॥ ३१ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्रप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः सारय देवतेत्यस्मिन्नर्थे (ए१छ)-
प्रत्ययो भवति । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । पैङ्गाक्षीपुत्रादयः प्रयोगानुसारेण द्र-
ष्टव्याः ॥

शतरुद्राद् घञ्च ॥ ३२ ॥

शतरुद्रशब्दात् सास्य देवतेत्येतस्मिन्नर्थे घप्रत्ययो भवति । चका-
रात् छश्च । शतरुद्रीयम् । शतरुद्रीयम् ॥

अपोनपादपान्नपातोस्तृ चातः ॥ ३३ ॥

अपोनपाच्छब्दादपान्नपाच्छब्दाच्च सास्य देवतेत्येतस्मिन्नर्थे घञ्-
प्रत्ययो भवतः । तत्सन्नियोगादनयोरातस्तृ इत्ययमादेशो भवति । (अपो-
नन्त्रियम् ।) अपोनप्त्रीयं हविः । अपान्नप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् ॥

महेन्द्राद्वा ॥ ३४ ॥

महेन्द्रशब्दात् सास्य देवतेत्येतस्मिन्नर्थे घञ्प्रत्ययौ वा भवतः ।
महेन्द्रियम् । महेन्द्रीयम् । माहेन्द्रम् ॥

सोमाद् व्यण् ॥ ३५ ॥

सोमशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये व्यण्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । णकारो वृद्ध्यर्थः । टकारो लीवर्यः । सोमो देवतास्य सौम्यं हविः । सौम्यं सूक्तम् । सौम्या ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुपसो यत् ॥ ३६ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्देभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । अणोऽपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यं हविः । ऋतव्यम् । पितृभ्यम् । उपस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पातिगृहमेधाच्छ्व ॥ ३७ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यः शब्देभ्यः छप्रत्ययो भवति । चकारात् यच्च सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणो ण्यस्य चापवादः । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ते देवते अस्य, द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ । तौ देवते अस्य शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवता अस्य मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् । गृहमेध्यम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३८ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यो भववत् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन्विषये । 'कालेभ्यो ढञि'ति प्रकरणेन भवेऽर्थे ये प्रत्ययास्ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थेऽपि तथैव भवन्ति । वद्ग्रहणं सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थम् । यथा मासे भवं मासिकम् आर्धमासिकं सांवत्सरिकं वासन्तं प्रावृषेण्यं, तथा मासो देवता अस्य मासिकमित्यादि ॥

महाराजप्रौष्ठपदाभ्यां ठञ् ॥ ३९ ॥

महाराजशब्दात् प्रौष्ठपदशब्दाच्च ठञ्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । महाराजो देवता अस्य माहाराजिकः । प्रौष्ठपदिकः ॥

आदेदच्छन्दसः प्रगाथे ॥ ४० ॥

छन्दोविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययार्थविशेषणप्रगाथस्यादिभूतेभ्यः प्रगाथे-
ऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पक्षिरादिराय प्रगाथस्य पाङ्क्तुः प्रगाथः ।
आनुष्टुभः । जागतः । आदेरिति किम् । अनुष्टुप् मध्यमस्य प्रगाथस्य ।
छन्दस इति किम् । *इदित्यशब्द आदिस्स्य प्रगाथस्य । प्रगाथ इति
किम् । पक्षिरादिस्स्यानुवाकरय । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कचिदेव
मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रगथनेन प्रगथनेन वा तिस्रः क्रियन्ते
स प्रगथनात् प्रकर्षणायनाहा प्रगाथ इत्युच्यते ॥

योद्धृप्रयोजनेभ्यः सङ्ग्रामे ॥ ४१ ॥

योद्धृवाचिभ्यः प्रयोजनवाचिभ्यश्च शब्देभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः
सङ्ग्रामेऽभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अहिमाला योद्धारोऽस्य
सङ्ग्रामस्य अहिमालः । दैवासुरः । मारुत सङ्ग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यः —
सुमद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्रः सङ्ग्रामः । गौरिमित्रः । योद्धृप्रयोजनेभ्य
इति किम् । सुमद्रा प्रेक्षिका अस्य सङ्ग्रामस्य । सङ्ग्राम इति किम् ।
सुमद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य ॥

प्रहरणादस्यां क्रीडायां णः ॥ ४२ ॥

प्रहरणवाचिनः शब्दात् प्रथमासमर्थ्यात् अस्यां क्रीडायामित्यर्थे
णप्रत्ययो भवति । दण्डे प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा क्रीडा । मौष्टा
क्रीडा । प्रहरणादिति किम् । माला भूषणमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति
किम् । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥

भावघञो अः ॥ ४३ ॥

अस्यामिति वर्तते । भावार्थनिहितघञन्तात् प्रथमासमर्थ्यादस्या-
मिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे अप्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्ग्रहणम् । तत्र
गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता । तैलपाता
मूढिः क्रीडा वा । भाव इति किम् । आकारोऽस्यां वर्तते । घञ इति किम् ।
श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥

तदधाते तद्धेद ॥ ४४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वेद इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छन्दोऽधीते वेद वा छन्दसः । वैद्याकरणः । नैरुक्तः । निमित्ताने वेद नैमित्तिकः । द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविदुषोः पृथग्विधानार्थम् । अन्ययनसाहचर्याद्वेदनमाने ग्रन्थावेपथ्यं प्रतिपत्तव्यम् । तेन यो (गः ? गं) वेदेत्यादौ न भवति ॥

ऋतुभ्यष्टक् ॥ ४५ ॥

ऋतुविशेषवाचिभ्यः शब्देभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतन्नर्थे । अणोऽपवादः । (आग्नेष्टोममधीते चंद वा आग्नेष्टोमिकः वाजपेथिकः) ॥

नोक्तथान्यसाने(?) ॥ ४६ ॥

उक्तथलोकायतन्यायन्यासपुनरुक्तयज्ञचर्चाक्रमेतरश्लक्ष्णसंहेतसङ्घाटपदक्रमेभ्यः ॥ ४७ ॥

उक्तशब्दः केषुचित् सामसु रूढः । यज्ञायज्ञीयात् परेण यानि गीयन्ते, नच तान्यधीयाने प्रत्यय इष्यते । किन्तु, सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्तशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । उक्तमधीते औक्थिक । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थः । लोकायतिकः । नैयायिकः । नैयासिकः । पौनरुक्तिकः । याज्ञिकः । चार्चिकः । क्रामेतरिकः । श्लाक्षिकः । संहितिकः । (साङ्घाटिकः) । पादक्रमिकः ॥

वृत्तिसङ्ग्रहायुर्वेदगुणगणानुपदद्विपदज्योतिषगणितानुसूक्तलक्षणेभ्यः ॥ ४८ ॥

वृत्त्यादिभ्यः शब्देभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । वृत्तिमधीते वेद वा वार्तिकः । साङ्ग्रहिकः । आयुर्वेदिकः । गौणिकः । गागिकः । आनुपदिकः । द्वैपदिकः । ज्योतिषिकः । गणितिकः । अनुसूक्तानाम् ग्रन्थः । तमधीते । आनुसु (त ? कः) । पूर्ववादिकस्थ कः । 'के समानस्ये'ति ह्रस्वः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः ॥

वसन्तवर्षाशरद्धमेन्तशिशिरप्रथमचरमानुगुणकल्पार्थवर्णेतिहासपुराणेभ्यः ॥ ४९ ॥

वसन्तादिभ्यः शब्देभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्यया भवति । वसन्तसहचरितो ग्रन्थः वसन्तः । तमधीते तद्वेद वा वासन्तिकः । एवं वार्षिकः । शारादिकः । ह्रैमन्तिकः । शैशिरिकः । प्राथमिकः । चारमिकः । धानुगुणिकः । काल्पिकः । अथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणो वेदस्तमधीते वेद वा आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् प्रोक्तादपि न लुक् । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥

आख्यानाख्यायिकौभ्यः ॥ ५० ॥

बहुवचनेनार्थग्रहणम् । आख्यानार्थेभ्य आख्यायिकार्थेभ्यश्च शब्देभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । आख्यानार्थात् तावत् यवक्रीत्याख्यानमधीते यावक्रीतिकः । प्रियङ्गुमधीते प्रैयङ्गविकः । आख्यायिकार्थात् वासवदत्ताख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः । सौमनोत्तरिकः ॥

लक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेः ॥ ५१ ॥

लक्षणान्तात् कल्पान्तात् सूत्रान्ताच्च शब्दात् अकल्पादेष्टक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । गोलक्षणमधीते गौलक्षणिकः । आम्बलक्षणिकः । मातृकल्पिकः । पाराशरकल्पिकः । वृत्तिसूत्रमधीते वार्त्तिसूत्रिकः । ब्राह्मदसूत्रिकः । अकल्पादेरिति किम् । काल्पसूत्रः । अण्वेव भवति ॥

विद्यान्तादनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वात् ॥ ५२ ॥

विद्यान्तात् प्रातिपदिकात् अङ्गादिपूर्वपदवर्जितात् ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । सार्पविधिकः । वायसविधिकः । अनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वादिति किम् । अङ्गविद्यामधीते आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रैविद्यः । संसर्गपूर्वादपि केचिन्नेच्छन्ति । सांसर्गविद्यः इति ॥

पदोत्तरपदाट्टन् ॥ ५३ ॥

पदोत्तरपदशब्दात् ठक्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन् विषये । पदोत्तरपदिक । अन्ये तु पदोत्तरात् पदादिति व्याचक्षते । तन्मते पूर्वपदिकः इत्यपि भवति ॥

शतपष्ठ्यादेः पथः ष्टन् ॥ ५४ ॥

शतशब्दपूर्वात् पाष्ठिशब्दपूर्वाच्च पाथिन्शब्दात् तदर्धते तद्वेदेत्येतास्मिन् अर्थे ष्टन्प्रत्ययो भवति । शतपथिकः । शतपथिकी । पाष्ठिपथिकः । पथिकी । अणपीति केचित् । शतपथः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ५५ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनिप्रत्ययो भवति तदर्धते तद्वेदेत्येतास्मिन् विषये । अणपवादः । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थः अनुब्राह्मणः । तदर्धते अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ । 'अत इनिठनौ' इत्यनेनैव सिद्धे अणो निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

क्रमपदशिक्षामीमांसासामभ्यो वुन् ॥ ५६ ॥

क्रमादिभ्यः शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदर्धते तद्वेदेत्येतास्मिन् विषये । क्रमकः । पदकः । शिक्षकः । मीमांसकः । सामकः ॥

सर्वसादेर्लुक् ॥ ५७ ॥

सर्वश्च सश्च सर्वसौ । तावादी यस्य तस्मात् सर्वसादेः शब्दान् तदर्धते तद्वेदेत्येतास्मिन् अर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । सर्वादेः सर्वतन्त्रमधीते सर्वतन्त्रः । सर्ववेदः । सर्वात्तिकः । ससङ्ग्रहः । कथं द्वौ वेदावधीते द्विवेदः । पञ्चव्याकरणः इत्यादिषु 'द्विगोरनपत्ये' इति लुक् सिद्ध एव ॥

प्रोक्तात् ॥ ५८ ॥

प्रोक्तसहचरितः प्रत्ययः प्रोक्तः । प्रोक्तप्रत्ययान्ताद् अध्येतृवेदित्रो-
रुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । तदर्धते वेति वा पाणिनीयः । आपिशलिना प्रोक्तम् । 'इजश्च' इत्यण् । आपिशलम् । तदर्धते वेति वा आपिश(ला? लात्) पुनरण् । तस्य लुक् । आपिशलः । श्रियां स्वरे च विशेषः पाणिनीया ब्राह्मणीति । लुक्प्रत्ययान्तत्वेऽप्युपसर्जन-
त्वात् श्रियां डीय् न भवति ॥

सङ्ख्याकनः सूत्रवचनात् ॥ ५९ ॥

सङ्ख्यायाः कन् सङ्ख्याकन् तस्मादित्ययमर्थः । सूत्रवाचिनः स-
ङ्ख्याशब्दात् क(न्)प्रत्ययान्तात् तदधीते तद्वेदेत्येतस्मिन्नर्थे समुत्पन्नस्य
प्रत्ययस्य लुग् भवति । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टवध्यायाः परिमाणमस्य
अष्टकं पाणिनीयम् । तदधी(य)ते अष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयाघ्र-
पदीयाः । त्रि(का) काशकृत्स्नाः । संख्येति किम् । (क ? का)लापकम-
धीते कालापकः । कन इति किम् । चतुष्टयमधीते, चातुष्टयः ॥

तस्य समूहः ॥ ६० ॥

तस्येति पष्ठांसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । कोऽस्य विषयः चित्तवृत्त्याद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत् प्रति-
पदविधानमस्ति, सोऽस्य विषयः । काकानां समूहः काकम् । शौक वाकं
वा । 'ग्रामजनपन्धुसहायेभ्यस्तलि'ति यावत् समूहाधिकारः ॥

भिक्षाक्षेत्रकरीपगर्भिणीदक्षिणाङ्गारसहस्राथर्वश्चर्मन्युव-
तिपदातिपद्धतिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

भिक्षादिभ्यः शब्देभ्योऽण्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । अणग्रहणं बाधकवाधनार्थम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । क्षेत्रम्
कारीपम् । गर्भिणम् । दक्षिणम् । आङ्गारम् । सहस्रम् । आथर्वणम् ।
चर्मणम् । युवतिशब्दस्य पाठसामर्थ्यात् पुंवन्भावो न भवति । यौवतम् ।
पादातम् । पादतम् ॥

खण्डिकाहनहलबन्धयुगवस्त्रवडवाभिक्षुकशुकोल्ह-
कश्चानुदात्तादेरञ् ॥ ६२ ॥

खण्डिकादिभ्यः शब्देभ्योऽनुदात्तादिभ्यश्चाञ्प्रत्ययो भवति । ख-
ण्डिकादिवचनमाद्युदात्तार्थमवितार्थं च । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ।
अह्नां समूहः आह्वम् । हालबन्धम् । युगवस्त्रेति व्यस्तं समस्तं च । यौगम् ।
वास्त्रम् । यौगवस्त्रम् । बाहवम् । भैक्षुकम् । शौकम् । औल्हकम् । शौवम् ।
अनुदात्तादिभ्यः—कापोतम् । मायूम् । तैत्तिरम् ॥

क्षुद्रकमालवात् सेनायाम् ॥ ६३ ॥

क्षुद्रकमालवशब्दात् सेनायामप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । क्षुद्रकाणामपत्यानि इति क्षुद्रकशब्दात् 'तुल्यनामभ्यः क्षत्रियजनपदेभ्यो (का१रा) जनि चे'त्यञ् । मालवानामपत्यानीति मालवात् 'वृद्धेत्कोसला(न्ता१जा)दाञ्च्यङ्' इति च्यङ् । तयोः 'अजादीनामस्त्रियां घहुपु' इति लुङ् । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालवाः । तेषां समूह इति क्षौद्रकमालवी सेना । 'गोत्रोक्षोष्ट्र —' इत्यादिना वुञि प्राप्ते वचनम् । सेनायामिति किम् । क्षौद्रकमालव(क)म् ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्यार्जवृद्धेभ्यो वुञ् ॥ ६४ ॥

गोत्रादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्विषये । गोत्रादिभ्योऽपत्यमात्रविहितप्रत्ययान्तं गृह्यते । औपगवानां समूहः औपगवकम् । गार्गायणकम् । औक्षकम् । औष्ट्रकम् । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । वार्धकम् । राजन्यमनुष्यशब्दयोः 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान्' इति प्रकृतिभावाद् 'आपत्यस्य च तद्धितेऽज्ञाती'ति यलोपो न भवति ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ६५ ॥

केदारशब्दाद् यञ्प्रत्ययो भवति । चकाराद् वुञ् तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । भचित्तलक्षणस्य ठकोऽपवादः । केदाराणां समूहः कैदार्यं कैदारकम् ॥

कवचिनश्च ठञ् ॥ ६६ ॥

कवचिन्शब्दात् ठञ्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कवचिनां समूहः कावचिकम् । चकारः केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । कैदारिकम् ॥

हस्त्यचित्तेभ्यष्ठक् ॥ ६७ ॥

हस्तिशब्दादचित्तायंवाचिभ्यश्च ठप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । हस्तिनां समूहः हास्तिरुन् । अचित्तायंभ्यः — आप्पिकम् । शाष्कुलिकम् । मौदकिरुम् ॥

धेनोरनञः ॥ ६८ ॥

नञ्वर्जिताद् धेनुशब्दात् ठप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । धेनुकम् । इसुसुक्तान्तात् को वक्ष्यते । अनञ इति किम् । आधेनवम् । अनञ इति ज्ञापयति सामूहिकेषु तदन्तविधिरस्तीति । गांधेनुकम् । वानहस्तिकम् । 'उत्सोदपान —' इत्यादिनाञि प्राप्ते वचनम् ॥

गणिकाद्याक्षणमाणवयाडवेभ्यो यञ् ॥ ६९ ॥

गणिकादिभ्यः शब्देभ्यः समूहे यञ्प्रत्ययो भवति । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् । प्राक्षप्यम् । माणव्यम् । याडव्यन् । अण् प्राप्ते ॥

केशाद्वा ॥ ७० ॥

केशशब्दात् यञ्प्रत्ययो वा भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशानां समूहः कैश्यम् । कैशिकम् ॥

अश्वच्छः ॥ ७१ ॥

वेत्यनुवर्तते । अश्वशब्दात् समूहे छप्रत्ययो वा भवति । अश्वीयम् । आश्वम् ॥

पशुपुरुषाभ्यां णट्जौ ॥ ७२ ॥

पशुपुरुषाभ्यां णट्जौ प्रत्ययौ यथासङ्गं भवतः । पशवम् । पौरुषेयम् ॥

अहः खः क्रतौ ॥ ७३ ॥

अहन्शब्दात् खप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये क्रतौ वाच्ये । आह्वां समूहः अहीनः । क्राविति किम् । आ(हं? हम्) । खण्डिकादित्वादन् ॥

पुंस्तोत्रः ॥ ७४ ॥

पृष्ठशब्दाद् यप्रत्ययो भवति समूहे ऋतुविशेषे । पृष्ठानां समूहः
पृष्ठयः । पडहः ऋतुः ॥

पाशतृणधूमाङ्गारगलवातपिटकपिटाकशकटहलनड-
वनेभ्यश्च ॥ ७५ ॥

पाशादिभ्यः शब्देभ्यो यप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । पाशानां समूहः पाश्या । तृण्या । धूम्या । अङ्गार्या । गल्या ।
वार्या । पिटक्या । पिटाक्या । शकट्या । हल्या । नड्या । वन्या ॥

वातादूलश्च ॥ ७६ ॥

वातशब्दादूलप्रत्ययो भवति । चकाराद्यश्च । वातानां समूहो वातूलः ।
वात्या ॥

गोत्रश्च ॥ ७७ ॥

गोशब्दात् समूहे व्रप्रत्ययो भवति । चकाराद्यश्च । गवां समूहो गो-
त्रा गव्या ॥

रथात् कड्यच्च ॥ ७८ ॥

रथशब्दात् तस्य समूह इत्येतस्मिन्नर्थे कड्यच्प्रत्ययो भवति ।
चकाराद्यश्च । रथकड्या । रथ्या ॥

खलादिनिश्च ॥ ७९ ॥

खलशब्दात् समूह निप्रत्ययो भवति । चकाराद्यश्च । खलिनी
खल्या ॥

ऊककुन्दुमाभ्याम् ॥ ८० ॥

ऊककुन्दुमाभ्यामिनिप्रत्ययो भवति समूहे । ऊकिनी । कुन्दुमिनी ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥ ८१ ॥

ग्रामादिभ्यस्तल्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । समूहाधिकारे
पाशादिविहितप्रत्ययान्तानां स्त्रीत्वं, पृष्ठचोऽर्हीन इति पुंस्त्वम्, अन्येषां
नपुंसकत्वं स्वभावात् ॥

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्गुलचौ ॥ ८२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । तस्येति पष्ठीसमर्धमात्रमेवानुवर्तते । पितृमातृ-
शब्दाभ्यां भ्रातर्यभिधेये व्यङ्गुलच् इत्येता प्रत्यया यथासदस्य भवन् ।
पितृभ्राता पितृव्यः । मातुः माता मातुलः ॥

पितरि डामहच् ॥ ८३ ॥

पितृमातृशब्दाभ्यां डामहच्प्रत्ययो भवति पितर्याभिधेये । पितुः पिता
पितामहः । (मातुः पिता मातामहः ।)

मातरि पिच्च ॥ ८४ ॥

पितृमातृभ्यां मातर्यभिधेयायां डामहच्प्रत्यया भवति । स च पिद्
भवति । (पितुर्माता) पितामही । मातुर्माता मातामही । पित्वात् ङीप् ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ ८५ ॥

अविशब्दाद् दुग्धेऽर्थे सोढ दूस् मरीसच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
अवेर्दुग्धम् अविसोढम् । अविदूस्म । अविमरीसम् ॥

तिलान्निष्फलात् पिञ्जपेजौ ॥ ८६ ॥

तिलशब्दान्निष्फलत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् पिञ्ज पेज इत्येता
प्रत्ययौ भवतः । निष्फलस्तिलः तिलपिञ्जः । तिलपेजः ॥

विषयो देशः ॥ ८७ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्धविभक्तिरनुवर्तते । पष्ठीसमर्धाद्विषय इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ विषयः स देशश्चेद् भवति । शिथीनां
विषयः शैवो देशः । देश इति किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । स्व-
भ्यस्त इत्यर्थः ॥

न बहुवचनविषयात् ॥ ८८ ॥

राजन्यशैलूपदेवयातवसातिवैतिलवसनोदुम्वराम्बरी-
पपुत्रवैकर्णार्जुनायनजालन्धरायणशालङ्कायनेभ्यो बुञ् ॥ ८९ ॥
राजन्यादिशब्देभ्यो बुञ् भवति विषयो देश इत्यस्मिन् अर्थे ।
अणोऽपवादः । राजन्यानां विषये देशः राजन्यकः । शैलूपकः । दैवया-

तकः । वासातकः । वै(त ? ति)लकः । वासनकः । औदुम्बरकः । आम्बरी-
पपुत्रकः । वैकर्णिकः । आर्जुनायनकः । जालन्धरायणकः । शालङ्कायनकः ॥

चैत्ववनाभ्रव्यानृतात्मकामेयसांप्रियदाक्ष्यूर्ण-
नाभमालवत्रैगर्तवैराटिभ्यश्च ॥ ९० ॥

चैत्ववनादिभ्यः शब्देभ्यो वुअप्रत्ययो भवति विषयो देश इत्येत-
स्मिन्नर्थे । चैत्ववनानां विषयो देशः चैत्ववनकः । आभ्रव्यकः । आनृतकः ।
आत्मकामेयकः । सां(प्र ? प्री)यकः । दा(क्षिणि ? क्ष)कः । और्णनाभकः ।
मालवकः । त्रैगर्तकः । वैराटकः । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि ॥

भौरिकिभौलिकिचौपयतचैटयतसैकयतकाणेय-
वाणिजकेभ्यो विधल् ॥ ९१ ॥

भौरिक्यादिभ्यः शब्देभ्यो विधत्प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । अणोऽणवादः । भौरिकीणां विषयो देशः भौरि(कि)विधः ।
भौलिकिविधः । चौपयतविधः । चैटयतविधः । (संक्रयतविधः ।) काणेयविधः ।
वाणिजकविधः ॥

ऐपुकारिसौवीरशयाभ्रशयाण्डशयण्डशौण्डतुण्ड-
देवदासमित्रेभ्यो भक्तल् ॥ ९२ ॥

ऐपुकारिप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यो भक्तत्प्रत्ययो भवति विषयो देश
इत्यस्मिन् विषये । ऐपुकारिणां विषयो देशः ऐपुकारिभक्तः । सौवीरभक्तः ।
शयाभ्रभक्तः । शयाण्डभक्तः । शयण्डभक्तः । शौण्डभक्तः । तथा तुण्डदेव-
भक्तः । दानमित्रभक्तः ॥

व्याक्षब्ध्याक्षसारस्यदासमित्रचान्द्रशौद्रोस्तत्ता । दे-
रापनात् ॥ ९३ ॥

सारस्यायनभक्तः । (दासमित्रायणभक्तः) । चान्द्रायणभक्तः । (शौद्रायण-
भक्तः । उस्त्रायणभक्तः ।) खाडायनभक्तः । आदिग्रहणादन्येऽपि आयनान्ता
यथाप्रयोगमवगन्तव्याः ॥

वैश्वादिभ्यो देवधेनवमानवेभ्यः ॥ ९४ ॥

वैश्वपूर्वेकेभ्यो देवधेनवमानवशब्देभ्यो विषयो देश इत्येतस्मिन्नर्थे
भक्तत्प्रत्ययो भवति । वैश्वदेवानां विषयो देशः वैश्वदेवभक्तः । वैश्वधेनव-
भक्तः । वैश्वमानवभक्तः ॥

निवासे तन्नाम्नि ॥ ९५ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । ऋजु-
नावां निवासो देश आर्जुनावः । श्रेयः ॥

अदूरभवे ॥ ९६ ॥

पष्ठीसमर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पष्ठीसमर्थाददूरभव इत्येतस्मि-
न्नर्थे तन्नाम्नि यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विदिशाया अदूरभवं नगरं
वैदिशम् । हैमवतम् ॥

तेन निर्वृत्ते ॥ ९७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान्निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति देशनामधेये गम्यमाने । सहस्रेण निर्वृत्ता साहस्री परिखा । कुशा-
म्बेन निर्वृत्ता नगरी कौशाम्बी । हेतौ कर्तरि च यथायोगं तृतीया समर्थ-
विभक्तिः ॥

तदिहास्ति च ॥ ९८ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादिहेति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो
भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमास्ति चेत् तद्भवति । यत्तदिहेति
निर्दिष्टं देशश्चेत् तदन्तनामा भवति । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति
औदुम्बरो देशः । वात्वजः । *पार्षतः । भत्वर्थायापवादो योगः ।
चकारः पूर्वेषां त्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थः । तेनोत्तरेषु योगे(षु)
चत्वारोऽप्यर्थाः सम्बध्यन्ते ॥

* 'पार्षत' इति काचिका ।

ओरञ् ॥ १९ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्तात् प्रातिपदिकात् यथायथं समर्थविभक्तियुक्तादङ्प्रत्ययो भवति निवासादिषु चतुर्चर्येषु । अणोऽपवादः । अ(न१र)डु, आ(न१र)डवः । कक्षतु, काक्षतवः । कर्कटेलु, कार्कटेलवः । अजधिकारः प्राक् सुवास्त्वादिभ्यः ॥

मतो बह्वप्रकृतेः ॥ १०० ॥

बह्वच् प्रकृतिर्यस्यासौ बह्वप्रकृतिः । बह्वप्रकृतेः मतुबन्तात् प्रातिपदिकात् अङ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थः सम्बध्यते । ऐकटावतम् । रैन्दुकावतम् । वारणावतम् । बह्वप्रकृतेरिति किम् । आहिमतम् । यावमतश्च । प्रकृतिग्रहणं किम् । बह्वजिति तद्विशेषणं यथा विज्ञायेत, मत्वन्तविशेषणं मा विज्ञायीति । मालावतां निवासो मालावती ॥

बह्वचः कूपेषु ॥ १०१ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकादङ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः कूपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थाः सम्बध्यन्ते । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः दीर्घवरत्रः कूपः । कापिलवरत्रः ॥

उदक् च विपाशः ॥ १०२ ॥

विपाशो नया उत्तरे कूलं ये कूपास्तेष्वभिधेयेषु अङ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अयद्वर्ज्य आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तः दात्तः कूपः । गौप्तः । उदगिति किम् । दक्षिणतो विपाशः कूपेष्वेव भवति । दात्तः गौप्तः । स्वरे विशेषः । महती सूक्ष्मेष्टिका वर्तते (सूत्रकारस्य ।) ॥

सङ्कलपुष्कलतूलासमूलासपलाशभल्लपालकपालबहुलेभ्यः ॥ १०३ ॥

कूपेष्विति निर्वृत्तम् । सङ्कलादिभ्यः शब्देभ्योऽङ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सङ्कतः कलः

सङ्कलः । तन्निर्वृत्तः साङ्कलः । पौष्कलः । तौलासः । मौलासः । पालाशः ।
मालपाठः । कापालः । बाहुलः ॥

उद्यातोडुपोत्पिपोत्पुटोत्पलपूलाससिकतापूतिकेभ्यः ॥

[१०४]

उद्यातादिभ्यः शब्देभ्योऽङ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽप-
वादः । औद्यातः । औडुपः । औत्पिपः । औत्पुटः । औत्पलः । पौलासः ।
सैकतः । पौतिकः ॥

कुम्भनिधानसुदत्तसुदक्षसुनेत्रसुभूमसुभृतराजभृतगो-
भृतेभ्यः ॥ १०५ ॥

कुम्भादिभ्यः शब्देभ्यश्चातुरर्थिकोऽङ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
कौम्भः । नैधानः । सौदत्तः । सौदक्षः । सौनेत्रः । सौभूमः । सौभृतः ।
राजभृतः । गौभृतः ॥

गमीरगम्भीरेतराभिपिक्तशाताहतनियतनिवेशेभ्यः ॥

[१०६]

गमीरादिभ्योऽङ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः ।
गामीरः । गाम्भीरः । ऐतरः । आभिपिक्तः । (श्या ? शा)तः । आहतः ।
नैयतः । नैवेशः ॥

शरीरसद्योजवरुणकाखणहेमन्वेमन्लोमन्सुमङ्गले-
भ्यश्च ॥ १०७ ॥

शरीरादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽङ्प्रत्ययो भवति । शरीरः । साद्योजः ।
वारुणः । काखणः । हैमः । वैमः । लौमः । सौमङ्गलः ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ १०८ ॥

देशे तन्नाम्नीत्यस्य विशेषणं सौवीरादयः स्त्रीत्वं च । इत्याप्प्राति-
पदिकादङ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । सौवीरे स्त्रीलिङ्गो (हो ? हे) देशे वाच्ये
साल्वे प्राचि च । सौवीरे तावत् — दत्तमित्रेण निर्वृत्ता नगरी दात्तमि-

(त्रिः ? त्री) । सत्त्वे — विधुमानिना निर्वृत्ता वैधुमानी । प्राचि —
ककन्देन निर्वृत्ता काकन्दी नगरी ॥

सुवास्तुवर्णुतण्डुभण्डुखण्डुशिखण्डिशैवलिलोफालिक-
पूरिभ्योऽण् ॥ १०९ ॥

सुवास्त्वादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽणप्रत्ययो भवति । यथासम्भवमर्थस-
म्बन्धः । उवर्णान्तलक्षणस्य कूपलक्षणस्य चाजोऽपवादः । सुवास्तोरदूर-
भव सौवास्तवम् । वार्णवम् । ताण्डवम् । माण्डवम् । खाण्डवम् । शै-
खण्डम् । शैवलम् । शैफालम् । कार्पूरम् । अणग्रहणं नद्यां मनुषो वाच-
नार्थम् ॥

गर्त्तगाहाभिसक्थदक्षविकर्णकृष्णकर्णशशकर्णकर्कश-
कर्कन्धुमतीभ्यः ॥ ११० ॥

गर्त्तादिभ्यश्चातुरर्थिकोऽणप्रत्ययो भवति । गर्त्तम् । गाहम् । आभि-
सक्थम् । दाक्षम् । वैकर्णम् । कार्प्णकर्णम् । शशकर्णम् । कार्कशम् ।
कार्कन्धुमतम् ॥

रोण्याः सपूर्वायाश्च ॥ १११ ॥

रोणीशब्दात् सपूर्वपदाच्चकारात् केवलाच्च चातुरर्थिकोऽणप्रत्ययो
भवति । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्याजोऽपवादः । आजक-
रोणः, सैद्विकरोणः, रौणः, कूपः ॥

कोपधाच्च ॥ ११२ ॥

(ककारोपधाच्च) प्रातिपदिकादणप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः ।
यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कूपलक्षणस्योवर्णलक्षणस्य चाजोऽपवादः ।
कर्णच्छिद्रे ? द्रकेण निर्वृत्तः कार्णच्छिद्रे ? द्रकः । कर्णवेष्टकः कूपः ॥

अरिहणद्रुहणकिरणसाम्परायणौष्ट्रायणभास्त्रायण-
भैत्रायणत्रैगर्चायनवैमतायनगौमतायनसौमतायनखाडायन-
शाण्डिल्यायनोदण्डखण्डवीरणोदञ्चनेभ्यो वुञ् ॥ ११३ ॥

अरिहणादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । आरिहणकम् । द्रौहणकम् । (कैरणकम् । सा-म्प्रायणकम् ।) औष्ट्रायणकम् । मास्त्रायणकम् । मैत्रायणकम् । त्रैगर्त्ताय-नकम् । वैमतायनकम् । गौमतायनकम् । सौमतायनकम् । खाडायनकम् । शाण्डिल्यायनकम् । औहण्ड(न ?)कम् । साण्डवीरणकम् । औदञ्चनकम् ॥

खदिरबधिरभगलोलन्दविपथरैवतविपाशकाशकृत्स्न-
दिशपाशिरीषविल्वजम्बूजाम्बवत्सुयज्ञसुशर्मनूरायस्पोपेभ्यश्च
[॥ ११४ ॥

खदिरादिभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । खदिरा सन्त्यस्मिन्निति खादिरकम् । धादिरकम् । भागलकम् । मौलन्द(ल ?)कम् । वैपयकम् । रैवतकम् । वैपाशकम् । काशकृत्स्नकम् । शैशपकम् । शैरीपकम् । वैल्वकम् । (औदुम्भकं ? जाम्बवकम्) । जाम्बवतकम् । सौयज्ञकम् । सौशर्मकम् । रायस्पोपकम् ॥

कृशाश्चारिष्टारिश्मविशालरोमशरोमकसुवर्चलशबल-
सूकरप्रतरपुरटसुदृशेभ्यश्छण् ॥ ११५ ॥

कृशाश्चादिभ्य छण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽप-
वादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कार्शाश्चीयः । आरिष्टीयः । आरिश्मीयः । वैशालीयः । रौमशीयम् । (रौमकीयम्) । सौवर्चलीयम् । शपलीयम् । सौकरीयम् । प्रातरीयम् । पौरटीयम् । सौदृशीयम् ॥

सुखधूमाजिनाभिजनविनतावनतविकुड्यासकुटमौ-
द्गल्यायोरुःपाराशरेभ्यश्च ॥ ११६ ॥

सुखादिभ्यः छण्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । अणोऽपवादः । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । सौखीयः । धौमीयः । आजिनीयः । आमिज-नीयः । वैनतीयम् । आवनतीयम् । वैकुड्यासीयम् । कौटीयम् । मौद्गल्यायम् । आपसीयम् । आरुषीयम् । पाराशरीयम् ॥

ऋश्यन्यग्रोधशरनिलीननिधाननिबन्धकर्दमपरिगूढो-
पगूढाश्मोत्तराश्माशानिभ्यः कः ॥ ११७ ॥

ऋश्यादिभ्यः कप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः ।
यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । ऋश्यकम् । न्यग्रोधकम् । शरनिलीनकम् । निधा-
नकम् । निबन्धकम् । कर्दमकम् । परिगूढकम् । उपगूढकम् । आश्मकम् ।
उत्तराश्मकम् । अशनिकम् ॥

खण्डदण्डस्थूलबाहुवेणुवीरणखदिरपरिवृत्तपरिवंशवे-
श्मांशुशर्करारदुभ्यश्च ॥ ११८ ॥

खण्डादिभ्यः कप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः
खण्डकम् । दण्डकम् । स्थूलबाहुकम् । वेणुकम् । वीरणकम् । खदिरकम् ।
परिवृत्तकम् । परिवंशकम् । वेश्मकम् । अशुकम् । शर्करकम् । अरदुकम् ॥

कुमुदघीजयत्वजशिरीषाश्वत्थन्यग्रोधयवासविकङ्कते-
त्कटशकटकङ्कटदशग्रामगर्त्तशर्करापरिवापकूपेभ्यश्च ॥ ११९ ॥

कुमुदादिभ्यश्चप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः ।
यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । कुमुदिकम् । घीजिकम् । यत्वजिकम् । शिरीषि-
कम् । अश्वत्थिकम् । न्यग्रोधिकम् । यवासिकम् । विकङ्कतिकम् । इत्क-
टिकः । (शकटिकः । कङ्कटिकः ।) दशग्रामिकम् । गर्त्तिकम् । शर्करिकम् ।
परिवापिकम् । कूपिकम् ॥

काशपाशपलाशाश्वत्थपीयूषवासविसृणवननडकर्द-
मकर्पूरवर्धरबन्धूलकण्टकगहाभ्य इलः ॥ १२० ॥

काशादिभ्य इलप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अणोऽपवादः । यथा-
सम्भवमर्थसम्बन्धः । काशिलः । पाशिलः । (पलाशिलः) । अश्वत्थिलः ।
पीयूषिलः । वासिलः । विसिलः । तृणिलः । वनिलः । नडिलः । कर्द-
मिलः । कर्पूरिलः । (वर्धरिलः । बन्धूलिलः ।) कण्टकिलः । गहिलः ॥

तृणनडजनपर्णवर्णार्णवरणघलघुसेभ्यः सः ॥ १२१ ॥

तृणादिभ्यः सप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तृणसः । नडसः ।
जनसः । पर्णसः । वर्णसः । अर्णसः । वरणसः । घलसः । (घलुः ? घुसः) सः ॥

प्रेक्षाफलकावन्धुकाध्रुवकाध्रुवकायुवकाक्षिपकाकूपक-
डुकचुकेरकटकङ्कटशङ्कटमहन्यग्रोधेभ्य इतिः ॥ १२२ ॥

प्रेक्षादिभ्यश्चातुरर्थिको भवति । प्रेक्षी । फलकी ।
बन्धकी । ध्रुवकी । ध्रुवकी । (युवकी) । क्षिपकी । कूपकी ।
डुकी । चुकी । इत्कटी । कङ्कटी । शङ्कटी । मही । न्यग्रोधी ॥

अश्मन्नूपयूपमीननदगर्भगह्वगुडनगखण्डशिखाकोट-
पामेन्वृन्दकन्देभ्यो रः ॥ १२३ ॥

अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अश्मरः । ऊपरः ।
यूषरः । मीनरम् । नदरम् । गर्भरम् । गह्वरम् । गुडरम् । नगरम् ।
खण्डरम् । शिखरम् । कोटरम् । पामरम् । वृन्दरम् । कन्दरम् ॥

सख्यामिदत्तैवत्तवायुदत्तगोभिलभल्लभल्लपालरोहतमाल-
कदरकरवीराशोकेभ्यो ढक् ॥ १२४ ॥

सख्यादिभ्यश्चातुरर्थिको ढक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
साखेयम् । आम्रिदत्तेयम् । दात्तेयम् । वायुदत्तेयम् । गौभिलेयम् । मालेयम् ।
भाल्लपालेयम् । रोहेयम् । तामालेयम् । कादरेयम् । कारवीरेयम् । आशोकेयम् ॥

चक्रचक्रवाककुशीरकसरकंसुरससरससरमसमलसप्त-
लच्छगलेभ्यश्च ॥ १२५ ॥

चक्रादिभ्यश्चातुरर्थिको ढक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
चाक्रेयम् । चाक्रवाकेयम् । कौशीरकेयम् । सारकेयम् । सौरसेयम् । सार-
सेयम् । सारमेयम् । सामलेयम् । साप्तलेयम् । छागलेयम् ॥

सङ्काशकश्मीरकम्पिलशूरसेनयूपकुम्भ(सी ? सू)रस-
रकसम(ला ? लां)ससनासाश्मरोमलोमभ्यो ण्यः ॥ १२६ ॥

सङ्काशादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । साङ्काश्यम् । का-
श्मीर्यम् । काम्पिल्यम् । शौरसेन्यम् । यूप्यम् । कौम्भ्यम् । सौर्यम् ।
सारक्यम् । सामत्यम् । आंत्यम् । सैन्यम् । साश्म्यम् । रौम्यम् । लौम्यम् ॥

कुटतीर्थपुलिनमलिनागस्तिविरत्नविकरसुपथिन्-
सुपन्थिदशिनलनासिकाङ्गसकर्णकेभ्यश्च ॥ १२७ ॥

कुटादिभ्यश्चातुरर्थिको यप्रत्ययो भवति । कौ(द्य ? द्यम्) । तैर्ध्यम् ।
पौलिन्यम् । मालिन्यम् । आगस्यम् । वैरल्यम् । वैकर्ण्यम् । सौपथ्यम् ।
(सौपन्थ्यम्) । दाशिनल्यम् । नासिक्यम् । आङ्गयम् । साकर्ण्यम् ॥

बलबुलमूलोल(कू ? कु)लोरलसुललुकुलवनेभ्यो यः
[॥ १२८ ॥

बलादिभ्यश्चातुरर्थिको यप्रत्ययो भवति । बल्यम् । बुल्यम् ।
मूल्यम् । उल्यम् । कुल्यम् । उरल्यम् । सुल्यम् । लुकुल्यम् । वन्यम् ॥

पक्षतुपचित्रकुण्डाण्डकम्बलिकांशुककुम्भसरिक-
सरकसरससमलेभ्यः फक् ॥ १२९ ॥

पक्षादिभ्यश्चातुरर्थिकः फक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
पाक्षायणः । पाक्षायणी । तौपायणः । पैत्रायणः । कौण्डायनः । आण्डा-
यनः । काम्बलिकायनः । आंशुकायनः । कौम्भायनः । (सौ ? सै)रका-
यणः । सारकायणः । सारसायनः । सामलायनः ॥

यमलविलहरतहस्तिन्सिङ्घकसकर्णकरोमलोमा-
तिश्वभ्यः ॥ १३० ॥

यमलादिभ्यश्चातुरर्थिकः फक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
यामलायनः । पैलायनः । हास्तायन । हास्तिनायनः । सिङ्घकायनः ।
साकर्णकायनः । रौमायणः । लौमायनः । आतिश्वायनः ॥

पथः पन्थ च ॥ १३१ ॥

पथिन्शब्दाच्चातुरर्थिकः फक्प्रत्ययो भवति । तत्सन्तियोगेन चास्य
पन्थादेशः । पान्थायनः ॥

कर्णवसिष्ठार्काकल्लूपानडुत्तजित्वजीवन्तकुलिश-
कुम्भ्याण्डीवतानकरिक्पञ्चजनेभ्यः फिञ् ॥ १३२ ॥

कर्णादिभ्यः फिञ्प्रत्ययो भवति चातुरार्थिकः । अणोऽपवादः ।
 ययासम्भवमर्थसम्बन्धः । कर्णायनिः । नामिष्ठानिः । आर्कोपनिः ।
 आर्कलूपायनिः । आनडु(हा ? छा)यनिः । जैत्रायनिः । जैरन्तायनिः ।
 कौलिशायिनिः । कौम्भायनिः । आण्डीपतायनि । आनतायनिः । स्केगा-
 यनिः । पाञ्चजन्यायनिः ॥

सुतङ्गममुनिचित्प्रचित्तमहाचित्तमहापुत्रश्वेत-
 गाडिकजीवाजिरार्जुनबीजवापिशुचिशुक्रविप्रेभ्य इञ् ॥ १३३ ॥

सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरार्थिक इञ्प्रत्ययो भवति सौतङ्गमि । मौनि
 चित्तिः । वैप्रचित्तिः । माहाचित्तिः । माहापुत्रि । श्वेतगाडिकः ।
 जैविः । आजिः । आर्जुनिः । बीजवापिः । शौचिः । शौकिः । वैमिः ॥

प्रगदिसगदिकलिवखडिवगडिवचूडारमार्जारकोवि-
 दारेभ्यो ङ्यः ॥ १३४ ॥

प्रगदादिभ्यश्चातुरार्थिको ङ्यप्रत्ययो भवति । प्रागद्यम् । मागद्यम् ।
 कालिव्यम् । खाडिव्यम् । गाडिव्यम् । चौडार्यम् । मार्जार्यम् । कौवि-
 दार्यम् ॥

वराहपलाशशिरीषनिवद्धपिनद्धखूलपदिरशर्कराद्या-
 हुविदग्धविभग्ननिमग्नेभ्यः कक् ॥ १३५ ॥

वराहादिभ्यश्चातुरार्थिकः कञ्प्रत्ययो भवति । वाराहकम् । पाला-
 शकम् । शैरीषकम् । नैवद्धकम् । पिनद्धकम् । खूलकम् । पदिरकम् ।
 शार्करकम् । बाहुकम् । वदग्धकम् । वैभग्नकम् । नैमग्नकम् ॥

कुमुदकुमुटकुण्डलमुनिस्थलाश्वत्थशाल्मलिदशग्राम-
 गोमठरथकारशर्करामधुकर्णशिरिषेभ्यष्टक् ॥ १३६ ॥

कुमुदादिभ्यश्चातुरार्थिकष्टक्प्रत्ययो भवति । कौमुदिकम् । कौमु-
 टिकम् । कौण्डलिकम् । मौनिस्थलिकम् । आश्वत्थिकम् । शाल्मलिकम् ।
 दशग्रामिकम् । गोमठिकम् । रायकारिकम् । शार्करिकम् । माधुक-
 र्णिकम् । शिरिषशब्दोऽरिहणादिषु वराहादिषु कुमुदादिषु च पठ्यते । आ-

त्सर्गिकोऽणपि तत इष्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लु(ग्? व्) भवति ।
तथा चोक्तं—शिरापाणामदूरभवो ग्रामः शिरी(पः? पाः), तस्य वनं शिरीष-
वनमिति ॥

उत्करशफराश्मखदिरपलाशपिप्पलपिप्पलीमूलत्रैव-
र्णारणपर्णसुपर्णाणकशूर्पणायश्यावनायेभ्यश्छः ॥ १३७ ॥

उत्करादिभ्यश्छप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भवमर्थस-
म्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । अश्मीयम् । खदिरीयम् । पलाशी-
यम् । पिप्पलीयम् । पिप्पलीमूलीयम् । त्रैवर्णीयम् । अरणीयम् । पर्णी-
यम् । सुपर्णीय(क?)म् । अणकीयम् । शूर्पणीयम् । श्यावनायीयम् ॥

काशाश्वत्थनिशातविशालशालोत्क्रोशखलाजिनति-
ककितवातपपिचुशर्करावैराकणनैचाकचेभ्यः ॥ १३८ ॥

काशादिभ्यश्छप्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । काशीयः । अश्व-
त्थीयः । निशातीयः । विशालीयम् । शालीयम् । उत्क्रोशीयम् । खला-
जिनीयम् । तिकीयम् । कितवीयम् । आतपीयम् । पिचवीयम् । शर्करी-
यम् । वैराकणीयम् । नैचाकचीयम् ॥

क्षुद्राक्षान्तनितान्तवृक्षेन्द्रवृक्षाद्रवृक्षावरोहितभस्त्राज-
न्याजिनेन्द्राग्निचर्मगतार्कैर्भ्यश्च ॥ १३९ ॥

क्षुद्रादिभ्यश्चातुरर्थिकश्छप्रत्ययो भवति । क्षुद्रीयम् । क्षान्तीयम् ।
नि(शा? ता)न्तवृक्षीयम् । इन्द्रवृक्षीयम् । आर्द्रवृक्षीयम् । अवरोहितीयम् ।
भस्त्रीयम् । जन्यीयम् । अजिनीयम् । इन्द्रीयम् । अग्नीयम् । चर्मयम् ।
गर्तीयम् । अर्कीयम् ॥

नडप्लक्षबिल्ववेणुवेत्रवेतसतृणकाष्ठेषुकपोतानां कुक्-
च ॥ १४० ॥

नडादिभ्यश्चातुरर्थिकश्छप्रत्ययो भवति कुगागमश्च । नडकीयम् ।
प्लक्षकीयम् । बिल्वकीयम् । वेणुकीयम् । वेत्रकीयम् । वेतसकीयम् ।
तृणकीयम् । काष्ठकीयम् । (इक्षुकीयम् ।) कपोतकीयम् ॥

कौञ्चाया ह्रस्वश्च ॥ १४१ ॥

कौञ्चाशब्दाच्चातुरर्थिकश्छप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य कु-
गागमो ह्रस्वश्च । कुञ्चकीयम् ॥

तक्ष्णो नलोपश्च ॥ १४२ ॥

तक्षन्शब्दाच्चातुरर्थिकश्छप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगादस्य कुगागमो
नलोपश्च । तक्षकीयम् ॥

कुमुदनडमहिपवेतसेभ्यो इमतुप् ॥ १४३ ॥

कुमुदादिभ्यः शब्देभ्यश्चातुरर्थिको इमतुप्रत्ययो भवति । कुमु-
द्वान् । नड्वान् । महिप्मान् । वेतस्वान् । डकारणिलोपार्थः ॥

नडशाढाभ्यां ड्वलच् ॥ १४४ ॥

नडशाढाभ्यां ड्वलच्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भव-
मर्थसम्बन्धः । नड्वलम् । शाड्वलम् ॥

शिखाया वलच् ॥ १४५ ॥

(शिखाशब्दात् वलच्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासम्भव-
मर्थसम्बन्धः । शिखावलं नाम नगरम् ।)

जनपदे लुबविदिशादिभ्यः ॥ १४६ ॥

देशे तन्नाम्नि चातुरर्थिकश्छप्रत्ययस्तस्य देशविशेषे जनपदेऽभि-
धेये लुप् भवति नतु विदिशादिभ्यः । ग्रामसमुदायो जनपदः । पञ्चालान-
निवासो जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः । वङ्गाः । क-
लिङ्गाः । मगधाः । अविदिशादिभ्य इति किम् । वैदिशो जनपदः । औदु-
म्बरो जनपदः ॥

वरणशिरीषशाल्मलिकटुकबदरीगोदपुष्करजालपदा-

ताम्रपर्णीतक्षशिलाशुण्डीशयाण्डीभृङ्गिभ्यः ॥ १४७ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्य-
यस्य लुप् भवति । वरणानामदूरभवं नगरं वरणा (ः) । शिरीषाणामदूर-
भवो ग्रामः शिरीषाः । औत्सर्गिकस्याणो लुप् । विशेषप्रत्ययास्तु वुजादयो

भवन्ति । एवं शैरीपकं शिरीपकम् । शात्मलानामदूरभवं नगरं शात्मलयः ।
कटुकचदर्या अदूरभवः कटुकचदरी । गोदा नाम ह्रस्व दौ तयोर-
दूरभवौ ग्रामौ गोदौ । पुष्करम् । जालपदा । ताम्रपर्णी । तक्षशिला । शुण्डी ।
श्याण्डी । शृङ्गी ॥

वल्गूवलभीमधुराचम्पापम्पोज्जयिनीगयोरसाकाञ्ची-
स्कङ्कुगोमतीजम्बूम्बः ॥ १४८ ॥

वल्गूप्रभृतिभ्य उत्पन्नस्य चातुरधिकप्रत्ययस्य लुब् भवति । व-
ल्वास्त्वदूरभवो देशः वल्गूः । वल्भी । मधुरा । चम्पा । पम्पा । उज्ज-
यिनी । गया । उरसा । काञ्ची । स्कङ्कुः । गोमती । जम्बूः ॥

शर्कराया वा ॥ १४९ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरधिकप्रत्ययस्य वा लुब् भवति । वाग्रहणं
किमर्थम् । यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते । तत्र
पाठसामर्थ्यात् पक्षे श्रवणं भाविष्यति । एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति — शर्करा-
शब्दादौत्सर्गिकोऽपि भवतीति । तस्यायः विकल्पितो लुब् भवति । शर्करा
अस्त्यस्मिन् देशे शर्करा । शार्करम् । ऋश्यादौ — शर्क(रा ? र)कम् । कुमु-
दादौ शर्करिकम् । द्वितीयकुमुदादौ — शार्करिकम् । उदम्बरादौ — शर्क-
रीयम् । तेन पदं रूपाणि भवन्ति ॥

नद्यां मतुयसुवास्त्वादिभीमरथभगीरथेभ्यः ॥ १५० ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्रत्ययो भवति चातुरधिकः । तन्नाम्नो देशस्य
विशेषणं नदी । उदुम्बरा अस्यां नद्यां सन्ति उदुम्बरावती । मंशकावती ।
वीरणावती । पुष्करावती । इक्षुमती । असुवास्त्वादिभीमरथभगीरथेभ्य
इति किम् । सौवास्तवी । पार्णवी । भैमरथी । भागीरथी ॥

मधुकर्कन्धूविसस्थाणुवेण्विक्षुशमीकरीरकिशराशर्याण-
हिमरोमभ्यः ॥ १५१ ॥

मध्वादिभ्यो मतुप्रत्ययो भवति चातुरधिकः । अनर्थोऽयमारम्भः ।
मधुमान् । कर्कन्धूमान् । विसवान् । स्थाणुमान् । वेणुमान् । इक्षुमान् ।
शमीवान् । करीवान् । किशरावान् । शर्याणवान् । हिमवान् । रोमवान् ॥

। ऋश्यरिष्टिशंरमरुत्तक्षशिलाखडावटावार्दालीष्टकासु-
तिशक्तिशलाकासन्दीभ्यश्च ॥ १५२ ॥

ऋस्यादिभ्यश्चातुरर्थिको मतुप्रत्ययो भवति । ऋश्यवान् । रिष्टवान् ।
शरवान् । (मरुत्वान् ।) तक्षशिलवान् । खडावान् । वटावान् । वार्दाली-
मान् । इष्टकावान् । आसुतिमान् । शक्तिमान् । शलाकावान् । आ-
सन्दीमान् ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूतायां सरस्वतीरग्ध्रभरणस्य

व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां

चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

शेषे ॥ १ ॥

अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्यो योजन्योऽर्थः स शेषः । तस्मिन्
यथाविहिता अणादयः प्रत्यया भवन्ति । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् ।
श्रावणः शब्दः । रासर्गो रसः । स्पर्शनः स्पर्शः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः ।
चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्षः । इपदि
(पृ० पि०) धा दार्षदाः संक्तवः । उलूखले धुण्ण औलूखलो याव(त० क)
इति । अधिकारश्चायम् । इत ऊर्ध्वं धादीन् प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः । (ते)
शेषे जातादावर्थे वेदितव्याः ॥

राष्ट्राद् घः ॥ २ ॥

राष्ट्रशब्दान्तेऽप्येऽर्थे घप्रत्ययो भवति । राष्ट्रे जातः भवः क्रीतः
कुशलो वा राष्ट्रियः । इतः प्रभृति विशेषोपादानमात्रेण प्रत्यया विधीयन्ते ।
तेषां तु जातादयोऽर्थाः समर्थविभक्तयश्च परस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥

पारावारात् खः ॥ ३ ॥

पारावारशब्दात् खप्रत्ययो भवति शेषेऽर्थे । पारावारीयः ॥

व्यस्तविपर्यस्ताच्च ॥ ४ ॥

पारावारशब्दाद्व्यस्ताद्विपर्यस्ताच्च स्वप्रत्ययो भवति । पारणिः
(अवारिणः ।) अवारपारिणः ॥

ग्रामाद्यस्वजौ ॥ ५ ॥

ग्रामशब्दाच्छेषेऽर्थे यस्वजौ प्रत्ययौ भवतः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ।
अकारः स्वरार्थः, पुंवद्भावप्रतिषेधार्थश्च । ग्रामीणा भार्या अस्य ग्रामीणा-
भार्यः ॥

कभ्युस्मिभकुस्मिभकुण्डिनपुष्करपुष्कलमोदनमाहिष्मती-
वर्मतनिगरेभ्यो ढकञ् ॥ ६ ॥

कल्यादिभ्यो ग्रामाच्च शेषेऽर्थे ढकञ्प्रत्ययो भवति । काल्पयेयकः ।
औम्मेयकः । कौम्मेयकः । कौण्डिनेयकः । पौष्करेयकः । पौष्कलेयकः ।
मौदनेयकः । माहिष्मतेयकः । वार्मतेयकः । नागरेयकः । ग्रामेयकः ॥

कुड्याया यलोपश्च ॥ ७ ॥

कुड्याशब्दाच्छेषेऽर्थे ढकञ्प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य
यलोपो भवति । कौडेयकः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ८ ॥

कुल कुक्षि ग्रीवा इत्येतेभ्यो ययासंख्यं श्वा असि अलङ्कार इत्येतेष्व-
र्थेषु ढकञ्प्रत्ययो भवति । कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽसिः । ग्रैवेयको-
ऽलङ्कारः ॥

नदीमहीसे(त ? ति)कीश्रावस्तीवाराणसीकौशाम्बीन-
वकौशाम्बीकाशफरीखादिरीपाठामायासात्वादावार्वापूर्वनगरीपू-
र्वनगरेभ्यो ढक् ॥ ९ ॥

नद्यादिभ्यः शेषेऽर्थे ढक्प्रत्ययो भवति । नादेयः । माहेयः । सै-
तिकेयः । श्रावस्तेयः । वाराणसेयः । कौशाम्बेयः । (नावकौशाम्बेयः ।)
काशफरेयः । (खादिरेयः ।) पाठेयः । मायेयः । साल्वेयः । दार्वेयः ।
पौर्वनगरेयः । पौ(रे ? वै)यः । नागरेयः ॥

बडवाया वृषे ॥ १० ॥

बडवाशब्दात् वृषेऽर्थे शैपिको ढक्प्रत्ययो भवति । बडवाया वृषः
घाडवेयः ॥

दक्षिणां पश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ११ ॥

(दक्षिणा पश्चात् पुरस इत्येतैर्म्यस्त्यक्) प्रत्ययो भवति । दाक्षि-
णात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

बह्वत्पुर्दिपर्दिकापिशिभ्यः ष्फक् ॥ १२ ॥

बह्व्यादिभ्यः शेषेऽर्थे ष्फक्प्रत्ययो भवति । बाह्यायनः । और्दा-
यनः । पार्दायनः । कापिशायनी द्राक्षा ॥

रङ्गाः प्राणिनि वा ॥ १३ ॥

रङ्गशब्दात् प्राणिन्यभिधेये शैपिकः ष्फक्प्रत्ययो (वा) भवति ।
राङ्गवायणो गौः । पक्षे प्राग्जितीयोऽण् । राङ्गवः । प्राणिनीति किम् ।
राङ्गवः कम्बलः । मनुष्ये तु कच्छादिपाठात् जुजेव भवति । राङ्गवको
मनुष्यः ॥

द्युप्रागपोगुदक्प्रतीचो यत् ॥ १४ ॥

द्युप्रभृतिभ्यः शेषेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । दिव्यः । प्राच्यः । अ-
पाच्यः । उदीच्यः । प्रतीच्यः । कालवाचिनोऽव्ययात् परत्वात् टद्युर्भ-
वति । प्राक्तनम् ॥

कन्थायापृक् ॥ १५ ॥

कन्था ग्रामविशेषः । ततः शेषेऽर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽप-
वादः । (बु१) कान्थिकः ॥

वर्णो वुक् ॥ १६ ॥

वर्णुर्नाम नवस्तस्यादूरभवो जनपदोऽपि वर्णुः । 'सुवास्त्वादि-
म्योऽण् ।' तस्य जनपदे लृप् । तत्र या कन्था ततः शेषेऽर्थे वुक्प्रत्ययो
भवति । ठकोऽपवादः । कान्थिकः । ननु च वर्णोरणः प्रतिपदविधाना-

ल्लुपा न भवितव्यम् । नैष दोषः । सुवास्त्वादिपाठो हि जनपदादन्यास्मिन्
प्रत्ययार्थे कृणार्थे इति जनपदे लुप् भवति ॥

कामेहत्रतसिभ्यस्त्यप् ॥ १७ ॥

क, अमा, इह इत्येतेभ्यश्चतसिल्प्रत्ययान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्च
शेषे त्यप्प्रत्ययो भवति । कत्यः । अमात्यः । इहत्यः । तत्रत्यः । यतस्त्यः ।
ततस्त्यः । पकारः स्वरार्थः ॥

नेर्ध्रुवे ॥ १८ ॥

निश्चिन्दाद् ध्रुवार्थे त्यप्प्रत्ययो भवति । नित्य ध्रुवम् ॥

निसो गते ॥ १९ ॥

निश्चिन्दाद् गतेऽर्थे त्यप्प्रत्ययो भवति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यः
निष्ठयः चण्डालादिः ॥

ऐपमोह्यःश्वसो वा ॥ २० ॥

ऐपम प्रभृतिभ्यः शेषेऽर्थे त्यप्प्रत्ययो भवति वा । ऐपमस्त्यम् ।
ऐपमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । शौवस्तिकम् ॥

दूरादेत्यः ॥ २१ ॥

दूरशब्दाच्चेपेऽर्थे ह्यत्यप्रत्ययो भवति । दूरेत्यः ॥

उत्तरादाहञ् ॥ २२ ॥

उत्तरशब्दाच्चेपेऽर्थे आहञ्प्रत्ययो भवति औत्तराहः ॥

अरण्याणः ॥ २३ ॥

अरण्यशब्दाच्चेपेऽर्थे णप्रत्ययो भवति । आरण्याः सुम(न)सः ॥

तीरान्तादञ् ॥ २४ ॥

तीरशब्दा(न्ता)च्चेपेऽर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । काश्चतीरम् । पाल्वल-
तीरम् ॥

रूप्यान्ताद् जः ॥ २५ ॥

रूप्यशब्दान्ताच्चेपेऽर्थे जप्रत्ययो भवति । वागरूप्यम् । (शेषेरू-
प्यम् ?) । शैवरूप्यम् ॥

दिक्पूर्वपदावसंज्ञायाम् ॥ २६ ॥

दिक्पूर्वपदात् प्रातिपदिकादसंज्ञाविषयाच्छेपेऽर्थे अणप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपवादः । पौर्वशालः । आपरशालः । असंज्ञायामिति किम् । पूर्वेषुका-
मशमी नाम ग्रामः । तस्यां भवः पू(र्वे?र्व)पुकामशमः । 'प्राचां प्रा-
माणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ २७ ॥

मद्रशब्दो जनपदवचनो बहुवचनविषयः । तदन्ताद् दिक्पूर्वप-
दात् प्रातिपदिकाच्छेपेऽर्थे अणप्रत्ययो भवति । पूर्वमद्रेषु भवः पौर्वमद्रः ।
पौर्वमद्री ॥

उदीच्यग्रामाद्बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ २८ ॥

उदीच्यग्रामवाचिनो बह्वचः प्रातिपदिकात् अन्तोदात्ताच्छेपेऽर्थे
अणप्रत्ययो भवति । शैवपुरम् । माधनगरम् । उदीच्यग्रामादिति किम् ।
माधुरः । बह्वच इति किम् । ध्वजी नामोदीच्यग्रामो अणप्रत्ययोऽन्तोदात्त-
स्तस्यां भवः ध्वजः । अणेन भवति । अन्तोदात्तादिति किम् । शार्करी-
धानः । शार्करीधानशब्दे (धानशब्दो?) ङिस्त्वरेण वा उदात्तः ॥

वाहीकरोमकपटश्चरगोमतीगोष्ठिनैकतीभ्योऽण् ॥ २९ ॥

वाहीकादिभ्यः शेपेऽर्थे अणप्रत्ययो भवति । वाहीकेषु भवो
वाहीकः । रोमकः । वृद्धलक्ष्मणस्य एकाग्रजलक्षणस्य च छस्यापवादः ।
पाटश्चरः । गोमति । रोषलक्ष्मणस्य (बुञ्?बुञोऽपवादाः) । गोष्ठः ।
(वै?नै)कतः । वाहीकग्रामादिभ्यो । आभ्या ङञ्जिठयोःपवादः ॥

प्रस्थोत्तरपदकोपधेभ्यश्च ॥ ३० ॥

प्रस्थोत्तरपदेभ्यः कोपधेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः शेपेऽर्थे अणप्रत्ययो
भवति । उदीच्यग्रामलक्षणस्यात्रोऽपवादः । माधीप्रस्थः । तैलीनकः ।
वैयातकः ॥

पलदीपरिपत्परिखोदपानशूरसेनसकृल्लोमभ्यः ॥ ३१ ॥

पलघादिभ्यः शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । बहुज्जञ्जणस्याञो-
ऽपवादः । पालदी । पारिषदः । पारिखः । औदपानः । शौरसेनः ।
साङ्ख्योमः । विपतनाञ्जलोपः ॥

कमलाद् भिदाकीकराभ्याम् ॥ ३२ ॥

कमलशब्दात् परौ यौ भिदाकीकरशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात्
शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः । कमलभि-
दायां भवः कामलभिदः । कामलकीकरः ॥

बहुजालकलेभ्यश्च कीटात् ॥ ३३ ॥

बहुजालकलेभ्यः कमलाच्च परो यः कीटशब्दः तदन्तात् प्रातिप-
दिकाच्चेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः । बा-
हुकीटः । जालकीटः । कालकीटः । कामलकीटः ॥

शकलादिभ्यो गोत्रात् ॥ ३४ ॥

गोत्रशब्देन गोत्रवचनः प्रत्ययो गृह्यते । शकलादिभ्यो गोत्रप्र-
न्तेभ्यः शेषेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः । शकल्यस्य छात्राः शा-
कलाः । काण्वाः । गौकक्ष्याः । गोत्रादिति किम् । कण्वादागतः काण्वः ।
तस्य छात्राः काण्वीयाः ॥

इजश्च ॥ ३५ ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताच्चेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः ।
दाक्षेऽक्षत्राः दाक्षाः । द्वाक्षाः । गोत्रादिति किम् । सुतङ्गमेन निर्वृत्ता नगरी
सौत्तमी । तस्यां भवः सौतङ्गमीयः ॥

न द्व्यचः प्राप्यात् ॥ ३६ ॥

प्राप्यगोत्रवाचिनो द्व्यचः प्रातिपदिकदिजन्ताच्चेऽर्थे अण्प्रत्ययो न
भवति । चिह्नीयाः । पौष्नीयाः । द्व्यच इति किम् । पात्रागारेः छात्राः
पात्रायताः । (म० मा०)न्यरेयणाः । प्राप्यादिति किम् । दाक्षाः । द्वाक्षाः ।
कयं कात्रे छात्राः काशीया इति, अणि प्रतिषिद्धे ठञ्प्रतिष्ठौ भवतः । 'भो-
रेंशाद्' इत्यतो देशप्रदणानुवृत्तेर्जनपदवाचिनस्तत्र ग्रहणम् । गोत्रप्रत्यया-
न्तात् 'वृद्धान्छ' एव भवति ॥

वृद्धाच्छः ॥ ३७ ॥

‘वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्’ । ततः प्रातिपदिकाच्छेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । गार्गीयः । शालीयः । ऐतिकायनीयः । औषगवीयः । वृद्धादिति किम् । सभासन्नयने भवः सभासन्नयनः । अणपवादोऽयम् । तीरोत्तपदोदीन्यग्रामकोपधविधास्तु परत्वाद् पाषते । तत्र छस्यावकाशः शालीयः । तीरान्ताजोऽवकाशः कारवतीरम् । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति । छो भवति । वायसतीरीयः । उदीन्यग्रामलक्षणस्याजोऽवकाशः । शैबपुरम् । छस्य स एव । वाडवकर्पादुभयं प्राप्नोति । परत्वान्छो भवति । वाडवकर्पीयः कोपधलक्षणस्याजोऽवकाशः तैलीनकः । छस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति । परत्वाच्छो भवति । औलूकीयः । वाहीकात् प्रतिपदविहितोऽणैव भवति । रूप्यान्तलक्षणमप्यञ्जं परत्वाच्छो पाषते । किन्तु अयमपि परत्वात् योषवलक्षणेन जुना वाच्यते । मानिरूप्यकः ॥

एडाद्यच् प्राग्देशात् ॥ ३८ ॥

एडादिर्येषामचां ते यस्य ततः प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । एणीपचनीयः । एङ्ग्रहणं किम् । आदिष्छप्रः । प्रागिति किम् । देवदत्तो नाम वाहीकग्रामस्तत्र भवो दैवदत्तः । देशादिति किम् । गौमयाः कृमयः । रोमकात् तु प्रतिपदविहितोऽणैव भवति ॥

नृनाम्नो वा ॥ ३९ ॥

मनुष्यनाम्नः प्रातिपदिकोदेडाद्यचः छेपेऽर्थे छप्रत्ययो वा भवति । देवदत्तस्य देवदत्तीयः दैवदत्तः । गोकर्णीयाः गौकर्णाः ॥

गोत्रान्तात् तद्वदजिह्वाकात्यहरितकात्यात् ॥ ४० ॥

गोत्रप्रत्ययोऽन्तो यस्य तदन्तात् प्रातिपदिकात् जिह्वाकात्यहरितका(य ? त्य)वर्जितान्छेपेऽर्थे गोत्रप्रत्ययान्तादिव छप्रत्ययो भवति । प्राणयणीयाः । पाणिनीयाः । जैमिनीयाः । रौढीयाः । तथा कम्बलपारायणीयाः, कडारजैमिनीयाः, धृतरौढीयाः इति तदन्तादपि भवति । यथा चेह न भवति शकलाः कण्वाः दाक्ष्याः पात्रागाराः, तथा प्रैहिशाकलाः पैष्ठ

काण्वाः कापिलदाक्षाः . पात्रागारा इति तदन्तादपि न भवति । अ-
जिह्वाकात्यहरितकात्यादिति किम् । यथेह भवति कात्यस्य छात्राः का-
तीयाः, तद्वदिह न भवति जैह्वाकाता हारितकाताः ॥

त्यदादिभ्यः ॥ ४१ ॥

त्यदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । त्यदीयः ।
तदीयः । एतदीयः । इदमीयः । अदसीयः । एकीयः । द्वीयः । किमीयः ।
भवपुष्पदस्मदा विशेषं वक्ष्यति ॥

भवतो दश्च ॥ ४२ ॥

भवच्छब्दात् त्यदादिपठिताच्छप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशो भवति ।
भवदीयः । शत्रन्तस्य तु भवत इदं भावतम् ॥

ठश्च ॥ ३ ॥

भवच्छब्दात्(त्तुत्त्य)दादिपठितात् ठप्रत्ययो भवति शैषिकः ।
भवत इदं भावत्कम् ॥

ओर्देशात् ॥ ४४ ॥

उवर्णान्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे ठप्रत्ययो भ-
वति । शायरजम्बुकः । नेपा(हृद)कर्पुकः । देशादिति किम् । पटोः
छात्राः पाटवा ॥

प्राच्याच्छे ॥ ४५ ॥

उवर्णान्तात् प्राच्यदेशवाचिनः प्रातिपदिका(च्छेपे ? च्छविषय) एव
ठप्रत्ययो भवति । शारङ्गजम्बुकः । नापितवास्तुकः । पूर्वेषु सिद्धे
नियमार्थं वचनम् । तेन छविषयादन्यस्मादुवर्णान्तात् प्राच्यादञ् भवति ।
मातृगोस्तव ॥

काशिचेदिसांयातिभारद्वासाग्राममौघावतानमोदन-
मोदमानगोवासनदेवदत्ताग्निठश्च ॥ ४६ ॥

कात्यादिभ्यः प्राग्देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे विषये मिठश्चकारात्
ठप्रत्ययश्च भवति । इकार उच्चारणार्थः । प्रकार एवोमयत्र विपर्यस्तः

देशोऽनुबन्धः । स्त्रीप्रत्यये विशेष । काशिका काशिकी । (चेदिका) चेदिकी । आभ्यां जनपदलक्षणे वुञि प्राप्ते । सांयातिका सांयातिकी । भारङ्गिका भारङ्गिकी । आभ्याम् 'इज्जच' इत्यणि प्राप्ते, दासग्रामिका दासग्रामिकी । सौधावतानिका सौधावतानिकी । आभ्यां वृद्धलक्षणे छे प्राप्ते । मौदनिका मौदनिकी । मौदमानिका मौदमानिकी । गौवासनिका गौवासनिकी । दैवदत्तिका दैवदत्तिकी । एभ्य एकादि(त्वा)च्छः (प्राप्तः) प्राच्यादित्येव । देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवा दैवदत्ती । देशादित्येव । काशेच्छात्राः काशीया । देवदत्तो नाम कश्चित्, तस्य छात्रा देवदत्तीया । दैवदत्ता । 'नृनाम्नो वा' इति छ । छ इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमपि प्रतिपदोक्तेषु काश्यादिषु प्रतिपदाव्यभिचारादकिञ्चिद्विरुद्धमिति न प्रस्युदाह्रियते ॥

संवाहाच्युतशकुलादारिन्दमकरणकुनामन्हिरण्यारि-
त्रहस्तिकर्पूम्यश्च ॥ ४७ ॥

। . . संवाहादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे ठञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः । सांवाहिका सांवाहिकी । आच्युतिका आच्युतिकी । शकुलादिका शकुलादिकी । आरिन्दमिका आरिन्दमिकी । कारणिका कारणिकी । कौनामिका कौनामिकी । हिरण्यिका हिरण्यिकी । आरित्रिका आरित्रिकी । हास्तिकर्पुका हास्तिकर्पुकी । हस्तिकर्पूशब्दाद् 'ओर्देशात्' इति ठञि, अन्येभ्यस्त्वणि प्राप्ते षचनम् । छ इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमप्यसम्बन्धादिह न सम्बध्यते ॥

सुधासिन्धुदासेभ्यो मित्रात् ॥ ४८ ॥

। सुधादिभ्यः परो यो मित्रशब्दस्तदन्तात् प्राग्देशवाचिनः शेषेऽर्थे ठञ्जिठौ प्रत्ययौ भवतः । सौधामित्रिका सौधामित्रिकी । सैन्धुमित्रिका सैन्धुमित्रिकी । आभ्यामणि प्राप्ते । दासमित्रिका दासमित्रिकी । अस्माद् रोपलक्षणे वुञि प्राप्ते । छ इत्यनुवर्तमानमपि असम्बन्धादव्यभिचाराच्च न सम्बध्यते ॥

युवोपदेशि(वे)भ्यो राजात् ॥ ४९ ॥

सुवादिभ्यः परो यः कृतसमासान्तो राजश्चस्तदन्ताच्चेडेर्दे
ठेञ्जिष्ठे प्रत्ययौ भवतः ।

०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००
०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००
०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००

उर्णादिभ्यः कालात् ॥ ५० ॥

०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००
०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००
०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००	०००

और्णकादिक और्णकालिही । आपत्तलिका आपत्तलिटिही ।
तात्कालिका तात्कालिकी । साक्षात् कालेनदनात् इत्युर्णमन्वसि रेश
इति न शक्यते ॥

शेषपुरः । 'रोषधेयः प्राचावि'ति सिद्धे पुरास्तत्रहणमप्राप्त्यर्थम् । आन-
न्दपुरकः । वाहीकप्रमेयोऽपि ठञ्जिठी परत्वादेन चाम्भेते । पाताळ-
प्रत्ययः । कौशिकप्रकः । नागपुरकः । (द१३)स्वरूपकः ॥

ईद्रोपधेयः प्राचाम् ॥ ५३ ॥

ईकारास्तेभ्यो रोषधेयश्च प्राचां देशवाचिभ्यश्च निषये शेषेऽर्थे वुञ्
प्रत्ययो भवति (कण्ठकः । माकन्दकः । पाठतिपुरकः । प्राचामिति
किम् । दातृविशेषः) ॥

जनपदेभ्यस्तदवधिम्यश्च ॥ ५५ ॥

... ..
भौसुष्टकः । दयामायनकः । पूर्वैर्गेव सिद्धे बाधकवाधनार्थं वचनम् ।
आधिसारगर्तकः । गर्तान्तरक्षणं च बाधित्वा जनपदावधेर्बुद्धेर्भवति ।

अवृद्धेभ्योऽपि बहुवचनविषयेभ्यः ॥ ५६ ॥

जनपदेभ्यो जनपदावधिम्यश्च बहुवचनविषयेभ्यो वृद्धेभ्योऽवृद्धे-
भ्यश्च वुञ्प्रत्ययो भवति । अणोरपवादः । वृद्धाञ्जनपदात् तावद्-दार्थकः
(कान्तुः आम्ब)कः । वृद्धाञ्जनपदावधेः — कालम्जरकः । वैकुलिशकः ।
(अवृद्धाञ्जनपदात् तावत्—आज्ञकः वाज्ञकः ।) अवृद्धाञ्जनपदावधेः —
आज्ञापीठकः आज्ञकन्दकः । इहापि तदवधिमहणं बाधकवाधनार्थमनुव-
र्तते । तेन प्रैर्गर्तकः । अर्थाब्धौ न भवति । विषयग्रहणमनन्यत्र (वाधना ?
माका)र्थम् । जनपदैकदेशवदुत्वे वा सूत । वर्तनीषु भवः वार्तनः । अत्र
देशभेदविषयानिबन्धनं बहुत्वमनियतमित्यपेक्षेव भवति । 'सुसर्वार्थादिभ्यो
जनपदत्वं' इति तदन्तविधिना सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । (अर्ध-
पाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः ।) अपरपाञ्चालकः । 'सुसर्वार्थेभ्यो जनपदस्याम-
द्राणां विश्वम्' इत्युत्तरपदबुद्धिः ॥

कण्ठाभिवक्त्रवर्तान्तेभ्यः ॥ ५७ ॥

कण्ठाभन्तेभ्यो देसवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्चावृद्धेभ्यश्च शेषेऽर्थे वुञ्प्र-
त्ययो भवति । अणोरपवादः । भासकण्ठकः । पैप्पलीकण्ठकः । काण्डा-

प्रकः । वैभुजामकः । ऐन्दुवक्त्रकः । सैन्धुवक्त्रकः । चारुवक्त्रकः । चारुवर्तकः । मालवर्तकः ॥

धूमपण्डशशादनार्जुनावराजग्रहगर्तसत्रासाहसा-
केतसांस्तीयाचयान्तरीपद्विपेभ्यः ॥ ५८ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । धौमकः । पाण्डकः । शशादनकः । आर्जुनावकः । राजग्रहकः । गार्तकः । सात्रासाहकः । साकेनकः । सांस्तीयकः । आचयकः । आन्तरीपकः । द्वैपकः ॥

तीर्थघोषशष्पमित्रवर्चारुणकुक्षिबर्बरोज्जयिनी-
पल्लीभक्षालीदक्षिणापथेभ्यः ॥ ५९ ॥

तीर्यादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । तीर्थकः । घौषकः । शोष्पकः । मैत्रकः । वर्चकः । आरुणकः । कौक्षकः । बार्बकः । औज्ज(नि ? यि)कः । पालकः । भक्षालकः । दक्षिणापथकः ॥

व्याहावव्याहावाजिकूलमद्रकूलारा(जि ? जी)धार्तराजीपद्वारमाठरविदेहानर्त्तपाठेयपाथेयेभ्यः ॥ ६० ॥

व्याहावादिभ्यः शेषेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । व्याहावकः । व्याहावकः । आ(ज ? जि)कूलकः । माद्रकूलकः । आराजकः । धार्तराजकः । पाद्वारकः । माठरकः । विदेहकः । आनर्त्तकः । पाठेयकः । पाथेयकः । आराजीधार्तराजीभ्यां(मि ? मी)दन्तत्वेन, पाठर(?)माठराभ्यां रोपधत्वेन, विदेहानर्त्ताभ्यां बहुत्वविषयजनपदत्वेन, पाठेयपाथेयाभ्यां योषधत्वेन बुद्धि सिद्धे पुनर्वचनमप्रागर्थमदेशार्थं च समर्थयन्ति ॥

माहकमद्रकमाषघोषराजाट्टमानदाण्डायनेभ्यः

स्थल्याः ॥ ६१ ॥

माहकादिभ्यः परो यः स्थलीशब्दस्तदन्ताद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्चेऽर्थे बुन्प्रत्ययो भवति । आदेशपवादः । माहकस्थलकः । माद्रक-

स्थलकः । मापस्थलकः । घोपस्थलकः । राजस्थलकः । षाट्स्थलकः ।
मानस्थलकः । दाण्डायनस्थलकः ॥

कूलात् सौवीरेषु ॥ ६२ ॥

। कूलशब्दाद् देशवाचिनः सौवीरेषु शेषेऽर्थे बुज्प्रत्ययो भवति ।
कौलको भवति सौवीरश्चेत् । सौवीरेष्विति किम् । कौलः ॥

समुद्रान्नौमनुष्ययोः ॥ ६३ ॥

समुद्राद् देशवाचिनो नावि मनुष्ये च विषये शेषेऽर्थे बुज्प्रत्ययो
भवति । सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यकः । नौमनुष्ययोरिति
किम् । सामुद्रं लक्षणम् । सामुद्रं वसु ॥

नगरात् कुत्साप्रावीण्ययोः ॥ ६४ ॥

नगरशब्दात् शेषेऽर्थे कुत्सायां प्रावीण्ये च गम्यमाने बुज्प्रत्ययो
भवति । चौरा (हीना ? हि) नागरका भवन्ति । प्रवीणा हि नागरका भवन्ति ।
कुत्साप्रावीण्ययोरिति किम् । नागराः ब्राह्मणाः । कल्यादिषु तु संज्ञाशब्देन
साहचर्यात् संज्ञानगरं पठ्यते । तस्मिन्नागरेयकं प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यात् पथिन्यायाध्यायहस्तिनरविहारेषु ॥

अरण्यशब्दात् पथ्यादिष्वभिधेयेषु शेषेऽर्थे बुज्प्रत्ययो भवति ।
आरण्यकः पन्थाः न्यायः अध्यायः ह(न्ति ? स्ती) नरो विहारो वा ।
पथ्यादिष्विति किम् । आरण्याः पशवः । आरण्याः सुमनसः ।

वा गोमये ॥ ६५ ॥

अण्याद् गोमयेऽभिधेये शेषेऽर्थे बुज्प्रत्ययो वा भवति । (आरण्यः)
आरण्यको गोमयः । आरण्यकानि गोमयानि ॥

कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ ६७ ॥

। आभ्यां शेषेऽर्थे बुज्प्रत्ययो वा भवति । कुरुषु भवः कौरवकः
कौरवः । यौगन्धरकः यौगन्धर(क?) । जनपदशब्दाच्चेती । ताभ्याम्
'(अ) वृद्धेभ्योऽपि' इति नित्ये बुज्प्र(त्या ? त्यये प्रा)प्ते विकल्पार्थं वचनम् ।

कुरुशब्दस्य कच्छादिषु पाठादणा चाधो मा भूदिति । मनुष्यतत्स्थयोस्तु परत्वान्नित्यं बुञ् भवति ॥

वृजिमद्राभ्यां कन् ॥ ६८ ॥

। आभ्यां शेषेऽर्थे क(न्)प्रत्ययो भवति । जनपदबुजोऽपवादः । वृजिषु भव. वृजिक. । मद्रकः ॥

कोपधादण् ॥ ६९ ॥

ककारोपधाद् देशवाचिन. शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । जनपद-बुजोऽपवादः । ऋषिकेषु भव आर्षिकः । माहिपकः । इक्ष्वाकुषु भव ऐक्ष्वाकवः । विशङ्कुषु भवक्षैशङ्कवः । 'ओर्देशात्' इति ठञि प्राग्जितीया-णपवादे जनपदबहुत्वलक्षणेन बुजा बाधिते पुनरणग्रहणा(द? दु)वर्णादपि कोपधादणेव भवति ॥

कच्छकुरुसिन्धुसिन्ध्वन्तगन्धारिकुलू (ह? क)क-म्बोजकश्मीरमधुमहर्णुरङ्कुह्रीपानूपानुषण्डविजावकाजवाह-साल्वेभ्यश्च ॥ ७० ॥

कच्छादिभ्यो देशवाचिभ्यः शेषेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति । बुजादेरप-वादः । कच्छे भवः काच्छः । कुरुषु भवः कौरवः । सैन्धवः । साक्तु-सैन्धवः । 'ह्रङ्गसिन्धोः पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । गन्धारः । कौलूकः । काम्बोजः । काश्मीरः । माधुमतः । वार्णवः । राङ्गवः । द्वैपः । धानूप । आनुषण्डः । विजावक । आजवाहः । साल्वः । कच्छशब्दस्या-बहुत्वविषयत्वात् विजावकशब्दस्य कोपघत्वात् अपि सिद्धे मनुष्यतत्स्थयो-र्बुजर्धमुत्तरार्थश्च पाठः ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ॥ ७१ ॥

कच्छादिभ्यो देशवाचिभ्यो मनुष्ये मनुष्यस्य चामिधेये शेषेऽर्थे बुञ्प्रत्ययो भवति । काच्छको मनुष्यः । काच्छकम(नुष्यसहि? स्य हसि)तम् । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्य हसितम् । एवं सैन्धवकः राङ्गवक इति ।

मनुष्यतत्स्ययोरिति किम् । काञ्चो गौः । राङ्गवायणो गौः । राङ्गवः कम्बलः । 'रङ्गोः प्राणिनि वा' इति विकल्पः ॥

साल्वाद् गोयवाग्वोश्च ॥ ७२ ॥

साल्वशब्दाद् गोयवाग्वोश्चार्थयोः शेषेऽर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसितमिति पूर्वेण (न ?) भवति ॥

न पदातौ ॥ ७३ ॥

साल्वशब्दात् पदातावभिधेये 'मनुष्यतत्स्ययोः' इति प्राप्ते वुञ् न भवति । साल्वः पदातिर्वजति ॥

गर्त्तान्ताच्छः ॥ ७४ ॥

गर्त्तशब्दान्ताद् देशवाचिनः शेषेऽर्थे ङप्रत्ययो भवति । अणोऽप-
घादः । घृकगर्त्तीयः । सुगालगर्त्तीयः । पाटलागर्त्तीयः । बाहीकग्रामलक्षणौ
ठञ्जिठौ परत्वाद् बाधते । देशाधिकाराद् बहुपूर्वान्न भवति । घाहु-
गर्त्तः ॥

कटादेः प्राच्यात् ॥ ७५ ॥

कटादेः प्रा(च्याद् ? च्य)देशवाचिनः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति ।
अणोऽपघादः । कटनगरीयः । कटघोषीयः । कटवर्त्तकीयः । प्राच्यादिति
किम् । काटनागरः ॥

कखोपधकन्थापलदनगरग्रामहृदान्ताच्छे ॥ ७६ ॥

ककारखकारोपधात् कन्थाद्यन्ताच्च देशवाचिनः प्रातिपदिकात् शेषे-
ऽर्थे छे विषये छ एव प्रत्ययो भवति । बाधकबाधनार्थ आरम्भः । कोप-
धेभ्योऽणि प्राप्ते आरीहणकीयः । आश्रयकीयः । शाल्मलिकीयः । ऐनु-
कीयः । सौसुकीयः । (सो ? खो)पधाद् बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठोः
कौटशि(शिकि ?)खीयः । कन्थान्तात् तयोरेव दाक्षिण्यीयः । पलदान्तात्

तयोरेव दाक्षिणदीयः । माहकिपलदीयः । नगरान्ताद् रोपधलक्षणे वृजि
दाक्षिनगरीयः । माहकिनगरीयः । ग्रामान्तात् ठञ्जिठयोरेव दाक्षिग्रा-
मीयः । माहकिग्रामीयः । ह्रदान्तात् तयोरेव दाक्षिह्रदीयः । छ इति किम् ।
आर्षिकः । माढनगरः ॥

पर्वतात् ॥ ७७ ॥

पर्वताच्छेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवत्यणोऽपवादः । पर्वतीयो राज्ञो ।
पर्वतीयः पुमान् ॥

अनरे वा ॥ ७८ ॥

(अ) मनुष्येऽभिधेये पर्वताच्छेपेऽर्थे छप्रत्ययो वा भवति । पार्वती-
यानि फलानि पार्वतानि । अनर इति किम् । पार्वतो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद् भारद्वाजात् ॥ ७९ ॥

कृकणपर्णाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां शेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवत्यणो-
ऽपवादः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजादिति किम् । कार्कणम् ।
पार्णम् ॥

गर्हान्तस्थसमविषमोत्तमोत्तरान्तरानन्तरान्याङ्ग-
वङ्गमगधेभ्यः ॥ ८० ॥

गर्हादिभ्यो यथासम्भवं देशवाचिभ्यः शेपेऽर्थे छप्रत्ययो भवति ।
गर्हीयः । अन्तस्थीयः । समीयः । विषमीयः । उत्तमीयः । उत्तरीयः ।
अन्तरीयः । अनन्तरीयः । (अन्यदीयः) । 'ठकारयोरन्यस्य (?) दुग्'
इति दुग्गागमः । अह्नीयः । चर्त्रीयः । मगधीयः ॥

कामग्रस्थदन्ताग्रावरपन्दना*ग्निशर्मिदैवशर्मिवारा-
टकिवाल्मीक्याध्यश्विशैशिर्यासुर्यान्वशंस्याहिंसिभ्यः ॥ ८१ ॥

१. 'गदात्', २. 'व', ३. 'यां' स ग पठः.

* इति उक्तं इत्युदाहरणानुरोधात् आवरपन्दा इत्यपि वाच्यं भाति ।

कामप्रस्थादिभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । कामप्रस्थात् प्रस्थान्त-
लक्षणस्य वृजः, शेषेभ्यस्त्वणोऽपवादः । कामप्रस्थीयः । दन्ताप्रीयः । अव-
स्पन्दनीयः । आवश्यन्दनीयः । आग्निशर्मीयः । दैवशर्मीयः । वाराट्क्रीयः ।
वाल्मीकीयः । आध्यक्षीयः । शैशिरीयः । आसुरीयः । आनृशंसीयः । आर्हि-
सीयः ॥

क्षेमवृत्तिर्खाडायनिकाठेरणिलाठेरणिभौजिवैजि-
व्याडिशडिर्शौङ्गिसौत्रिसौमित्र्यामित्रिभ्यः ॥ ८२ ॥

क्षेमवृत्त्यादिभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । क्षेम-
वृत्तीयः । खाडायनीयः । काठेरणीयः । लाठेरणीयः । भौजीयः । वै-
जीयः । व्याडीयः । शाडीयः । शौङ्गीयः । सौत्रीयः । सौमित्रीयः ।
आमित्रीयः ॥

इपोरग्रानीकाभ्याम् ॥ ८३ ॥

इपोः परौ यावग्रानीकशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे छ-
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । इष्वग्रीयम् । इष्वनीकीयम् ॥

एकाद् वृक्षपलाशिकाभ्याम् ॥ ८४ ॥

एकशब्दात् परौ यौ वृक्षपलाशिकाशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात्
शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । एकवृक्षीयः । एकपलाशिकीयः ॥

समानाच्च ग्रामात् ॥ ८५ ॥

समानशब्दादेकशब्दाच्च परो यो ग्रामशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिका-
न्तेऽर्थे छप्रत्ययो भवति । समानग्रामीयः । एकग्रामीयः ॥

अधमोत्तमाभ्यां च शाखात् ॥ ८६ ॥

१. 'हे' ख. पाठः. २. 'कालायनि' ख. ग. पाठः. ३. 'भानिदैजभ्या'
क. पाठः. ४. 'श' ख. पाठः. ५. 'जौ' ग. पाठः. ६. 'ति' क. पाठः. ७.
'रा' ख. ग. पाठः.

अधमोत्तमशब्दाभ्यां समानैकशब्दाभ्यां च परो यः कृतोपसर्जन-
ह्रस्वत्वः शाखाशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे छप्रत्ययो भवति ।
अधमशास्त्रीयः । उत्तमशास्त्रीयः । समानशास्त्रीयः । एकशास्त्रीयः ॥

पूर्वपराभ्यां पक्षात् ॥ ८७ ॥

पूर्वपराभ्यां परो यः पक्षशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषेऽर्थे छ-
प्रत्ययो भवति । पूर्वपक्षीयः । परपक्षीयः ॥

एकमुखपार्श्वेभ्यस्तसः ॥ ८८ ॥

एकादिभ्यः परो यस्त(दन्तसः ? स्) तदन्तात् प्रातिपदिकात् शेषे-
ऽर्थे छप्रत्ययो भवति । एकतीयः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । 'अव्ययस्य
नाराच्छश्वतोसि' इति टिलोपः ॥

स्वपरजनदेवराज्ञां कुक् च ॥ ८९ ॥

स्वादिभ्यः शेषेऽर्थे छप्रत्ययः कु(ञ् ? क्) चागमो भवति । स्वकीयः
परकीयः । जनकीयः । देवकीयः । राजकीयः ॥

पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च ॥ ९० ॥

पृथिवीमध्यशब्दाच्चेपेऽर्थे छप्रत्ययः मध्यम इति चास्यादेशो भ-
वति । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ॥

निवासस्य चरणेऽण् च ॥ ९१ ॥

निवासशब्दात् पृथिवीमध्यशब्दाच्चरणेऽभिधेये शेषिकोऽण्प्रत्ययः
पृथिवीमध्यस्य च मध्यमादेशो भवति । पृथिवीमध्ये निवास एषां चर-
णानां माध्यमाः । निवासस्येति किम् । पृथिवीमध्यादागतो मध्य-
मीयः फठः । चरण इति किम् । पृथिवीमध्यं निवासोऽस्य मध्यमीयः
शुद्धः ॥

येणुकत्रेकप्रस्थकमध्यमकोत्तरपदकादिभ्यश्छण्

॥ ९२ ॥

घेणुकादिभ्यः शेषेऽर्थे ङप्रत्ययो भवति । घेणुकीयः । वैप्रकीयः ।
प्रास्यकीयः । माध्यमकीयः । औत्तरपदकीयः । आदिग्रहणाद् ययादर्शन-
मन्येऽपि भवन्ति ॥

युष्मदस्मदोर्वा खञ् युष्माकारमाकौ ॥ ९३ ॥

युष्मदस्मद्वर्वा शेषेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । युष्माकास्माकौ च
यथासदस्यमादेशौ भवतः । युष्माकमयं युवयोर्वा यौष्माकीणः । अस्माक-
मावयोर्वा आस्माकीनः । पठ्ये त्यादादित्वाच्छः । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

अण् च ॥ ९४ ॥

युष्मदस्मद्वर्वा शेषेऽर्थे अण् च प्रत्ययो भवति । युष्माकास्माकौ
चादेशौ । यौष्माकः । आस्माकः ॥

तवकममकात्रेकत्वे ॥ ९५ ॥

युष्मदस्मदोरेकत्वे खभ्यणि च परतस्तवकममकावादेशौ भवतः ।
तावकीनः मामकीनः । तावकः मामकः । छे तु स्वदीयः मदीयः । 'प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च' इत्येकत्वे युष्मदस्त्वदादेशौ भवति । अस्मदस्तु मदादेशः ॥

द्वीपादनुसमुद्रं द्वयः ॥ ९६ ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्ततः शेषेऽर्थे न्यप्रत्ययो भवति । द्वीप्यः ।
अनुसमुद्रमिति किम् । द्वीपः । कच्छादिपाठादण् । नृतत्स्यपोर्बुञ् ॥

अर्धाद् यत् ॥ ९७ ॥

अर्धशब्दान्छेपेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अर्ध्यम् ॥

परापराधमोत्तमादेश्च ॥ ९८ ॥

परापादेरर्धशब्दान्छेपेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । परार्ध्यम् । अपरा-
र्ध्यम् । अधमार्ध्यम् । उत्तमार्ध्यम् ॥

दिगादेष्टञ् च ॥ ९९ ॥

दिक्छन्दादेरर्धात् शेषेऽर्थे ठन्प्रत्ययो भवति । चकाराद् यञ् ।
पौर्वाधिकं पूर्वार्ध्यम् । दक्षिणार्धिकं दक्षिणार्ध्यम् । परापरादेस्तु पूर्वेण
भवति ॥

१। ग्रामजनपदैकदेशादञ् च ॥ १०० ॥

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्चावांद् दिक्छन्दादेः शेषेऽर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । (अयं ? ठञ्) च । ग्रामस्य जनपदस्य च परात् पूर्वार्थे भवाः पौर्वोर्धिकाः पौर्वार्धाः । (दाक्षिणार्धिकाः) दाक्षिणार्धाः ॥

सपूर्वात् ॥ १०१ ॥

विद्यमानपूर्वार्धशब्दाच्चेपेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । बालेयार्धिकः । गौतमार्धिकः ॥

कालेभ्यः ॥ १०२ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । आह्निकम् । दैवसिकम् ॥

कदम्बपुष्पादिभ्यश्च तद्गृत्तिभ्यः ॥ १०३ ॥

कदम्बपुष्पादिभ्यः साहचर्यात् कालादिना कालगृत्तिभ्यः शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । कादम्बपुष्पिकम् । (त्री ? त्रै) द्विपलाशिकम् । शश्वतोऽण् च ॥

शरदः श्राद्धे ॥ १०४ ॥

शरच्छब्दात् कालवाचिनः श्राद्ध एवामिधेये शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । शारदिकं श्राद्धम् । श्राद्ध इति किम् । शरदं सस्यम् । श्राद्धशब्देन रूढेः पितृकार्यमेवोच्यते नतु श्रद्धावान् ॥

रोगातपयोर्वा ॥ १०५ ॥

रोगे चातपे चामिधेये शरच्छब्दाच्चेपेऽर्थे वा ठञ्प्रत्ययो भवति । शारदिको रोगः शारदः । शारदिकः आतपः शारदः । रोगातपयोरिति किम् । शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्याम् ॥ १०६ ॥

आभ्यां शेषेऽर्थे ठञ्प्रत्ययो (वा) भवति । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १०७ ॥

श्वसश्चान्छेपेऽर्थे ठन्प्रत्ययो (वा) भवति । तुडागमश्चास्य भवति ।
शौवस्तिकम् । 'ऐपमोद्यःश्वस' इति त्यप् । श्वस्यम् । तत्रापि वाग्रहणात्
पक्षे 'सायंचिरम्' इत्यादिना ट्युः । श्वस्तनम् ॥

सायंचिरं प्राह्वे प्रगेव्ययेभ्यष्ट्युः ॥ १०८ ॥

सायंप्रभृतिभ्यः कालवाचिभ्यः शेपेऽर्थे ट्युप्रत्ययस्तुडागमश्चास्य
भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निपातना(द ? न्म)कारः । प्राह्वेतनम् ।
प्रगेतनम् । निपातनादेकारः । अव्ययेभ्यः — दिवातनम् । दोषातनम् ।
कालेभ्य इति किम् । स्वर्भवं सौव(र)म् ॥

पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां वा ॥ १०९ ॥

आभ्यां शेपेऽर्थे ट्युप्रत्ययस्तुट् च वा भवति । पौर्वाह्निकं पूर्वाह्ने-
तनम् । आपराह्निकम् । अपराह्वेतनम् । पूर्वाह्वेतनम् । 'वकालतन्नेषु
कालानाम्नो वा' इति सप्तम्या अलुग्विकल्पः ॥

पुरो नः ॥ ११० ॥

पुरा इत्येतस्मात् कालवाचिनोऽव्ययान्छेपेऽर्थे नप्रत्ययो (वा)
भवति । पुरामवं पुराणम् । पुरातनम् ॥

परुत्परारिचिरेभ्य(स्त्नः ? स्तनः) ॥ १११ ॥

परुत्प्रभृतिभ्यः शेपेऽर्थे (न ? त्)प्रत्ययो (वा) भवति । परुलः
परुतनः । परारिलः परारितनः । चिरलः चिरन्तनः ॥

ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ ११२ ॥

ऋतुवाचिभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यश्च शेपेऽर्थे अण्प्रत्ययो भवति ।
काला(द ? त् ठ)नोऽपवादः । ऋतुभ्यः — ग्रैष्मं शैशिरं शारदं वासन्तम् ।
'ऋतोर्वृद्धिमाद्विधाववयवेभ्यः' इति तदन्तविधिना पूर्वग्रैष्मः । अपरशैशिरम् ।
इति । 'अवयवाद्यतोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । नक्षत्रेभ्यः — आश्विनं रौहिणं
तैषं पौषम् ॥

सन्ध्यासन्धिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीपञ्चदशीपौर्णमा-
स्यमावास्याप्रतिपदम्यश्च ॥ ११३ ॥

सन्ध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषेऽर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ठञोऽप-
वादः । सान्ध्य । सान्धिवेलः । त्रयोदशः । चातुर्दशः । पञ्चदशश्च ।
पौर्णमासम् । आमावास्यम् । प्रतिपदम् ॥

संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ ११४ ॥

संवत्सरशब्दात् कालवाचिनः फले पर्वणि चाभिधेये शेषेऽर्थेऽण्-
प्रत्ययो भवति । सांवत्सरं फलम् । (सांवत्सरं पर्वं ।) फलपर्वणोरिति किम् ।
सांवत्सरिकं श्राद्धम् ॥

हैमन्ताद् वा तलोपश्च ॥ ११५ ॥

हैमन्तशब्दाद् ऋतुविशेषवाचिनः शेषेऽर्थे पूर्वेण प्राप्तोऽण् विभाष्यते ।
तलोपश्चास्य वा भवति । हैमन्तं हैमन्तं हैमन्तिकम् । 'ऋतोर्वृद्धिमद्वि-
धाववयवेभ्यः' इति तदन्तविधिना पूर्वहैमन्तम् । 'अवयवाद्दतोः' इत्युत्तरपद-
वृद्धिः ॥

वर्षाप्रावृड्भ्यां ठगेण्यौ ॥ ११६ ॥

आभ्यामृतुविशेषवाचिभ्यां शेषेऽर्थे यथासङ्गं ठगेण्यौ प्रत्ययौ भवतः ।
अणोऽपवादः । वार्षिकम् । पूर्ववत् तदन्तविधिर्वृद्धिश्च । पूर्ववार्षिकम् ।
अपरवार्षिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥

मध्यादः साम्प्रतिके ॥ ११७ ॥

मध्यशब्दात् साम्प्रतिके जाता(तावत्)र्थे अःप्रत्ययो भवति ।
साम्प्रतिकं न्याय्यम् । युक्तमिति यावत् । नातिदीर्घो नातिह्रस्वो मध्यः
कायः । मध्यं काष्ठम् ॥

आदेश्च मः ॥ ११८ ॥

आदिशब्दान्मध्यशब्दाच्च शेषेऽर्थे मप्रत्ययो भवति । आदिमः ।
मध्यमः ॥

अधोवसोलोपश्च ॥ ११९ ॥

अधस्(अवस्) इत्येताभ्यां शेषेऽर्थे मप्रत्ययो भवत्यन्तलोपश्च ।

अधमः । अवमः ॥

अग्रान्तपश्चाद्भ्य इमच् ॥ १२० ॥

अग्रादिभ्यः शेषेऽर्थे इमच्प्रत्ययो भवति । अग्रिमः । अन्तिमः । पश्चिमः ॥

तत्र जातैः ॥ १२१ ॥

तत्र इति सप्तमीसमर्थाज्जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयश्च प्रत्यया भवन्ति । सुप्ते जातः सौप्तः । माधुरः । औत्सः । औदपानः । पाह्यः । पाहीकः । अभ्यः । कालेयः । रूणः । पौस्तः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ग्राम्यः । ग्रामीणः । कात्त्रेयकः । औम्भेयकः । शकलिकः । मा..... दिक् इति ॥

प्रावृषष्ठप् ॥ १२२ ॥

प्रावृट्छन्दात् तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे ऽप्रत्ययो भवति । एण्य-
स्यापवादः । प्रावृषिकः । पकारः स्वरार्थः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ १२३ ॥

शरच्छन्दात् तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे (आ१संज्ञा)यां वुञ्प्रत्ययो भवति । ऋत्वणोऽपवादः । शारदका मुद्राः । शारदका दर्भाः । शुद्र-
विशेषस्य दर्भविशेषस्य चेत्यं संज्ञा ॥

पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्करेभ्यः कन् ॥ १२४ ॥

पूर्वाह्णादिभ्यस्तत्रजात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां कन्प्रत्ययो भवति ।
ठजार्द्राणामपवादः । पूर्वाह्नकः । अपराह्नकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदो-
षकः । अवस्करकः । संज्ञायामिति किम् । पौर्वाह्निकं पूर्वाह्नेतनम् । आप-
राह्निकम् । अपराह्नेतनम् । आर्द्रम् । मौलम् । प्रादोषिकम् । आवस्कर-
मिति ठजादय एव भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ १२५ ॥

पथिन्शब्दात् तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायां कन्प्रत्ययः पथश्च पन्थादेशो भवति । पथि जातः पन्थकः ॥

सिन्ध्ववकराम्यां वा ॥ १२६ ॥

सिन्धु अवकर इत्येताभ्यां तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये कन्प्रत्ययो वा भवति । सिन्धुकः सैन्धवः । पक्षे कच्छादिपाठादण् । अवकरकः । आवकरः । पक्षे औत्सर्गिकोऽण् । संज्ञायामिति किम् । सैन्धवको मनुष्यः ॥

अमावास्यार्यादश्च ॥ १२७ ॥

अमावास्यार्यवाचिनस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामप्रत्ययः कन् च वा भवति । सन्ध्याद्यणोऽपवादः । अमावास्यायां जातः अमावास्याकः । अमावास्यः । आमावास्यः । संज्ञायामिति किम् । आमावास्यः* ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाल्लुक् ॥ १२८ ॥

स्थानान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः गोशाला खरशाला इत्येताभ्यां च तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । गोस्थाने जातः गोस्थानः । गोशाले जातः गोशालः । लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् गोशालायां जातः गोशालः । एवं खरशालः । 'लुक् तद्धितलुक् यगोणीसूच्योः' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुग् भवति ॥

अनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाबहुलाभ्यः ॥ १२९ ॥

अनुराधादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्य नक्षत्राणो लुग् भवति । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । बहुलः । पूर्ववत् स्त्रीप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुङ्मृगशिरश्चित्रारेवतीरोहिणीभ्यो वा ॥ १३० ॥

वत्सशालादिभ्यस्तत्र जात इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामुत्पन्नस्याप्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालः । वात्सशालः । अभिजित् । आभिजितः ।

अथमुक्त । आश्वसुतः । मृगतिरा । मार्गशीर्ष । चित्र । रैन । रैनः । रैनः । रोहिणः । रोहिणः ॥

नित्यं म्रियं चित्रादिभ्यः ॥ १३१ ॥

पूर्वमृगोपातेभ्यश्चित्रादिभ्यः जान हन्तेभ्यश्चो विषां संज्ञातां विषये समुत्पन्नस्य नक्षत्राणो (नित्यं) नृगं भवन्ति । चित्रादां जानां चित्रा । रैवती । रोहिणी ॥

शतभिषजोऽण् च छिदा ॥ १३२ ॥

शतभिषज्छन्दान् तत्र जान हन्ते संज्ञातामुत्पन्नस्य नक्षत्राणो कुणन् स च छिद या भवति । शतभिष. शतभिषज् ॥

अविष्ठापादाभ्यां छण् च ॥ १३३ ॥

अविष्ठापादाभ्यां तत्र जान हन्तेभ्यश्चो संज्ञातां नक्षत्राणो तुक् सण् छिदन् च वेति प्रयः प्रत्यया भवन्ति । अविष्ठा (छः) । अविष्टः । अविष्टीयः । अवाहः । अवाहीयः । अवाहः ॥

फलान्याह च ॥ १३४ ॥

सुध्ने कृतो लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा प्रायभवो वा सम्भूतो वा
स्त्रौघः । राष्ट्रियः ॥

कालात् साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ १३७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः कालविशेषवाचिभ्यः साधु पुण्यत् पच्य-
मानमित्येतेष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । हेमन्ते साधु हैमनमनुलेपन
हैमन्तं हैमन्तिकम् । वसन्ते पुण्यन्ति वासन्ताः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पा
टलाः । शरदि पच्यन्ते शरदाः । शालयः शैशिरा मुद्राः ॥

उत्ते च ॥ १३८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालविशेषवाचिन उत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते हैमना यवाः । ग्रैष्माः
शालयः ॥

आश्वयुज्या बुञ् ॥ १३९ ॥

आश्वयुजीशब्दादुत्तमित्येतस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययो भवति । आश्व-
युज्यामुसा आश्वयुजका मापाः ॥

ग्रीष्मवसन्ताभ्यां वा ॥ १४० ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यां तत्रोत्तमित्येतस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययो वा भ-
वति । ग्रीष्मकं सत्यं ग्रीष्मम् । वासन्तकं वासन्तम् ॥

देयमृणम् ॥ १४१ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनो देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति । मासे देयमृणं मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
ग्रीष्मम् । वार्षिकम् । ऋणमिति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

कलाप्यश्वत्थयवबुसेभ्यो वुन् ॥ १४२ ॥

कलाप्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येत-
स्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स
तत्साहचर्यात् कालः कलापी । तस्मिन् देयमृणं कलापकम् । यस्मिन् काले-
ऽश्वत्थफलानि सोऽश्वत्थः । तस्मिन् देयमृणम् अश्वत्थकम् । यस्मिन् काले
यवपुसानि भवन्ति (तद्) यवबुसम् । तस्मिन् देयमृणं यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाभ्यां वुञ् ॥ १४३ ॥

ग्रीष्मावरसमाशब्दाभ्यां तत्र देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । अ(ण ? ण्ठ)जोरपवादः । ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ १४४ ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां तत्र देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्यय-
श्चकाराद् वुञ् च भवति । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् ।
आग्रहायणकम् । अथवेत्येव सिद्धे ठञ्ग्रहण किमर्थम् । यदा संवत्सरे
देयमृणं फल भवति तदा 'संवत्सरात् फलपर्वणो.' इत्यनेनाण् मा
भूदिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ १४५ ॥

तत्रेति वर्तते कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनो
व्याहरतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । यो व्याहरति मृगश्चेत्
स भवति । निशायां व्याहरति नैशिकः सृगालः नैशः । प्रादोषिकः ।
प्रादोषः । मृग इति किम् । वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥

तदस्य सोढम् ॥ १४६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति पष्ठचर्थे यथाविहित
प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थं सोढ चेत् तद् भवति । सोढ जित-
मभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमध्ययन निशा सोढा अस्य छात्रस्य नैशः
नैशिकः । प्रादोषिकः प्रादोषः ॥

तत्र भवः ॥ १४७ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् भव इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितमणादयो घादयश्च भवन्ति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म ।
'तत्र जात' इत्यनेन गतत्वात् । बुध्ने भवः सौमनः । माधुरः । औत्सः ।
औदपानः । राष्ट्रियः । अवारपारीणः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

दिग्बर्गपूगगणोखामुखजघनवंशानुवंशदेशकाला-
काशपक्षसाक्षिभ्यो यत् ॥ १४८ ॥

दिगादिभ्यस्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । दिक्षु भवो
दिश्यः । वर्यः । पूर्यः । गण्यः । उख्यः । मुख्यः । जघन्यः । वंश्यः ।
अनुवंश्यः । मुखजघनवंशानामदेहार्यः पाठः । देश्यः । काल्यः । आकाश्यः ।
पक्ष्यः । साक्ष्यः ॥

आद्यन्तान्तररहःपथ्यलीकयूथन्यायमित्रमेघमेघा-
धार्याद्भ्यश्च ॥ १४९ ॥

आद्यादिभ्यश्च तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । आद्यः
अन्त्यः । अन्तर्यः । रह्यः । पथ्यः । अलीक्यः । यूथ्यः । न्याय्यः ।
मित्र्यः । मेघ्यः । मेघ्यः । धार्यः । अप्सन्यः । 'अपो योनियन्मतुषु'
इति सप्तम्या अलुक् ॥

उदकात् संज्ञायाम् ॥ १५० ॥

उदकशब्दात् संज्ञायां तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
उदक्या रजस्वला स्त्री । संज्ञायामिति किम् । औदको मत्स्यः ॥

देहौशात् ॥ १५१ ॥

शरीरावयववाचिनस्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । तालव्यम् । मुख्यम् । मूर्धन्यम् इति ।
'अभावकर्मणोरनो य' इति नलोपाभावः ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहिभ्यो ढञ् ॥ १५२ ॥

दृत्यादिभ्यस्तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति । दार्तेयः ।
कौक्षेयः । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आहेयम् ॥

ग्रीवातोऽण् च ॥ १५३ ॥

ग्रीवाशब्दात् तत्र भव इत्यर्थेऽण्प्रत्ययश्चकारात् ढञ् च भवति । ग्रीवासु
भवं ग्रैव ग्रैवेयम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचनस्तासां बहुत्वात् बहुवचनान्तो
भवति ॥

गम्भीरपञ्चजनाभ्यां व्यः ॥ १५४ ॥

गम्भीर पञ्चजन इत्येताभ्यां तत्र भव इत्यर्थे न्यप्रत्ययो भवति ।
गाम्भीर्यः । पाञ्चजन्यः ॥

चतुर्मासाद् यज्ञे ॥ १५५ ॥

चतुर्मासशब्दाद् यज्ञेऽभिधेये तत्र भव इत्यर्थे न्यप्रत्ययो भवति ।
चतुर्षु मासेषु भवश्चातुर्मासो यज्ञः । यज्ञ इति किम् । चतुर्षु मासेषु भव-
श्चातुर्मासः । 'द्विगोरनपत्ये' इति ढञो लुक् भवति ॥

संज्ञायामण् लुक् च ॥ १५६ ॥

चतुर्मासशब्दात् संज्ञायां तत्र भव इत्यर्थे अणप्रत्ययो लुक् चास्य
भवति । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी । आपाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी
वा पौर्णमास्युच्यते ॥

परेर्मुखौष्ठहन्तूलखलेभ्योऽव्ययीभावे ॥ १५७ ॥

परेः परे ये मुखादयस्तेभ्योऽव्ययीभावसमामे वर्तमानेभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे न्यप्रत्ययो भवति । परिमुष्टे भवं पारि-
मुख्यम् । पार्यौष्ठ्यम् । पारिहृनव्यम् । पार्युल्लख्यम् । अव्ययीभाव इति
किम् । परिगतं मुखं परिमुष्टम् । तत्र भवः पारिमुखः ॥

उपात् स्थूलाकलापौभ्याम् ॥ १५८ ॥

उपात् परौ यौ स्थूलाकलापशब्दौ ताभ्यामव्ययीभावसमासवृत्तिभ्यां
तत्र भव इत्यर्थे न्यप्रत्ययो भवति । उपस्थूले भवमौपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन
हविरुच्यते । औपकलाप्यः ॥

अनोः पथिपदयूपवंशसीतातिलयवभङ्गामापेभ्यः ॥

अनोः परे ये पथ्यादयस्तेभ्योऽव्ययीभाववृत्तिभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे
न्यप्रत्ययो भवति । अनुपथे भवमानुपथ्यम् । आनुपथ्यम् । आनुचूष्यम् ।

आनुवंश्यम् । आनुसीलम् । आनुतिल्यम् । आनुयव्यम् । आनुभङ्ग्यम् ।
आनुमाप्यम् ॥

पर्युपानुभ्यः सीरात् ॥ १६० ॥

पर्यादिभ्यः परो यः सीरशब्दस्तदन्तादव्ययीभाववृत्तेस्तत्र भव इत्यर्थे
ठञ्प्रत्ययो भवति । पारिसीर्यम् । औपसीर्यम् । आनुसीर्यम् ॥

अन्तःपूर्वपदाट्टञ् ॥ १६१ ॥

अन्तःपूर्वपदं यत् प्रातिपदिकमव्ययीभाववृत्ति ततस्तत्र भव इत्यर्थे
ठञ्प्रत्ययो भवति । अन्तर्गेहे भवमान्तर्गेहिकम् । आन्तरगारिकम् । आन्त-
र्वेशिकम् । अव्ययीभावादिति किम् । अन्तःकरणे भव आन्तःकरणः ॥

पर्यनुभ्यां ग्रामात् ॥ १६२ ॥

परिपूर्वादनुपूर्वाच्च ग्रामशब्दात् तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो
भवति । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । अव्ययीभाव इत्येव । परिगतो
ग्रामः परिग्रामः तत्र भवः पारिग्रामः ॥

समानात् ॥ १६३ ॥

समानशब्दात् तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । समानेषु
भवः सामानिकः ॥

तदादेः ॥ १६४ ॥

समानशब्दादेस्तत्र भव इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । सामान-
ग्रामिकः । सामानदेशिकः ॥

लोकान्तात् ॥ १६५ ॥

लोकान्तात् प्रातिपदिकात् तत्र भव इत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । 'इहभ्राम्यां लोकस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

अध्यात्माधिदेवाधिभूतेहलोकपरलोकोर्ध्वदेहोर्ध्व-
न्दमादिभ्यश्च ॥ १६६ ॥

अध्यात्मादिभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे छत्रप्रत्ययो भवति । अध्यात्मे भव-
माध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पार-
लौकिकम् । और्ध्वदेहिकम् । और्ध्वन्दमिकम् । 'अवेदेवभूतयोः' 'इह-
पराभ्यां लोकस्य' इत्युभयपदवृद्धिः । आदिग्रहणादौर्ध्वमौहूर्तिरुक्तयो
भवन्ति । 'ऊर्ध्वमुहूर्तस्य' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ १६७ ॥

जिह्वामूलादङ्गुलेश्च छप्रत्ययो भवति तत्र भव इत्यर्थे । जिह्वा-
मूले भवः जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः ॥

वर्गान्तात् ॥ १६८ ॥

वर्गशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् तत्र भव इत्यर्थे छप्रत्ययो भवति ।
कवर्गीयः । पवर्गीयः ॥

अशब्दे यत्त्वौ च ॥ १६९ ॥

शब्दादन्यत्र भवेऽर्थे वर्गशब्दान्तात् छप्रत्ययो यत्त्वौ च प्रत्यया
भवन्ति । अर्जुनवर्गीयः । अर्जुनवर्म्यः । अर्जुनवर्गणिः । अशब्द इति किम् ।
कवर्गीयः ॥

मध्यान्मण्मीयौ च ॥ १७० ॥

मध्यशब्दात् तत्र भव इत्यर्थे मण्मीयौ छ(श्च) प्रत्यया भवन्ति ।
मध्यमीयः । माध्यमः । मध्यीयः ॥

दिनण्मध्यं चास्य ॥ १७१ ॥

मध्यशब्दात् तत्र भव इत्यर्थे दिनण्प्रत्ययो मध्यशब्दस्य च मध्य-
मित्यादेशो भवति । माध्यन्दिना उद्गायन्ति ॥

ललाटाद् भूपणे कन् ॥ १७२ ॥

ललाटशब्दाद् भूपणेऽभिधेये तत्रभवेऽर्थे कन्प्रत्ययो भवति । लला-
टिका । भूपण इति किम् । ललाटे भवं ललाट्यम् ॥

कर्णात् ॥ १७३ ॥

कर्णाद् भूपणेऽभिधेये तत्रभवेऽर्थे कन्प्रत्ययो भवति । कर्णिका ॥

प्रायेणोपादेष्टुक् ॥ १७४ ॥

उपपूर्वात् कर्णशब्दात् प्रायभवेऽर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । प्रायेणो-
पकर्णे भवति औपकर्णिकम् ॥

जानुनीविभ्यां च ॥ १७५ ॥

जानुनीविभ्यां चोपपूर्वाभ्यां प्रायेण तत्रभवे(त्य?)ऽर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । प्रायेणोपजानु भवति औपजानुकम् । औपनीविकम् ॥

स्थामाजिनान्तेभ्यो लुक् ॥ १७६ ॥

स्थामशब्दान्तेभ्योऽजिनशब्दान्तेभ्यश्च तत्रभवेऽर्थे समुत्पन्नस्य प्रत्य-
यस्याणादेर्लुग् भवति । अश्वत्थामि भवः अश्वत्थामा । 'कपित्थाश्वत्य
इत्यादिना सम्य तकारः । कृष्णाजिने भवं कृष्णाजिनम् ॥

मन्त्रेऽग्निष्टोमादिभ्यः ॥ १७७ ॥

अग्निष्टोम इत्येवमादिभ्यस्तत्र भव इत्यर्थे मन्त्रेऽभिधेये 'यज्ञेभ्य'
इत्युत्पन्नस्य ठप्पो लुग् भवति । अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः अग्निष्टोमः । राज-
ययः ॥

तस्य व्याख्यान इति कल्पे ॥ १७८ ॥

अग्निष्टोमादिभ्यस्तत्र व्याख्यान इत्युत्पन्नस्य प्रत्ययस्य कल्पेऽभि-
धेये लुग् भवति । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः अग्निष्टोमः । पाजयेयः ॥

भवव्याख्यानयोर्व्याख्येयनाम्नः ॥ १७९ ॥

तत्र भवव्याख्यानं व्याख्यानमिदमन्तः समन्वीयमर्थेभ्यः पठ्यमानार्थ-
भ्यश्च व्याख्यानव्ययनाम्नः प्रातिपदिकेभ्यः यथाविहितमन्तदयो भवन्ति ।

सुप्सु भवं सौपम् । तैडम् । कार्तम् । प्रातिपदिकीयम् । सुपां व्याख्यानो
ग्रन्थः सौपः । तैडः । कार्तः । प्रातिपदिकीयः । व्याख्येयनाम्न इति
किम् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला । पाटलिपुत्रम् (एवं) सन्निवेश-
मिति सुकोसलया प्रतिच्छन्दभूतया व्याख्यायते, न तु पाटलिपुत्रशब्दो
व्याख्यातव्यनाम भवति । अथ भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः किमर्थम् ।
निर्दिष्टार्थे हि तौ । तत्र भवस्तस्येदमिति अपवादविधानार्थः । वक्ष्यते —
'बह्वचोऽन्तोदात्तादृञ्' इति । तत्राणादयो मा भूतान्निति ॥

बह्वचोऽन्तोदात्तादृञ् ॥ १८० ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नोऽन्तोदात्ताद् भवव्याख्यानयोरर्थयोष्ठञ्-
प्रत्ययो भवति । पात्वणत्त्विकम् । नातानतिकम् । 'समासस्य' इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । बह्वच इति किम् । सौपम् । तैडम् । अचष्टकं वक्ष्यतीत्येकाच्
प्रत्युदाह्रियते । अन्तोदात्तादिति किम् । संहितायां भवं तस्य व्याख्यानं
संहितम् । गतिस्वरेणाधुदात्तम् ॥

यज्ञेभ्यः ॥ १८१ ॥

यज्ञवाचिभ्यो भवव्याख्यानयोष्ठञ्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमे
भवमग्निष्टोमस्य व्याख्यानं वा कल्पादन्यत् आग्निष्टोमिकम् । वाजपे-
यिकम् । पाञ्चौदानिकम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । बहुवचनं सर्वयज्ञ-
परिग्रहार्थम् ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ १८२ ॥

ऋषिशब्दा वसिष्ठादयः । ते यदा साहचर्यादिना ग्रन्थे (वर्तन्ते)
तदा तेभ्यो व्याख्येयनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरध्यायेष्वेव प्रत्ययार्थ-
विशेषणेषु ठञ्प्रत्ययो भवति । वसिष्ठग्रन्थे भवस्तस्य व्याख्यानः अध्यायो
वा वासिष्ठिकः । वैश्वामित्रिकः । अध्यायेष्विति किम् । वासिष्ठे ग्रन्थे भवा
ऋक् वासिष्ठी । वैश्वामित्री ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् ठन् ॥ १८३ ॥

पौरोडाशपुरोडाशशब्दाभ्यां भवव्याख्यानयोरर्थयोः छन्प्रत्ययो भवति । पुरोडाशाः पिष्टपिण्डाः तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तत्र भवस्तस्य व्याख्यानो वा पौरोडाशिकः । अतो ङो(प्?य्) । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो (मन्त्रः ? ग्रन्थः) पुरोडाशस्तत्र भवस्तस्य व्याख्यानो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी ॥

छन्दसो यदणौ । १८४ ॥

छन्दश्शब्दाद् भवव्याख्यानयोरर्थयोर्यदणप्रत्ययौ भवतः । 'अच' इति ठक्, प्राप्ते वचनम् । छन्दसि भवश्छन्दसो व्याख्यानो वा छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्यजृद्गद्वाह्यणप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातना-
माख्यातेभ्यष्ठक् ॥ १८५ ॥

अचः ऋकारान्तेभ्यः ऋगादिभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यो भव-
व्याख्यानयोरर्थयोष्ठक्प्रत्ययो भवति । अचः — इष्टां भवम् इष्टेर्व्याख्यानं
वा ऐष्टिकम् । चतुर्षु होतृषु भवश्चतुर्णां होतृणां व्याख्यानं वा चातुर्हो-
तृकम् । ऋगादिभ्यः — आर्चिकम् । ब्राह्मणिकम् । प्रायमिकम् । आध्वरिकम् ।
पौरश्चरणिकम् । नामाख्यातिकम् । नामिकम् । आख्यातिकम् ॥

ऋगयनपदव्याख्यानोत्पातोत्पादपुनरुक्तनिरुक्त-
न्यायनिगमव्याकरणशिक्षोपनिषद्विभ्योऽण् ॥ १८६ ॥

ऋगयनादिभ्यो व्याख्या(ताख्य ? तव्य)नामधेयेभ्यो भवव्याख्या-
नयोरर्थयोरणप्रत्ययो भवति । ठञष्ठकद्वयस्य चापवादः । आर्गयणः । पाद-
व्याख्यानः । आत्पातः । औत्पादः । पौनरुक्तः । नैरुक्तः । नैयायः ।
नैगमः । व्याकरणः । शिक्षः । औपनिषदः । अपिः ॥

यज्ञचर्चाक्रमेतरश्छणनिभित्तमुहूर्त्तसंवत्सरेभ्यश्च

[॥ १८७ ॥

यज्ञादिभ्यश्च भवव्याख्यानयोरणप्रत्ययो भवति । छण्टञोरपवादः ।
याज्ञः । चार्चः । गगमेतरः । छाह्नः । नैमित्तः । मीहूर्त्तः । सांवत्सरः ॥

क्षत्राङ्गत्रिवास्तुभ्यश्च विद्यायाः ॥ १८८ ॥

क्षत्रादिभ्यः परो यो विद्याशब्दस्तदन्ताद्विद्यायाश्च व्यख्यातव्य-
नाम्नो भवव्याख्यानयोरर्थयोरणप्रत्ययो भवति । क्षात्रविद्यः । आङ्गविद्यः ।
त्रैविद्यः । वास्तुविद्यः । वैद्यः । ठञ्ठको(र)पवादः ॥

छन्दसो मानभाषाविचितिविजितिभ्यः ॥ १८९ ॥

छन्दसः परे ये मानादयस्तदन्तेभ्यो व्याख्येयनामभ्यो भवव्याख्या-
नयोरणप्रत्ययो भवति । वङ्छचोऽन्तोदात्तलक्षणस्य ठञोऽपवादः । छान्दो-
मानः । छान्दोभाषः । छान्दोविचितिः । छान्दोविजितिः ॥

तत आगतः ॥ १९० ॥

तत इति षष्ठ्यमीसमर्थात् आगत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो
धादयश्च भवन्ति । स्रुग्धादागतः स्रौघः । माधुरः । औस्सः । गव्यः ।
क्रमूच्यः (?) । घाह्यः । आर्षेयः । कालेयः । क्षैणः । पौंस्रः । राष्ट्रियः । ग्रामीण
इति । अथ स्रुग्धादागच्छन्न वृक्षमूलादाप्त इति वृक्षमूलात् कस्मान्न प्रत्ययो
भवति । मुख्यमेवापादान गृह्यते, न नान्तरीयकम् । यदाह— 'गौणमुख्य-
योर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्यय' इति ॥

आयस्थानेभ्यष्टक् ॥ १९१ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते । ॥ यस्मिन्नुत्पद्यते तदाय-
स्थानम् । आयस्थानवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे टक्प्रत्ययो
भवत्यणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् धाद्यते । शुल्कशालाया(मा? आ)गतं
शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् ॥

शुण्डिकाकृक्कणस्थण्डिलोदपानोलपतीर्थभूमितृण-
पर्णेभ्योऽण् ॥ १९२ ॥

शुण्डिकादिभ्यस्तत आगत इत्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । आयस्थान-
ठकोऽपवादः । शुण्डिकाया आगतः शौण्डिकः । कार्कणः । स्थाण्डिलः ।
औदपा(द? न)ः । औलपः । तेर्थः । मारमः । तार्णः । पार्णः ॥

विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यो वुञ् ॥ १९३ ॥

विद्याकृतो योनिकृतश्च सम्बन्धो येषां तद्वाचिभ्यस्तत आगत इत्य-
स्मिन्नर्थे वुञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते ।
विद्यासम्बन्धेभ्यः — उपाध्यायादागतमौपाध्यायकम् । शैष्यकम् । आन्ते-
वासकम् । योनिःसम्बन्धेभ्यः — पैतामहकम् । मातामहकम् । पैतृव्यकम् ।
मातुलकम् ॥

ऋतष्ठञ् ॥ १९४ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिःसम्बन्धवाचिभ्यस्तत आगत इत्येतस्मिन्नर्थे
उञ्प्रत्ययो भवत्यणोऽपवादः । विद्यासम्बन्धेभ्यः — होतुरागतं हौतृकम् ।
पौतृकम् । योनिःसम्बन्धेभ्यः — मातृकम् । भ्रातृकम् ॥

पिभ्यं वा ॥ १९५ ॥

पितृशब्दात् तत आगत इत्यस्मिन्नर्थे वाण्प्रत्ययः । ऋकारस्य च
रेफादेशो निशत्यते । पितुरागतं पिभ्यं पैतृकम् ॥

नृहेतुभ्यो रूप्यः ॥ १९६ ॥

मनुष्यवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च तत आगत इत्येतस्मिन्नर्थे रूप्य-
प्रत्ययो वा भवति । नृग्रहणमहेत्वर्थम् । हेतुः कारणम् । मनुष्यवाचिभ्य-
स्तावत् — देवदत्तरूप्यं देवदत्तम् । हेतुभ्यः — समादागतं स(म)रूप्यम् ।
विषमरूप्यम् । समीयम् । गर्हादित्वाञ्ठः ॥

मयट् च ॥ १९७ ॥

नृहेतुभ्यस्तत आगत इत्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । देवदत्तमयम् ।
यज्ञदत्तमयम् । सममयम् । विषममयम् । टकारो ङीवर्थः । सममयी ।
योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

गोत्रादङ्गवत् ॥ १९८ ॥

गोत्रशब्देनापत्यप्रत्ययान्तमुच्यते । तस्मात् तत आगत इत्येतस्मि-
न्नर्थे अङ्ग इव प्रत्ययविधिर्भवति । औपगवानामयमङ्गः औपगवकः ।

कापटवकः । औपगवेभ्य आगतमोगवरुम् । विदानामयमङ्कः वैदः ।
विदेभ्य आगतं वैदम् । एवं गार्गः गार्गम् । दाक्षीणामङ्कः दाक्षः । दा-
क्षिभ्य आगतं दाक्षम् । शाकल्येन प्रोक्तमधीयते शाकलाः । तेषामङ्कः शा-
कलः । शाकलेभ्य आगतं शाकलं शाकलकम् । अङ्कग्रहणेन तस्येदमित्यर्थ-
सामान्यं लक्ष्यते, न बुज्यतिदिश्यते । अन्यथा 'सद्वाङ्मघोपलक्षणेऽप्यन्य-
जिज्ञः' इति अण एवातिदेशः स्यात् ॥

प्रभवति ॥ १९९ ॥

तत इत्येव । तत इति पञ्चमीसमर्थात् प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहित-
मणादयो घादयश्च भवन्ति । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा । (शा ? दा) रदी
सिन्धुः ॥

वालवायाद् व्यो विदूरं चास्य ॥ २०० ॥

वालवायशब्दात् ततः प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे व्यप्रत्ययः विदूरादेशो
वालवायस्य च भवति । वालवायात् प्रभवति वैदूर्यः मणिः । स हि वाल-
वायात् पर्वतात् प्रभवति । विदूराख्याते ग्रामे संस्क्रियते । केचित्तु सामी-
प्यात् विदूरशब्दं वालवाय उपचर्यास्मादेव व्यप्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥ २०१ ॥

तद् इति द्वितीयान्ताद् गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भ-
वति । योऽसौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । सुघ्नं गच्छति सौघ्नः
पन्थाः । सौघ्नो दूतः । माधुरः । राष्ट्रियः । तत्स्थेषु गच्छत्सु पन्था अपि
गच्छतीत्युच्यते । सुघ्नादिप्राप्तिर्वा पथो गमनम् । पथिदूतयोरिति किम् ।
सुघ्नं गच्छति देवदत्तः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ २०२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्र-
त्ययो भवति । यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत् तद् भवति । आभिमुख्येन
निष्क्रामति अभिनिष्क्रामति । सुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौघ्नम् ।
माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्क्रमणक्रियायां करणत्वेन प्रसिद्धम् ।

तस्योपचारेणेह स्वातन्त्र्यविवक्षा भवति । द्वारमिति किम् । सुप्रमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ २०३ ॥

तदित्येव । अधिकृत्येति तदपेक्षा द्वितीया । तदिति द्वितीयासमर्थाद् अधिकृत्य कृत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् कृतं ग्रन्थश्चेत् स भवति । सुप्रदामाधिकृत्य कृतो ग्रन्थस्सौभद्रः । गौरीमित्रः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् । सुप्रदामाधिकृत्य कृत प्रासादः ॥

शिशुकन्दयमसमेन्द्रजननप्रद्युम्नागमनसीतान्वेपणादिभ्यश्छः ॥ २०४ ॥

शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यस्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति । शिशुकन्दमाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमसमीयः । इन्द्रजननीयः । प्रद्युम्नागमनीयः । सीतान्वेपणीयः । आदिप्रहणाद् यथादर्शनमन्येभ्योऽपि ॥

द्वन्द्वाददेवासुररक्षोसुरगौणमुख्यादेः ॥ २०५ ॥

....
न भवति ॥

लुवाख्यायिकासु बहुलम् ॥ २०६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादाधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्येतस्मिन्नर्थे आख्यायिकास्वभिधेयासूत्रस्य प्रत्ययस्य बहुलं लुब् भवति । वासवदत्तामाधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति । भैमरथी । बहुलवचनादनाख्यायिकायामपि लुब् भवति । जानकीहरणम् । कुमारसम्भवं काव्यमिति ॥

सोऽस्य निवासः ॥ २०७ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठमर्थे यथाविहितं प्रत्यया भवन्ति । यत् तत् प्रथमासमर्थं निवासश्चेत् तद् भवति । निरसन्त्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते । सुप्रो निवासोऽस्य सौमः । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ २०८ ॥

स इति प्रथमासमर्थदस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविदि। प्रत्ययो भवति ।
यत् तत् प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत् तद् भवति । सुगोऽभि(धा ? ज)नोऽस्य
सौमः । माधुरः । साष्ट्रियः । क पुनर्निशासाभिजनयोर्निगमः । पत्र पूर्-
रुपितः सोऽभिजनः । यत्र मध्यस्तुष्यते स निरामः । येनारिमाण उप-
रार्थः ॥

गिरिभ्यः शस्त्रजीविषु छः ॥ २०९ ॥

स इति प्रथमासमर्थेभ्यो गिरिवाचिभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे आगुप-
जीविष्यभिधेयेषु छप्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थमभिजनश्चेत् म
भवति । दृष्टोलः परंतोऽभिजनो येषां दृष्टोलीया आगुपजीविनः । भोज-
कटीया । रोहितगिरीयाः । गिरिभ्य इति किम् । माद्रात्यकाः शयजीविनः ।
शस्त्रजीविष्विति किम् । ऋक्षोदः परंतोऽभिजनो येषां मासपानाम् आ-
क्षोदाः ॥

सलातुराच्छष् ॥ २१० ॥

सलातुरात् सोऽस्वाभिजन इत्यर्थे छप्रत्ययो भवति । सलानुरः
अभिजनोऽस्य सलानुरीयः पाणिनिः ॥

शण्डिकशङ्खेसदशकसर्वकेगसर्वसेनरैहयोधकुच-

वारेभ्यो ज्यः ॥ २११ ॥

शण्डिकादिभ्यः सोऽस्वाभिजन इत्यस्मिन्नर्थे ज्यप्रत्ययो भवति ।
शण्डिकभ्यः । शङ्खभ्यः । साटाः । शङ्खभ्यः । सारिङ्गभ्यः । मारिङ्गभ्यः ।
राशः । शौभ्यः । कौचभ्यः ॥

सिन्धुगान्धारिकदमीरमधुमन्किरिः रुन्धोरसासा-
त्ववर्णैर्गाव्दिकदरत्कम्बोजेभ्योऽङ् ॥ २१२ ॥

सिन्ध्वादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्यर्थेऽणप्रत्ययो भवति । सैन्धवः । गान्धारः । काश्मीरः । माधुमतः । कैष्किन्धः । औरसः । सात्वः । वार्णवः । गान्दिकः । दारतः । काम्बोजः । येऽत्र कच्छादिषु पठ्यन्ते तेषां तत् एवाणि सिद्धे मनुष्यलक्षणस्यान्येषां जनपदलक्षणस्य बुभो वाधनार्थं वचनम् ॥

तक्षशिलाछगलग्रामणीवत्सोद्धरणकाण्डधारकैर्मेदुर-
किन्नरवर्धरावसानकंससङ्कुचितेभ्योऽञ् ॥ २१३ ॥

तक्षशिलादिभ्यः सोऽस्याभिजन इत्यस्मिन्नर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । ताक्षशिलः । छगलः । ग्रा(मि०म)णः । (वात्सोद्धरणः)काण्डधारः । कैर्मेदुरः । कै(न्द०त्र)रः । वर्धरः । आवसानः । कंसः । साङ्कुचितः । अवृद्धेभ्यः शेषेऽणि, घाहीकग्रामेभ्यस्तु ठञ्जिठयोः प्राप्तयोर्वचनम् ॥

सिंहक्रोष्टृभ्यां कर्णकात् ॥ २१४ ॥

सिंह क्रोष्टृ इत्येताभ्यां परो यः कर्ण(क)शब्दस्तदन्तात् सोऽस्याभिजन इत्यस्मिन्नर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । सिंहकर्णकः । क्रौष्टृकर्णकः ॥

तूदीवर्मतीभ्यां ढञ् ॥ २१५ ॥

तूदीवर्मतीभ्यां सोऽस्याभिजन इत्यस्मिन्नर्थे ढञ्प्रत्ययो भवति । तौदेयः । वार्मतेयः ॥

भक्तिः ॥ २१६ ॥

सोऽस्येति वर्तते इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत् स भवति । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुष्ठो भक्तिरस्य सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः । ग्रामीणः ॥

महाराजाठक् ॥ २१७ ॥

महाराजशब्दात् सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । महा-
राजो भक्तिरस्य माहाराजिकः ॥

अचित्ताददेशकालात् ॥ २१८ ॥

अदेशकालाद् देशकालवर्जितादचेतनात् सोऽस्य भक्तिरित्यस्मिन्नर्थे
ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छ परत्वाद् वाक्ते । अप्पू भ-
क्तिरस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । अचित्तादिति किम् । दैवदत्तः । अ-
देशकालादिति किम् । सौम्यः । हैमनः ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ २१९ ॥

आभ्यां सोऽस्य भक्तिरित्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । वासुदेवकः ।
अर्जुनकः ॥

गोत्राद् बहुलं वुञ् ॥ २२० ॥

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे बहुलं वुञ्प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छ परत्वाद् वाक्ते । औपगवकः । कापट-
वकः । दाक्षकः । बहुलमिति किम् । पाणिनीयः ॥

क्षत्रियात् ॥ २२१ ॥

क्षत्रियवाचिनः सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे बहुलं वुञ्प्रत्ययो भवति ।
नाकुलकः । साहदेवकः । बहुलमिति किम् । पौरवीयः ॥

जनपदवत् सर्वं तत्सरूपाद् बहुल्ये ॥ २२२ ॥

बहुल्ये जनपदसमानरूपक्षत्रियवाचिनः सोऽस्य भक्तिरित्यस्मिन्नर्थे
जनपदवत् सर्वं भवति । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः ।
तद्वदङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य आङ्गकः । वाङ्गकः । सर्वमिति किम् । प्रकृति-
रपि जनपदवद् यथा स्यात् । माद्रो वा अन्यो वा भक्तिरस्य मद्रकः ।
वृजिकः । तत्सरूपादिति किम् । अनुपण्डो जनपदः, पौरवो राजा, स भाक्ति-
रस्य पौरवीयः । बहुल्य इति किम् । एकत्वद्वित्वयोरसारूप्यादपि यथा
स्यात् । आङ्गकः आङ्गो वा भक्तिरस्याङ्गकः । क्षत्रियादित्येव । पाञ्चाला
ग्राह्यणा भक्तिरस्य पाञ्चालः ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ २२३ ॥

प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तं नतु कृतमेव । 'कृते ग्रन्थ'
इति गतत्वात् । तेनेति तृतीयासमर्थात् प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित-
मणादयो भवन्ति । उच्यन्सा प्रोक्तमौशनसम् । चार्हस्पतम् । पाणिनीयम् ।
आपिशलम् । श्लोकशास्त्रायाभिधीयते । वेदे तूत्तरसूत्रेणाप्येतदेति श्रोत्रेव
प्रत्ययो भवति ॥

छणिथित्सु (?) शौनकादिभ्यः ॥ २२४ ॥

मधुरादिभ्योऽण् ॥ २२५ ॥

प्राक्कल्पात्तेभ्यः ॥ २२६ ॥

वेदं वेत्त्यधीते ॥ २२७ ॥

तेन प्रोक्तमिति वर्तते । तृतीयासमर्थात् प्रोक्त वेदं वेत्त्यधीते इत्ये-
तयोर्पञ्चाविहितमणादयो भवन्ति । पिप्पलादेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते
वा पैप्पलादाः । मौदाः । मैत्रायणादीयाः । पारायणीयाः । वेदमिति किम् ।
पिप्पलादेन प्रोक्तं श्लोकं विदन्त्यधीयते चेति वाच्यमेव भवति ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ २२८ ॥

तित्तिरिप्रभृतिभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते इत्येतयोरर्थयोश्छण्-
प्रत्ययो भवति । तित्तिरिणा प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा तैत्तिरीयाः । धार-
तन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः । वेदमित्येव । तित्तिरिणा प्रोक्तं
श्लोकं विदन्त्यधीयते चेति वाच्यमेव ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यौ कल्पं च णिनिः ॥ २२९ ॥

तेन प्रोक्तं वेदं कल्पं वा विदन्त्यधीयते इत्यर्थयोर्णिनिप्रत्ययो
भवति । काश्यपेन प्रोक्तं कल्पमधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः । ऋषि-
भ्यामिति किम् । इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तः कल्पः काश्यपीयः ।
कल्पं चेति किम् । काश्यपीया पुराणसंहिता ॥

शौनकसाङ्गरवसापेयशाप्येयवाजसनेयखाडायनक-
पायतलस्तम्भस्कन्धदेवदर्शरज्जुकण्ठकठशठेभ्यः ॥ २३० ॥

शौनकादिभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते इत्यर्थयोर्णिनिप्रत्ययो
भवति । शौनकिनः । साङ्गरविणः । सापेयिनः । शाप्येयिनः । वाजसने-
यिनः । खाडायनिनः । एतेभ्यश्छे प्राप्ते । कापायिणः । तालिनः । स्ताम्भिनः ।
स्कान्धिनः । दैवदर्शिनः । राज्जुकण्ठिनः । (काण्ठिनः ?) काठशठिनः ।
एभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥

हरिद्रुतुम्बुरुलपालम्बिपलिङ्गकमलश्यामायनर्चामैता-
ण्ड्यरुणिभ्यः ॥ २३१ ॥

हरिद्रुप्रभृतिभ्यस्तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थयोर्णिनि-
प्रत्ययो भवति । छाणोरपवादः । हरिद्रविणः । तौम्पुरविणः । औल-
पिनः । आलम्बिनः । पालिङ्गिनः । कामलिनः । श्यामायनिनः । आर्चा-
भिनः । ताण्डिनः । आरु(ण्यनि ? णि)नः ॥

कठचरकाल्लुक् ॥ २३२ ॥

कठ चरक इत्येताभ्यां तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थ-
योरुत्पन्नस्य णिनेरणो वा लुग् भवति । कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते
वा कठाः । चरकाः ॥

कलापिनोऽण् ॥ २३३ ॥

कलापिन्शब्दात् तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयत इत्यनयोरर्थयोरण्-
प्रत्ययो भवति । कलापिना प्रोक्त वेदं विदन्त्यधीयते वा कालापाः ।
सामान्येनाणि सिद्धे पुनर्वचनं 'पुरा(णार्थे ? णरे) ब्राह्मणमि'त्यनेन णि-
निर्मा भूदिति । मन्त्रब्राह्मणयोर्हि वेदं समामनन्ति ॥

छगालिनो ढिनुक् ॥ २३४ ॥

छगालिन्शब्दात् तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते इत्येतयोरर्थयोर्ढि-
नुक्प्रत्ययो भवति । छगालिना प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा छागले-
यिनः ॥

कर्मन्दकृशाश्वभ्यां भिक्षुनटसूत्रमिनिः ॥ २३५ ॥

कर्मन्द कृशाश्व इत्येताभ्यां तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं नटसूत्रं च विदन्त्य-
धीयते वा इत्यर्थयो(र्णि ? रि)निप्रत्ययो भवति । कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षु-
सूत्रं विदन्त्यधीयते वा कर्मन्दिनः भिक्षवः । कृशाश्विनो नटाः । वेदा-
ध्ययनयोः प्रत्येकं सम्बन्धप्रसिद्धेर्यथासङ्ख्यं न भवति ॥

पाराशर्यशिलालिभ्या णिनिः ॥ २३६ ॥

पाराशर्यं शिलालि इत्येताभ्यां तेन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं (नटसूत्रं च) विदन्त्यधीयते वेत्त्यनयोरर्थयोर्णिनिप्रत्ययो भवति । पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं विदन्त्यधीयते वा पाराशरिणो भिक्षवः । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रं विदन्त्यधीयते वा शैलालिनो नटः ॥

पुराणर्षेर्ब्राह्मणम् ॥ २३७ ॥

पुराण(र्षि)वाचिनस्तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्त्यधीते वेत्येतयोरर्थयोर्णिनिप्रत्ययो भवति । शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । भालुविनः । पुराणग्रहणं किम् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । शकलादिपाठात् अण् ॥

कल्पे ॥ २३८ ॥

योगविभागाद् वेत्त्यधीते इति निवृत्तम् । तेन प्रोक्तमिति वर्तते । पुराणर्षिवाचिभ्यस्तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे कल्पेऽभिधेये णिनिप्रत्ययो भवति । पिङ्गेन प्रोक्त. पैङ्गी कल्पः । आरुणपराजी । येऽपि पैङ्गिनं कल्पं विदन्त्यधीयते वा तेऽपि पैङ्गिनः । आरुणपराजिनः । प्रोक्ताल्लुगुक्त एव । पुराणर्षेरिति किम् । आश्मरथः कल्पः ॥

अथर्वणोऽण् वेदे ॥ २३९ ॥

अथर्वणस्तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे वेदेऽभिधेयेऽण्प्रत्ययो भवति । अथर्वणा प्रोक्तम् आथर्वणो वेदः ॥

लुक् च वा ॥ २४० ॥

अथर्व(ण्?ञ्)शब्दात् तेन प्रोक्तमित्यर्थे वेदेऽभिधेयेऽण्प्रत्ययस्य लुक् च वा भवति । अथर्वणा प्रोक्तो वेदः अथर्वा । वाग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वसिष्ठादिभ्योऽनुवाकादिषु ॥ २४१ ॥

वसिष्ठादिभ्यस्तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे अनुवाकादिष्वभिधेयेषूपपन्नस्याणादेर्लुग् (वा) भवति । वसिष्ठेन प्रोक्तोऽनुवाकोऽध्यायो वा वसिष्ठः वासिष्ठः । विश्वामित्रः विश्वामित्रः ॥

तेनैकदिक् ॥ २४१ ॥

तेनेति सहायतृतीयान्तेन तुल्यदिगित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सूर्येणैकदिक् सौरी बलाका । सुदासा तुल्यदिक् सौदामनी विद्युत् । हिमवता समानदिक् हैमवती गङ्गा त्रिककुटा एकदिक् त्रैककुदी लङ्का ॥

तसिश्च ॥ २४२ ॥

तेनेति सहायतृतीयान्तेन तुल्यदिगित्यस्मिन्नर्थे तसिश्च प्रत्ययो भवति । सुदासा तुल्यदिक् सुदामतः । हिमवतः । त्रिककुतः । मुलतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः ॥

उरसो यच्च ॥ २४४ ॥

उरश्चब्दात् तेनैकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति, चकारात् तसिश्च । उरसा एकदिक् उरस्य- उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ २४५ ॥

तेनेति तृतीयार्थे समर्थोदुपज्ञातेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं, स्वयमभिसम्बुद्धमित्यर्थः । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् । चान्द्र(मसः)संज्ञकं व्याकरणम् । काश-कृत्स्नम् । गुरुडाषवम् । आपिशठम् । आन्तःकरणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ २४६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो भवन्ति । शिवेन प्रोक्तो ग्रन्थः शैवः । इष्टकाभिः कृतः प्रासादः ऐष्टकः । (प्रासादः १) नारदेन कृतं गीतं नारदीयम् । मनसा कृता मानसी कथा इति । तक्षणा कृतः प्रासाद इत्यादावनाभिधानाच्च भवति ॥

संज्ञायां मक्षिकासरधारामुत्पुत्तिकादिभ्यः ॥ २४७ ॥

मक्षिकादिभ्यस्तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायां यथाविहितं

....
...
....
....

क्षुद्राभ्रमरवटरपा(त्र ? द)पादञ् ॥ २४८ ॥

... ..
... ..
... वातपीयः (?) ॥

पुरुषाड् ॥ २४९ ॥

पुरुषशब्दात् तेन कृतमित्यर्थे ङप्रत्ययो भवति । पुरुषेण कृतं पौरुषेयम् ॥

कुलालकुम्भकारकर्मारवरुडनिषादचण्डालश्वपाकानहु-
द्ब्राह्मणपरिषद्वराजकुरुसेनासैरन्ध्रीबन्धुभ्यो वुञ् ॥ २५० ॥

कुलालादिभ्यस्तेन कृतमित्यास्मिन्नर्थे संज्ञायां वुञ्प्रत्ययो भवति ।
कुलालेन कृतं कौलालकम् । कौम्भकारकम् । कार्मारकम् । वारुडकम् ।
नैयादकम् । चाण्डालकम् । शौपाककम् । धानहुहकम् । ब्राह्मणकम् । परि-
षदकम् । दैवराजकम् । कौरवकम् । सैनकम् । सैरन्धिकम् । बान्धवकम् ।
संज्ञाग्रहणानुवृत्तेर्घटशरावोदन्चनाद्येव । कौलालकं घटादि । वारुडकं
शूर्पादि । एवमन्यत्राप्यभिधेयनियमो भवति ॥

तस्येदम् ॥ २५१ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो धादयश्च
भवन्ति । उपगोरिदमौपगवम् । चार्हस्पत्यम् । राजापत्यम् । औत्सम् ।
औद(प ? पा)नम् । दैवम् । गव्यम् । आग्नेयम् । कालेयम् । क्षैणम् ।
पांस्तिम् । राष्ट्रियम् । ग्राम्यमिति । (प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः) पष्ठार्थमात्रं तत्स-
म्यन्धमात्रं च विवक्षितम् । यदन्यत् लिङ्गसङ्ख्याप्रत्यक्षपरोक्षदिकं तत् सर्वं
मविवक्षितम् । देवदत्तस्यानन्तरमित्यादावनभिधानात् प्रत्ययो (न) भवति ॥

रथाद् वोढरि यत् ॥ २५२ ॥

रथशब्दात् पष्ठयन्तात् तस्येदमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्
तदिदमा व्यपदेश्यं वोढा चेत् स भवति । रथस्य वोढा रथ्योऽयः ॥

सपूर्वाच्च ॥ २५३ ॥

सपूर्वाद् रथशब्दात् तस्य बोधेत्येतास्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
द्वयो रथयोर्वोदा द्विरर्थः । त्रिरर्थः । द्विगोरप्यनजादित्वाच्च लुक् ।
'प्रातिपदिकेने'ति तदन्तविधिप्रतिषेधात् सपूर्वाच्च प्राप्नोतीति वचनम् ॥

अङ्गे च ॥ २५४ ॥

रथशब्दात् पष्ठयन्तात् केवलात् सपूर्वाच्च तस्येदमित्यर्थे यत्प्रत्ययो
भवति । रथस्येदं रथं चक्रं युगम् । परमरथम् ॥

पत्रादेरञ् ॥ २५५ ॥

पत्रपूर्वाद् रथशब्दात् तस्येदमित्यर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । पत्रं वाहनम् ।
अश्वयुक्तो रथः । तस्येदमाश्वरथम् । परत्वाच्चमपि बाधते । रासमरथम् ॥

पत्राद् बाह्ये ॥ २५६ ॥

पत्रवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे बाह्येऽभिधेयेऽञ्प्रत्ययो भवति । अश्वा-
नामयं वहनीयः आश्वो रथः । रासमः । बाह्य इति किम् । अश्वानामिदं
शृङ्खलगाश्वं रासममित्यणैव भवति ॥

अध्वर्युपरिपद्भ्यां च ॥ २५७ ॥

आभ्या च तस्येदमित्यर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अज्य-
योरिदमाध्वर्यवम् । पारिपदम् ॥

हलसीराठक् ॥ २५८ ॥

हलसीराभ्यां तस्येदमित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ॥

दन्द्वाद् वैरे वुञ्जदेवासुरादिभ्यः ॥ २५९ ॥

दन्द्(शब्दाः १ संज्ञका)त् प्रातिपदिकान् देवासुरादिवर्जितान् तस्येद-
मित्यर्थे वैरेऽभिधेये वुञ्जप्रत्ययो भवति । वाम्रवमालङ्कारपनानामिदं वैरं वाम्रव
सालङ्कारनिका । काकोलूकस्येदं वैरं काकोलूकिका । एरमदिनकुडिका
श्वसृगालिका । स्वभावतः स्त्रीलिङ्गाः । अणोऽयमपवादः । छं तु परत्वाद्
बाधते । अदेवासुरादिभ्य इति किम् । देवासुर राक्षोसुरम् ॥

विवाहे ॥ २६० ॥

द्वन्द्वसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् तस्येदमित्यर्थे बु(ञ्? न्)प्रत्ययो भवति विवाहेऽभिधेये । अत्रिभरद्वाजानां विवाहः अत्रिभरद्वाजिका । वसिष्ठकाश्यपिका । भृग्वह्निरसिका । वत्सकुशिकिका । गर्गभार्गविका ॥

नटाञ्ज्यो नृत्ते ॥ २६१ ॥

नटशब्दाद् नृत्तेऽभिधेये व्यप्रत्ययो भवति । नटानां नृत्तं नाट्यम् । नृत्त इति किम् । नटानामिदं गृहम् ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृत्तेभ्यो धर्माग्नायस-
ङ्क्षेपु ॥ २६२ ॥

छन्दोगादिभ्यस्तस्येदमित्यर्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु व्यप्रत्ययो भवति । छन्दोगानां धर्म आग्नाय. सङ्क्षो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बह्वृत्त्यम् । धर्मादिष्विति किम् । छन्दोगानां गृहं छान्दोगम् ॥

आथर्वणिकादणिकलोपश्च ॥ २६३ ॥

आथर्वणिकशब्दात् तस्येदमित्यर्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु अण् इकलोप-
श्चास्य (वा?) भवति । अथर्वणा श्रोतव्यो वेद आथर्वणस्तमधीते वेद वा
आथर्वणिकः । वसन्तादित्वात् ठक् । अत एव निपातनाद् गणपाठसाम-
र्थ्याद्वा प्रोक्तल्लुग्(न) भवति । आथर्वणिकानां धर्म आग्नायस्सङ्क्षो वा
आथर्वणः । चरणाद् बुञ्जि प्राप्ते वचनम् ॥

चरणाद् बुञ्ज ॥ २६४ ॥

चरणवाचिनस्तस्येदमित्यर्थे धर्मादिष्वभिधेयेषु बुञ्जप्रत्ययो भवति ।
ग्लुचुकायनेरेदं ग्लुचुकायन(क)म् । औपगवकम् । गाढायनकम् । अणो
ऽपमपवादः । छ तु परत्वाद् घाघते । कठानामयं धर्म आग्नायस्सङ्क्षो वा
काठकः । कालापकः । पप्पलादकः । मौदकः ॥

गोत्राददण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ २६५ ॥

गोत्रे यो विहितस्तदन्तात् तस्येदमित्यर्थे दण्डमाणवान्तेवासिर्वर्जिते
बुधप्रत्ययो भवति । ग्लुचुकायनेरिदं ग्लौचुकायन(क)म् । औपगवकम् ।
नाडायनकम् । अणोऽयमपवादः । छं तु परत्वाद् वाधते । अदण्डमाण-
वान्तेवासिष्विति किम् । दाक्षः दण्डः माणवः अन्तेवासी वा इजो ...
लक्षणोऽणैव भवति ॥

रैवतिकश्चापिसिक्षैमवृद्धिगौरग्रीव्यौदमेध्रौदवापिबै-

जवापिभ्यश्छः । २६६ ॥

रैवतिकादिभ्यस्तस्येदमित्यर्थे छप्रत्ययो भवति । गोत्रलक्षणस्य बुजो-
ऽपवादः । रैवतिकस्यायं रैवतिकीयः । चापिसीयः । क्षैमवृद्धीयः । गौर-
ग्रीवीयः । औदमेधीयः । औदवापीयः । बैजवापीयः ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदाभ्यामण् ॥ २६७ ॥

आभ्यामणप्रत्ययो भवति । कुपिञ्जलस्यापत्यं कौपिञ्जलः । हास्ति-
पादस्यापत्यं हास्ति(पा० प)दः । 'हस्तिनोऽपत्यानी'ति पादस्य पद्मावः ।
आभ्यां शिवाद्यणन्ताभ्यां गोत्रवाचिभ्यां तस्येदमित्यर्थे अणप्रत्ययो भवति ।
बुजोऽपवादः । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

सङ्खाङ्कघोषलक्षणेध्वज्यभिजः ॥ २६८ ॥

अजन्ताद् यजन्तादिजन्ताच्च प्रातिपदिकात् तस्येदमित्यर्थे सङ्खाङ्क-
घोषलक्षणेष्ु प्रत्ययार्थेषु अणप्रत्ययो भवति । विदानामयं वैदस्सङ्खः
अङ्कः घोषः । वैदं लक्षणम् । गर्गाणामयं गार्गस्सङ्खः अङ्कः घोषः । गार्गं
लक्षणम् । दा(क्षि० क्षी०)णामयं दाक्षः सङ्खः अङ्कः घोषः । दाक्षं लक्ष-
णम् । सङ्खादिष्विति किम् । विदानां गृहम् । गोत्रादित्येव । वातपीयः ।
अथाङ्कलक्षणयोः को विशेषः । लक्षणं लक्ष्यस्यैव चिह्नमूतं स्वं यथा विद्या
वेदानाम् । अङ्कन्तु स्वाभिविशेषज्ञापकः स्वस्तिकादिर्गवादिस्थः न गवा-
दीनां स्वं भवति । अणो गित्करणं ङीवर्यं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च । वैदी
विद्या अस्य वैदीविद्यः ॥

शाकलाद्या ॥ २६९ ॥

शाकलशब्दात् तस्येदमित्यर्थे सद्वादिष्वभिधेयेष्वण्प्रत्ययो वा भवति । शाकलेन प्रोक्तं वदमधीयते विदन्ति (वा) शाकलाः । तेषां सङ्घः शाकलः । शाकलकः । एवमङ्कः घोषः । शाकल लक्षणं शाकलकम् । पक्षे चरणलक्षणो वुञ् भवति ॥

वहेस्तुरिट् च ॥ २७० ॥

वहेः परो यस्तृच तृन्वा तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्येदमित्यर्थे ण्प्रत्ययस्तस्य च वा इडागमो भवति । संवेदुरिदं सांवहिरं सां-वोद्गम् ॥

शरणेऽग्नीधो रञ् धञ्च ॥ २७१ ॥

अग्नीध ऋत्विग्विशेषात् तस्येदमित्यर्थे शरणेऽभिधेये (अ१र)ञ्-प्रत्ययो भवति धञ्चान्तादेशः । अग्नीध इदं शरणमाग्नीध्रम् । जहत्वं मा गृह्णति तस्यैव धकारः क्रियते ॥

समिध आधाने पेण्यण् ॥ २७२ ॥

समिच्छन्दात् तस्येदमित्यर्थे आधानेऽभिधेये पेण्यण्प्रत्ययो भवति । समिध आधीयन्ते अनेन सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । एकारो ङीर्षः ॥

इति श्रीदण्डिनाथनारायणभट्टसमुद्भूताया सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य सप्तमस्तौ द्वन्द्वहारिण्यां

चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

तस्य विकारः ॥ १ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् विकार इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयो भवन्ति । प्रकृतेरप्यन्तर विकारः । किमिदोदाहरणम् । अप्राण्यामुदा-त्तमवृद्धं यस्य च नान्यत् प्रतिपदविधानमस्ति । (अश्मनो विकारः आ-

श्मनः, आदमः) । 'अश्मनो विकार' इति पाश्चिकृष्टिर्नारः । मास्मनः । मा-
र्त्तिकः । एते नित्स्वरेणाद्युदात्ताः । तस्येत्यनुवर्तमाने पुनस्तन्म्यप्रद्वनं त्रैपि-
कनिवृत्त्यर्थम् । हलस्य विकारः हातः । गीरस्य गैरः । हलर्गीरादृक्
इति ठङ् न भवति । वृजिनामवयवः वार्जः । मद्राणां माद्रः ।
'वृजिमद्रात् कन्' इति कन् न भवति । एवं त्रैगर्तः राद्रवः इत्यादी
(मन्नुदा ?) द्यो न भवन्ति ॥

अवयवश्च प्राण्योपधिवृक्षेभ्यः ॥ २ ॥

प्राण्यादिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तस्यावयवशब्दान् तस्य विकार
इति चेतयोरर्थयोर्यथाविहितमणादयो भवन्ति । तत्र प्राणिभ्योऽन्नं च
क्ष्यति । ओपधीभ्यः — मीर्यं काण्डं मीर्यं भस्म । वृक्षेभ्यः — कारीरं काण्डं
कारीरं भस्म । शैरीपं काण्डं शैरीपं भस्म । इत उत्तरे प्रत्ययाः प्राण्योपधि-
वृक्षेभ्यो विकारावयवयोः, अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे भवन्ति ॥

चित्त्वन्नीहिभुद्रमसूगोधूमेधुवेणुकार्पाभीपाटलिकुट्टी-
रकर्कन्धूभ्योऽण् ॥ ३ ॥

चित्वादिभ्यः पष्ठघन्तेभ्यस्तस्य विकारस्तस्यावयव इत्यर्थयोरण्य-
त्ययो भवति । अनुदात्तठक्षणस्य घञो वृद्धलशुनस्य च मयटोऽग्रादः ।
चित्त्वस्य विकारः अवयवो वा चित्त्वः । ग्रेहः । माद्रः । मासूरः । गांधूमः ।
ऐक्षवः । वैणवः । कार्पासः । पाटलः । कौटीरः । कर्कन्धवः ॥

पलाशस्त्रादिरविक्रङ्कतशिशपास्यन्दनकरीरयवासपू-
लाशशिरिपेभ्योऽञ्च ॥ ४ ॥

पलाशादिभ्यः पष्ठघन्तेभ्यो विकारावयवार्थयोरञ्प्रत्ययस्य चकारा-
दण् च भवति । पलाशस्य विकारः अवयवो वा पाशाशः । खादिरः । वै-
कङ्कतः । शिशपः । स्यान्दनः । करीरः । यावासः । (पा ? पौ) लाशः ।
शैरीपः । अन्नणोः स्वरे विशेषः ॥

कोपधादण् ॥ ५ ॥

ककारोपधात् तस्य विकारः अवयव इत्येतयोरर्थयोरण्प्रत्ययो भवति । अजोऽनन्तरस्यापवादः । माधूकः । तैत्तिडीकः । दार्दुरुकः । कार्कवम् । न्यङ्कु, नैयङ्कुवम् ॥

उवर्णान्तानुदात्तादिप्राणिभ्योऽञ् ॥ ६ ॥

उवर्णान्तादनुदात्तादे. प्राणिवाचिनश्च षष्ठ्यन्तात् तस्य विकारोऽवयव इत्यर्थयोरण्प्रत्ययो भवति । दैवदारवं काण्डम् । दैवदारवं भस्म । एव भाद्रदारवम् । आरटवम् । कापित्थं काण्डम् । कापित्थं भस्म । एवं दाधित्थम् । माहित्थम् । कापोतं मांसम् । कापोतं सक्थि । एवं तैत्तिरम् । मायूरम् ॥

रजतसीसकंसलोहोदुम्बरवीध्रदारुपीतदारुविभीतकरो-
हितकत्रिकण्टककण्टकारिभ्यश्च ॥ ७ ॥

रजतादिभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यस्तस्य विकारोऽवयव इत्यर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । रजतस्य विकारः अवयवो वा राजतः । सैसः । कांसः । लौहः । औदुम्बरः । वैध्रदारवः । पैतदारवः । वैभीतकः । रौहितकः । त्रैकण्टक । काण्टकार(क?) : । ननु च विभीतकलोहितकत्रिकण्टकेभ्यः कोपधत्वात्, सीसलोहाम्यामाद्युदात्तत्वादि प्राप्ते अञ् विधीयताम् । रज तदिभ्यस्त्वनुदात्तादित्वात् उवर्णान्तत्वाच्च प्राप्त एव किमर्थं विधीयते । 'मयङ् वेतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः' इति मयङ्विकल्प वक्ष्यति । स एतेभ्यो मा भूदिति ॥

तालादण् धनुषि ॥ ८ ॥

तालशब्दाद् धनुष्यभिधेयेऽण्प्रत्ययो भवति । वृद्धलक्षणस्य म-
यटोऽपवादः । तालस्य विकारस्ताल धनुः । धनुषीति किम् । तालमयं
काण्डम् ॥

इन्द्रादालिसादिसायुधेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्रशब्दात् परे ये आलिसादिसायुषशब्दास्तेभ्यस्तस्य विकारो-
ऽवयव इत्यर्थयोरणप्रत्ययो भवति ॥

वर्हिणचपचमरपीयुक्षागवेधुकाश्यामाकेभ्यः ॥ १० ॥

वर्हिणस्य विकारोऽवयवो या वर्हिणः । प्राणिलक्षणेऽत्रि प्राप्ते ।
चपो नाम वंशविशेषस्तस्य विकारः चापः । अनुदात्तादित्वादञ् । चम-
रस्य विकारोऽवयवो वा चामरम् । प्राणिन्वादञेव । पैयुक्षः । अनुदात्तादि-
दित्वादञेव । गवेधुका(श्यामाऋ)योः कोषधत्वादाणि सिद्धे पुनर्वचन
मयद्विकल्पो मा भूदिति । गवेधुकश्चरुर्भवति । श्यामाऋशब्दान् वृद्धलक्षणो
मयद् मा भूदिति । श्यामाकाना विकारः अवयवो वा श्यामाऋ इति ॥

हेमार्थात् परिमाणे ॥ ११ ॥

हेमार्थवाचिनः प्रातिपदिकात् तस्य विकार इत्यर्थे परिमाणेऽभिधेये-
ऽणप्रत्ययो भवति । हेमनो विकारः हैमनो निष्कः । हाटक जातरूपम् । का
र्पापण तापनीयम् । परिमाण इति किम् । हाटरुमयी यष्टिः ॥

त्रपुजतुनोः पुक् च ॥ १२ ॥

त्रपु जतु इत्येताभ्या तस्य विकार इत्यर्थे अणप्रत्ययः पुक् चागमो
भवति । ओरञ्जोऽपवाद । त्रपुणो विकारस्त्रापुपम् । जातुपम् ॥

मगद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ॥ १३ ॥

ऽनुदात्तादित्वेनाजि गवेधुकाशब्दात् कोषधत्वेनाणि प्राप्तेऽपि पुनस्तयो-
र्विधानात् । श्यामाकशब्दात् वृद्धात् पूर्वविप्रतिषेधेन । तदुक्तं पुरस्तादे-
तेभ्यो मयण्मा भूदिति ॥

नित्यमेकाचः ॥ १४ ॥

एकाचः प्रातिपदिकात् यथासम्भवं विकारेऽवयवे चार्थे नित्यं
मयट्प्रत्ययो भवति । वाङ्मयम् । त्वङ्मयम् । सुङ्मयम् । मृन्मयम् ॥

गोः पुरीषे ॥ १५ ॥

गोशब्दात् पुरीषेऽर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । गोः पुरीषं गोमयम् ।
पुरीष इति किम् । गव्यं पयः । गव्यं सक्थि । 'गोरपि यद्' इति
यदेव भवति । ननु च विकारावयवाविह प्रकृतौ । पुरीषं गोर्न वि-
कारो नावयवः । एवमेतत् । किन्तु दोषधातुमलमूलं शरीरमिति विवक्षायां
तात्स्थ्यात् तद्वदुपचार इति गोः पुरीष पयश्च विकारो भवति ॥

छे ॥ १६ ॥

छविपये प्रातिपदिकात् विकारावयवयोर्नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति ।
सालमयम् । आम्रमयम् ॥

शरदर्भतृणकुटीसोमबल्वजेभ्यः ॥ १७ ॥

शरदर्भादिभ्यो विकारेऽवयवे चार्थे नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति ।
शरमयम् । दर्भमयम् । तृणमयम् । कुटीमयम् । सोममयम् । बल्वज-
मयम् ॥

व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १८ ॥

व्रीहिशब्दात् पुरोडाशे विकारे नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति । नित्वा-
घणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । पुरोडाश इति किम् । व्रीह ओदनः
व्रीही यवागूः ॥

तिलयवाभ्यामसंज्ञायाम् ॥ १९ ॥

तिल यव इत्येताभ्यामसंज्ञायां विकारावयवयोर्नित्यं मयट्प्रत्ययो
भवति । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् । तैलम् । यावकः ॥

पिष्टात् ॥ २० ॥

पिष्टशब्दात् (अ)संज्ञायां विकारे नित्य मयट्प्रत्ययो भवति । अणो-
ऽपवादः । पिष्टमयम् ॥

संज्ञायां कन् ॥ २१ ॥

पिष्टशब्दात् संज्ञाया विकारे कन्प्रत्ययो भवति । पिष्टस्य सुपर्णादे-
र्विकारः पिष्टकः । ननु संज्ञाया कन् वक्ष्यत्येव । नैतदस्ति । स ह्यत्यादि-
प्यर्थेषु । अयं तु विकारे । ततश्च संज्ञाया तल यापकमित्यादिवदण् म ।
भूदिति पिष्टात् कन्विधानमर्थवद् भवति ॥

क्रीतवत् परिमाणात् ॥ २२ ॥

परिमाणवाचिनो विकारेऽयं क्रीत इव प्रत्ययविधिर्भवति । अणा-
दीनामपवादः । तत्र 'प्राग्वतेष्टश्' इत्यत आरभ्य क्रीतार्थे ये
ठन्प्रत्ययान्ताः ते परिमाणाद् भवन्ति । तत्र यथा गतेन क्रीत शत्यः
शतिकः, तथा शतस्य विकार शत्यः शतिकः, सहस्रस्य साहस्रः । यथा
द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीत द्विनिष्क द्वेनि(?)ष्किक इति 'द्वित्रिषट्वादे-
निष्कविस्ताद्' इति विकल्पो न लुक्, तथा द्वयोर्निष्कयोर्विकारः द्विनिष्कः
(द्वेनि ? द्विनै?)ष्किक इत्यत्रापि भवति ॥

शम्याष्टलञ् ॥ २३ ॥

शमीशब्दात् विकारावयवयो(र्ष् ? ष्टल)ञ्प्रत्ययो भवति । शम्या
विकारः अवयवो वा शामीली (शममीली ?) । (प ? ट)कारो ङीघर्थः ॥

उष्ट्राद् युञ् ॥ २४ ॥

उष्ट्रशब्दात् विकारावयवयोर्(यु ? ण)ञ्प्रत्ययो भवति । उष्ट्रस्य विकारो-
ऽवयवो वा औष्ट्रकम् ॥

उमोर्णाभ्यां वा ॥ २५ ॥

उमा ऊर्णा इत्येताभ्यां विकारावयवयोर्(यु ? ण)ञ्प्रत्ययो वा भवति । औ-
मकम् औमम् । और्णकम् और्णम् ॥

एणीकोशाड्डञ् ॥ २६ ॥ । । ।

एणीकोशाम्यां विकारावयवयोर्दञ्प्रत्ययो भवति । ऐणेयं मांसम् । ऐणेयं सक्थि । पुंसस्तावत् प्राणिलक्षणोऽजेव भवति । ऐणं मांसम् ऐणं सक्थि । कोशस्य विकारः कौशेयं वस्त्रं सूत्रं वा । अनभिधानाद् भस्मादे-
..... भवति । अप्राण्योपविबृक्षत्वादवयवे न भवति ॥

पुरुषाद् वधे च ॥ २७ ॥

पुरुषशब्दाद् विकारावयवयोर्वधे चार्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । पुरुषस्य विकारोऽवयवो वधो वा पौरुषेयः ॥

ह्योगोदोहात् खञ् ह्रियङ्मुश्चास्य संज्ञायाम् ॥ २८ ॥

ह्योगोदोहशब्दात् विकारेऽभिधेये संज्ञायां खञ्प्रत्ययो ह्रियङ्मुश्चा-
स्यादेशो भवति । ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतं घृतं वा । सं-
ज्ञायामिति । ह्योगोदोहस्य विकार उदञ्चित् ह्योगोदोहमित्यणोव भवति ॥

अपो यञ् वा ॥ २९ ॥

अप्शब्दाद् विकारे यञ्प्रत्ययो वा भवति । एकाज्लक्षणस्य मयटो-
ऽपवादः । अपां विकारः आप्यम् अम्मयम् ॥

पयसो यत् ॥ ३० ॥

पयसो विकारे यत्प्रत्ययो भवति । पयस्यः ॥

द्रोश्च ॥ ३१ ॥

द्रुशब्दाद् विकारावयवयोर्यत्प्रत्ययो भवति । द्रव्यम् ॥

माने वयः ॥ ३२ ॥

द्रुशब्दान्माने विकारे वयप्रत्ययो भवति । द्रुवयं मानम् ॥

फले लुक् ॥ ३३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुक्
भवति । आमलण्याः फलगामलकम् । वृद्धलक्षणस्य मयटो लुक् ।

कुवल्याः फलं कुवलम् । वदर्याः वदरम् । अनुदात्तादिलक्षणस्याजो लुक् ।
मल्लातक्याः मल्लातकम् । कोपधलक्षणस्याणो लुक् ॥

प्लक्षन्यग्रोधाश्चत्थेद्भुदीवेणुवृहतीशिग्रुकर्कन्धुम्योऽण् ॥

प्लक्षादिभ्यः फले विकारेऽवयवे वा अणप्रत्ययो भवति । अ(न्त ? ज्)-
लुकोऽपवादः । प्लक्षस्य फलं प्लक्षम् । नैयग्रोधम् । आश्वत्थम् । ऐह्वदम् ।
वैणवम् । घार्हतम् । शैग्रवम् । कार्कन्धवम् ॥

जम्ब्वा वा ॥ ३५ ॥

जम्बूशब्दात् फले विकारेऽणप्रत्ययो वा भवति । अ(न्त ? ज्)लुको-
ऽपवादः । जम्ब्वाः फलं जाम्बवम् ॥

लुप् च ॥ ३६ ॥

जम्ब्वाः फलेऽणो लुप् च भवति । जम्बूः ॥

हरीतकीपथ्याम्लिकान्त्रिच्चाद्राक्षामृद्वीकापिप्पली-
कणाकोशातकीश्वेतपाक्यादिभ्यः ॥ ३७ ॥

हरीतक्यादिभ्यः फले विकारे समुत्पन्नस्याजदेर्लुप् भवति । हरी-
तकी । पथ्या । अम्लिका । चिच्चा । द्राक्षा । मृद्वीका । पिप्पली । कणा ।
कोशातकी । श्वेतपाकी । आदिग्रहणाद्धौतैलाकर्कार्कटीप्रभृतयो भवन्ति ॥

फलपाकशोषिभ्यश्च गोधूमादिभ्यः ॥ ३८ ॥

फलपाकेन शुष्यन्ति ये गोधूमादयस्तेभ्यः फले विकारे चावयवे
चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् भवति । गोधूमाः । मसूराः । मुद्गाः । मापा ।
यवाः । तिलाः । कुलुत्या इति ॥

पुष्पमूलेषु मालतीशेफालिकामल्लिकानवमालि-
कांशुमतीवृहतीविदारीहरिद्राभ्यः ॥ ३९ ॥

पुष्पेषु मूलेषु च विकारावयवेषु मालत्यादिभ्यो विहितस्य प्रत्ययस्य
लुप् भवति । मालत्या । पुष्पं मालती । शेफाली । मल्लिका । अंशुमत्या ।

मूलमंशुमती । बृहती । विदारी । हरिद्रा । आदिग्रहणान्माधवीमुस्तादयो भवन्ति । फलितस्य पुष्पितस्य वा वृक्षादेः फलं पुष्पं वा विकारोऽवयवश्च भवति । पल्लवितस्येव पल्लवः, मूलं चारम्भकत्वादवयव एव भवति ॥

न वरणपाटलैरण्डाल्वादिभ्यः ॥ ४० ॥

वरणादिभ्यः पुष्पमूलयोर्विकारयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप् (वा ?) न भवति । वरणस्य पुष्पाणि वारणानि । पाटलायाः पाटलानि । एरण्डस्य मूलानि ऐरण्डानि । आल्वाया मूलानि (आल्वानि ।) आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

करवीराशोकचम्पककदम्बादिभ्यो लुक् ॥ ४१ ॥

करवीरादिभ्यः पुष्पे विकारेऽवयवे वा समुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । करवीरस्य पुष्पं करवीरम् । अशोकम् । चम्पकम् । कदम्बम् । आदिग्रहणात् कर्णिकारकोविदारादीनि भवन्ति ।

शिरीषह्रीबेरादिभ्यो वा ॥ ४२ ॥

शिरीषह्रीबेरादिभ्यः पुष्पमूलयोर्विकारावयवयोरुत्पन्नस्य लुग्वा भवति । शिरीषस्य पुष्पाणि शिरीषाणि । शैरीषाणि । ह्रीबेरस्य मूलानि ह्रीबेराणि । हूबेराणि । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च ॥ ४३ ॥

कंसाय इदं कंसीयम् । परशवे इदं परशव्यम् । 'तदर्थं विकृतेः प्रकृतावि'ति कृतयोऽच्छयतोः कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां तस्य विकार इत्यस्मिन्नर्थे यञ्जौ प्रत्ययौ भवतः । तत्सन्निधौ च यञ्जौर्लुक् भवति । कंसीयस्य विकारः कांस्यम् । परशव्यस्यायसो विकारः पारशवः ॥

न हिरद्रुवयगोमयफलेभ्यः ॥ ४४ ॥

द्रुवयगोमयफलवर्जितेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विकारावयवयोर्दिः प्रत्ययो (न) भवति । कपोतस्य विकारः अवयवो वा कापोतः । 'तस्य विकारः अवयवो वा' इति वृद्धान्मयण्ण भवति । एवं घेयः । फर्कवः । ऐणेयः । शामीलः । औष्कः । कांस्यः । पारशव इति । अद्रु-

वयगोमयफलेभ्य इति किम् । द्रौवयं खण्डम् । गोमय भस्म । कापित्यो रसः । कथं कपोतस्य मांसं कापोतम् । तस्य विकारः कापोतो रसः । पलाशस्यावयवः पालाशी शाखा तस्या अवयवः पालाशी समिदिति । विकारेऽपि प्रकृतिशब्दो वर्तते । यथा मुद्गैः शालीन् भुङ्क्ते । मुद्गविकारैः शालिविकारानिति गम्यते । गोभिस्सन्नद्धौ वहति । गोविकारैश्चर्मभिरिति गम्यते । अवयवेऽप्यवयवविशब्दो वर्तते । पूर्वं पञ्चालाः । ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति । तत्र विकारवृत्तेः प्रकृतिशब्दात् अवयववृत्तेरवयवविशब्दाच्च प्रत्ययो भवति । विकारविकारोऽपि विकार एव । अवयवावयवोऽप्यवयव एवेति ॥

प्राग्वहतेष्टम् ॥ ४५ ॥

‘तद्वहति युगप्रासङ्गाभ्यामिति’ वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वहतिशब्दनाद् येऽर्थोऽस्तेषु ठप्रत्ययो वेदितव्यः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । दध्ना संस्कृतदाधिकमित्यणादीनां सप्तानामुत्सर्गाणां पूर्णो विधिः ॥

तेन जितं करणात् ॥ ४६ ॥

तेनेति करणतृतीयान्तात् जितमित्येतस्मिन्नर्थे ठप्रत्ययो भवति । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शलाकाभिः शालाकिरुम् । करणादिति किम् । देवदत्तेन जितम् । करणमिह प्रसिद्धं गृह्यते । तेन सेनया जितमित्यादौ प्रत्ययो न भवति ॥

जयति दीव्यति खनति ॥ ४७ ॥

तेनेति करणतृतीयासमर्थात् जयति दीव्यति खनतीत्येतेष्वर्थेषु ठप्रत्ययो भवति । अक्षैर्जयति दीव्यति आक्षिकः । शालाकिरुः । खनित्रेण खनति खानित्रकः । कौर्दाकिरुः । क्रियाप्रधानत्वेऽप्याख्यातानां तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः । प्रसिद्धकरणग्रहणादङ्गुल्यादौ न भवति ॥

संस्कृतम् ॥ ४८ ॥

तेनेति करणतृतीयासमर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठप्रत्ययो भवति । सत उल्कार्याधानं संस्कारः । दध्ना संस्कृतदाधिकम् । मारिच-

कुलुत्थकोपधादण् ॥ ४९ ॥

कुलुत्थात् ककारोपधेभ्यश्च करणतृतीयान्तेभ्यः संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । कौलत्यम् । तैत्तिडीकम् । दाद्धरुकम् ॥

तरति ॥ ५० ॥

करणतृतीयान्तात् तरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । उडुपेन त्रैलोक्ये । काण्डप्लवेन काण्डप्लविकः ॥

गोपुच्छादृञ् ॥ ५१ ॥

गोपुच्छशब्दात् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । गौपुच्छिकः । स्वरे विशेषः ॥

द्यञ्नौभ्यां ठन् ॥ ५२ ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकान्नौशब्दाच्च तेन तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । घटेन तरति घटिकः । घाहुकः । घाहुका । नाविकः नाविका ॥

चरति ॥ ५३ ॥

तेनेति तृतीयान्ताच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । चरतिर्गतौ भक्षणे च वर्तते । औष्ट्रिकः । शाकटिकः । (पू? पौ)टिकः । शार्ङ्गचेरिकः ॥

आकर्षात् घृल् ॥ ५४ ॥

आकर्षशब्दात् तेन चरतीत्यर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । पकारो ङीपर्यः । आकर्षिकी । लकारः स्वरार्थः । आकर्ष इति हेमपरीक्षार्थ उपल उच्यते ॥

पर्पाश्चाश्चत्थरथजालव्यालव्यासपादेभ्यः घृन् ॥

[॥ ५५ ॥

पर्पादिभ्यस्तेन चरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । पकारो ङीपर्यः । पर्पिकः पर्पिकी । अधिकः अधिकी । अश्चत्थिकः । रधिकः ।

जालिकः । व्यालिकः । व्यासिकः । पादिकः । 'हिमहतिपत्रकापिपु(?) पद्' इति पादस्य पद्मावः ॥

श्वगणाट्टञ् च ॥ ५६ ॥

श्वगणशब्दात् तेन चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । चकारात्
ष्टञ् च । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । 'श्वादेरि(ञ्? जि)'
इति द्वारोदिकार्यप्रतिषेधान् आदिवृद्धिर्मवति । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

वेतनवाहार्धवाहपादप्रेषणसुखशय्यास्त्रिग्वेशशक्तिभ्यो
जीवति ॥ ५७ ॥

वेतनादिभ्यः तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । वेतनेन
जीवति वेतनिकः । वाहिकः । आर्धवाहिकः । पादिकः । प्रेषणिकः ।
सौख्यिकः । शय्यिकः । स्त्रैजिकः । वैशिकः । शाक्तिकः ॥

उपाद् देशवेशहस्तस्थानेभ्यः ॥ ५८ ॥

उप(पूर्वेभ्यः) देशादिभ्यः प्रातेपादिकेभ्यस्तेन जीवतीत्यस्मिन्नर्थे
ठञ्प्रत्ययो भवति । उपदेशेन जीवति औपदेशिकः । औपवेशिकः । औप-
हस्तिकः । औपस्थानिकः ॥

व्यस्ताच्च धनुर्दण्डात् ॥ ५९ ॥

धनुर्दण्डशब्दात् व्यस्तात् समस्ताच्च तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्र-
त्ययो भवति । धनुषा जीवति धानुष्कः । दण्डिकः । धानुर्दण्डिकः ॥

क्रयविक्रयाट्टञ् ॥ ६० ॥

क्रयविक्रयशब्दाद् व्यस्तात् समस्ताच्च तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे
ठ(क्? न्)प्रत्ययो भवति । क्रयेण जीवति क्रयिकः । विक्रयिकः । क्रय-
विक्रयिकः ॥

वस्त्रात् ॥ ६१ ॥

वस्नशब्दात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन्प्रत्ययो भवति । वस्नेन जीवति वस्निकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ ६२ ॥

आयुधशब्दात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति । चकारा-
दृश्च । आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः ॥

घ्रातात् खञ् ॥ ६३ ॥

घ्रातशब्दात् तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । नाना-
जातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सद्वा घ्रातास्तत्सादृचर्यात् तत्कर्मापि
घ्रातं, तेन जीवति घ्रातीनः । अकारः स्वरार्थः वृद्धयर्थश्च । तेन(ती?)
घ्रातीनाभा(र्या? र्य) इति 'तद्धितोऽञ्जृद्धिहेतुररक्तविकार' इति पुंवद्भाव-
प्रतिषेधो भवति ॥

उत्सङ्गोडुपोटुपोटुपिटकपिटाकेभ्यो हरति ॥ ६४ ॥

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । उत्सङ्गेन
हरति औत्सङ्गिकः । औडुपिकः । औटुपिकः । औत्पुटिकः । पैटाकिकः ।
पैटाकिकः ॥

भस्त्राभरटभरणशीर्षभारांसभारेभ्यः षन् ॥ ६५ ॥

भस्त्रादिभ्यस्तेन हरतीत्यस्मिन्नर्थे षन्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया
हरति भस्त्रिकः । भरटिकः । भरणिकः । शीर्षभारिकः । अंसभारिकः ।
केचिच्छीर्षभारांसभारेति पठन्ति । शीर्षभारिकः । 'सप्तम्या षहुलम्'
इत्यलुक् । पकारो ङीपर्थः । भस्त्रिकी भरटिकी ॥

विवधवीवधाद्वा ॥ ६६ ॥

विवध वीवध इत्येताभ्यां तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे षन्प्रत्ययो (वा)
भवति । विवधेकः विवधिकी । वैवधिकः वैवधिकी । वीवधिकः
वीवधिकी । वैवधिकः वैवधिकी ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ ६७ ॥

कुटि(लि)काशब्दात् तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ऽणप्रत्ययो भवति । कुटिलिकाशब्देन कुटिला गतिरग्रे वक्रा च लोहादिमयी सन्दंशाख्या यष्टि-
रुच्यते । कुटिलिकया हरति कौटिलिको धृगः । कुटिलिकया हरत्यङ्गारान्
कर्मारः ॥

अक्षधूतगतानुगतगतागतयातोपयातपादस्वेदनकण्ट-
कमर्दने यो निर्वृत्ते ॥ ६८ ॥

अक्षधूतादिभ्यस्तेन निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अक्ष-
धूतेन निर्वृत्तमाक्षधूतिकम् । एवं गातानुगतिकम् । गातागतिकम् । यातोपया-
तिकम् । पादस्वेदनिकम् । कण्टकमर्दनिकम् ॥

जङ्घायाः प्रहृतप्रहाराभ्याम् ॥ ६९ ॥

जङ्घायाः परौ यौ प्रहृतप्रहारशब्दौ तदन्ताभ्या प्रातिपदिकाभ्यां तेन
निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । जङ्घाप्रहृतेन निर्वृत्तं जाङ्घाप्रह-
तिकम् । जाङ्घाप्रहारिकम् ॥

भावादिमप् ॥ ७० ॥

भाववाचिनस्तेन निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे इमप्प्रत्ययो भवति ।
पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । (भेः से)किमम् । कुटिमम् । राटिमम् ॥

क्त्रेः ॥ ७१ ॥

‘ड्वितः क्वित्रः’ इत्युक्तं, तदन्तात् तेन निर्वृत्तमित्यर्थे इमप्प्रत्ययो
भवति । करणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । भूत्रिमम् । पक्त्रिमम् । उपक्त्रिमम् ।
पूर्वेण सिद्धे पुनर्विधानं तस्य केवलस्य प्रयोगो ना भूदिति ॥

अपमित्यात् कक् ॥ ७२ ॥

अपमित्येति त्यबन्तात् निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे कक्प्रत्ययो भवति ।
अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् । अपमयेन निर्वर्तितमित्यर्थः ॥

याचितात् कन् ॥ ७३ ॥

याचितशब्दात् तेन निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् ॥

संसृष्टम् ॥ ७४ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् संसृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
संसृष्टं संपृक्तं संभिन्नमित्यर्थः । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ ७५ ॥

चूर्णशब्दात् तेन संसृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे इनिप्रत्ययो भवति । चूर्णेन
संसृष्टाः चूर्णिनः अपूपाः । चूर्णिन्यो धानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ ७६ ॥

लवणशब्दात् तेन संसृष्टमित्यर्थे ठको लुक् भवति । लवणेन संसृष्टः
लवणः सूपः । लवणा यवागूः ॥

मुद्गादण् ॥ ७७ ॥

मुद्गशब्दात् तेन संसृष्टमित्यर्थे अण्प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः ।
मुद्गैः संसृष्टः मौद्गः । मौद्गा यवागूः ॥

उपसिक्तं व्यञ्जनेभ्यः ॥ ७८ ॥

व्यञ्जनवाचिभ्यस्तेनोपसिक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । दध्ना
उपसिक्तं ओदनः दाधिकः । सौपिकः । गौद्धिकः । पायसिकः ॥

ओजस्सहोम्भसा वर्तते ॥ ७९ ॥

ओजःप्रभृतिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
ओजसा वर्तते औजसिकः । सहसा साहसिकः । अम्भसा आम्भसिकः ॥

तं प्रत्यनुभ्यामीपलोमकूलेभ्यः ॥ ८० ॥

प्रत्यनुभ्यां परे ये ईपलोमकूलशब्दास्तदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त-
मिति द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्तते इत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । प्रतीपं वर्तते
प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । (आ१) प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्राति-

कूलिकः आनुकूलिकः । नन्वकर्मको वृत्तिः तत् कयमरप कर्माभिमन्धः ।
क्रियाविशेषणमकर्मकृणां कर्म भवति । तमिति पुल्लिङ्गरत्नसन्दर्हायः ।
सूत्रे(मि?) सहचालिङ्गकालाः स्वातन्त्र्येण भवन्ति ॥

परेर्मुखपार्श्वार्थ्याम् ॥ ८१ ॥

परेः परौ ये। मुखपार्श्वशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकाद् द्वितीयासम-
र्थात् वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । पारिमुखं वर्तते पारिमुखिकः ।
पारिपार्श्वं वर्तते पारिपार्श्विकः ॥

उञ्छति ॥ ८२ ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात् उञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
पदराण्युञ्छति घादरिकः । श्यामाकिरुः ॥

रक्षति ॥ ८३ ॥

तमिति द्वितीयासमर्थाद् रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
समाजं रक्षति सामाजिकः । सात्रिनेशिकः ॥

शब्ददुर्दुरं करोति ॥ ८४ ॥

शब्ददुर्दुरायां द्वितीयान्ताभ्यां करोतीत्येतास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । शब्दं करोति शान्दिकः । दार्दुरिकः ॥

पक्षिमत्स्यमृगाख्याद्वन्ति ॥ ८५ ॥

पक्षिणो मत्स्या मृगा इति य आख्यायन्ते तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो द्वि-
तीयान्तेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । पाक्षिकः । मात्स्यिकः ।
मागिकः । आ(दि?)स्या)ग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च भवति । शाकुनिकः ।
मायूरिकः । मैनिकः । शाफरिकः । हारेणिकः । सौरिकः । अथावेष्टान्
हन्ति अनिमिषान् हन्ति इति करमाद्य भवति । नैनन्मत्स्येत्यस्य
स्वरूपं न विशेषो न पर्यायः । अपि (तु) साधारणं विशेषणं यथा त्रिहृणा
भुजगाः अनिमिषा देवा इति ॥

परिपन्थं तिष्ठति च ॥ ८६ ॥

परिपन्थशब्दाद् द्वितीयान्तात् तिष्ठति हन्ति चेत्यनयोरर्थयोष्ठक्-
प्रत्ययो भवति । परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकः । चौरः । अस्मा-
देव निपातनात् परिपन्थिशब्दोऽव्ययीभावे तत्पुरुषे वा (सा १) पारिपन्थार्थे
साधुः ॥

माथान्तपदव्यनुपदाक्रन्दान् धावति ॥ ८७ ॥

माथान्तेभ्यः पदव्यादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो धावतीत्येतस्मिन्नर्थे
ठक्प्रत्ययो भवति । दण्डमाथं धावति दाण्डमाधिकः । शौल्कमाधिकः ।
माथशब्दः पथिपर्यायः । दण्ड इव माथो दण्डमाथः ऋजुमार्ग उच्यते ।
पदवीं धावति पादविकः । अनुपदमानुपदिकः । आक्रन्दमाक्रन्दिकः ॥

पदान्तप्रतिकण्ठार्थललामं गृह्णाति ॥ ८८ ॥

पदोत्तरपदात् प्रतिकण्ठादिभ्यश्च द्वितीयान्तेभ्यो गृह्णातीत्यस्मिन्नर्थे
ठक्प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपादिकः । औत्तरपदिकः । प्राति-
कण्ठिकः । आर्थिकः । लालाभिकः ॥

गर्ह्यम् ॥ ८९ ॥

द्वितीयान्ताद् गृह्णतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत् तत्
गृह्णाति गर्ह्यं चेत् तद् भवति । द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥

वृद्धेर्वृधुप् ॥ ९० ॥

वृद्धिशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गृह्णतीत्येतास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
वृद्धिशब्दस्य वृधुप् इत्यथमादेशो भवति । वृद्धिं गर्ह्यं गृह्णाति वार्धुपिकः ॥

दशैकादशकुसीदाभ्यां घृन् ॥ ९१ ॥

दशैकादशशब्दात् कुसीदाच्च गर्ह्यं गृह्णतीत्येतास्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो
भवति । दशभिरेकादश दशैकादश तान् गृह्णाति दशैकादशिकः । दशै-
कादशिकी । पकारो ङीर्षः ॥

धर्माधर्मं चरति ॥ ९२ ॥

धर्माधर्मशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां चरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । धार्मिकः । अधार्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ९३ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयान्तात् एतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययश्चकारात् ठक् च भवति । प्रतिपथमेति प्रतिपथिकः । प्रतिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ९४ ॥

समवायार्थेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः समवैतीत्यास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । समवायान् समवैति सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । समवैति तदययवो भवतीत्यर्थः ॥

परिपदो ण्यः ॥ ९५ ॥

परिपच्छब्दाद् द्वितीयान्तात् समवैतीत्यर्थे ण्यप्रत्ययो भवति । परिपदं समवैति पारिपद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ९६ ॥

सेनाशब्दाद् द्वितीयान्तात् समवैतीत्यर्थे ण्यप्रत्ययो वा नञ् । सेनां समवैति सैन्यः । सैनिकः ॥

सुस्नातादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः पृच्छतीत्येतास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायिकः ॥

प्रभूतादीनाह ॥ १०० ॥

प्रभूतादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य आहेत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याषिकः । स्वागतेकः । सौवस्तिकः सौवर्गमतिकः ॥

माशब्द इत्यादिभ्यः ॥ १०१ ॥

माशब्द(मि ? इ)त्यादिभ्यो वाक्येभ्य आहेत्यास्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः ।
कार्यशब्दिकः ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ १०२ ॥

पठ्यन्तस्य धर्म्यमित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् ।
शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकारिकम् । आपाणिकम् । गौलि-
कम् ॥

ऋतोऽञ् ॥ १०३ ॥

ऋकारान्तात् प्रातिपादिकात् तस्य धर्म्यमित्यस्मिन्नर्थे अञ्-
प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् । प्राशा-
स्त्रम् । नारम् । हो(तृ ? तु)रणं (वि ?)वक्ष्यति ॥

विशसितृविभाजयित्रोरिणेलोपो च ॥ १०४ ॥

विशसितृ विभाजयितृ इत्येताभ्यां तस्य धर्म्यमित्यर्थेऽञ्प्रत्ययस्तरस-
न्नियोगेन विशसितुरितो विभाजयितुर्णिचो लोपो भवति । विशसितुर्धर्म्यं
वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्वैभाजित्रम् ॥

महिषीप्रजावतीयजमाननरानुचारकपुरोहितहोतृम-
णिपालीभ्योऽण् ॥ १०५ ॥

महिषीत्येवमादिभ्यस्तस्य धर्म्यमित्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । ठको-
ऽपवादः । महिष्या धर्म्यं माहिषम् । प्राजावतम् । याजमानम् । नारम् ।
आनुचारकम् । पुरोहितम् । होत्रम् । माणिपालम् ॥

व्यनुप्रेभ्यो लेप्पित्रयाः ॥ १०६ ॥

पा० ४.] हृदयहारिण्याल्यया वृत्त्या समेतम् ।

२८१

वि अनु प्र इत्येतेभ्यः परो यो लेपिकाशब्दः तदन्तात् तस्य धर्म्यमित्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । विलेपिकाया धर्म्यं विलेपिकम् । आनुलेपिकम् । प्रालेपिकम् ॥

अवक्रयः ॥ १०७ ॥

अवक्री(ये ? णी)तेऽनेनेति अवक्रयः क्लृप्तपिण्डक उच्यते । तत्र वाच्ये षष्ठ्यन्ताङ्प्रत्ययो भवति । शुल्कशालाया अवक्रयः शौल्कशालिकः ॥

तदस्य पण्यम् ॥ १०८ ॥

तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं पण्यं चेत् तद् भवति । अपूषाः पण्यमस्य आपूपिकः । शाण्डुलिकः । मौदकिक ॥

लवणाढ्यम् ॥ १०९ ॥

लवणशब्दात् तदस्य पण्यमित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । लवणं पण्यमस्य लावणिकः । ठक्ठञोः स्वरे विशेषः ॥

किसरतगरोक्षीरहरिद्रागुग्गुलुस्थगलनलदपैर्णेभ्यः
ष्ठन् ॥ ११० ॥

किसरादिभ्यस्तदस्य पण्यमित्यर्थे ष्टन्प्रत्ययो भवति । किम-
रिक । तगरिक । उशीरिकः । हरिद्रिक । गुग्गुलुकः । स्थगलिकः ।
नलदिकः । पणिकः । पकारो ङीपर्यः । किसरिकी । तगरिकी । किमरादयो
गन्धजातयः ॥

शलालुनो वा ॥ १११ ॥

शलालुशब्दात् तस्य पण्यमित्यर्थे ष्टन्प्रत्ययो वा भवति । शला-
लुकः । शलालुकी । शलालुक । शलालुकी । इयमपि गन्धजातिः ॥

शिल्पमृदङ्गादिभ्यो वादनादिवृत्तिभ्यः ॥ ११२ ॥

मृदङ्गादिभ्य उपचाराद् वादनादिवृत्तिभ्यः प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति
षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । ये ते प्रथमान्ताः शिल्पं चैते भवन्ति । मृदङ्ग-

वादनमुपचारान्मृदङ्गः । स शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । एवं पणववादनं
शिल्पमस्य पाणविकः । मौरजिकः । वैणिकः ॥

मड्डुकझझराभ्यामण् च ॥ ११३ ॥

आभ्यां तदस्य शिल्पमित्यर्थे अण्प्रत्ययश्चकारात् ठक् च भवति ।
मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः माड्डुकिकः । झझरः झझरिकः ॥

प्रहरणम् ॥ ११४ ॥

प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमा-
समर्थं प्रहरणं चेत् तद् भवति । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः ।
चाक्रिकः । धानुष्कः ॥

परश्वधाटुञ् च ॥ ११५ ॥

परश्वधशब्दात् तदस्य प्रहरणमित्यर्थे ठक्प्रत्ययश्चकाराट् च
भवति । परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः । स्वरे विशेषः ॥

शक्तियष्टिभ्यां टीकक् ॥ ११६ ॥

आभ्यां तदस्य प्रहरणमित्यर्थे टीकक्प्रत्ययो भवति । शाक्तीकः ।
शाक्तीकी । याष्टीकः याष्टीकी । टकारो ङीवर्यः ।

अस्तिनास्तिदिष्टमिति मतिः ॥ ११७ ॥

अस्त्यादिभ्य इति मतिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । अ-
स्तीति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तीति मतिरस्य नास्तिकः । दिष्टमिति मति-
रस्य दैष्टिकः । अस्तिनास्तिशब्दौ तिङ्प्रतिरूपकौ निपातौ । वचनसामर्थ्या-
दाख्यातादेव वा प्रत्ययः । नच मतिसत्तामात्र एव प्रत्ययः । किन्तर्हि ।
परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । दैवैक-
शरणो दैष्टिकः इति ॥

शीलमपूपादिभ्यो भक्षणादिवृत्तिभ्यः ॥ ११८ ॥

अपूपादिभ्य उपचारात् भक्षणादिवृत्तिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्येति
षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । ये ते प्रथमासमर्थाः शीलं चेत् तद् भवति ।
अपूपभक्षणमुपचारेणापूपस्तच्छीलमस्यापूपिकः । शान्कुलिकः ॥

छत्रसत्यानृतविशिखाभ्यो गुरूपसदनादिवृत्तिभ्यो णः
[॥ ११९ ॥

छत्रादिभ्य उपचाराद् गुरूपसदनादिवृत्तिभ्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्येति
षष्ठ्यर्थे णप्रत्ययो भवति । ये ते प्रथमान्ताः शीलं चेत् ते भवन्ति । छत्र-
मिव गुरोः सुखहेतुत्वादुपासना छत्रं, तच्छीलमस्य छात्रः । सत्यमापणं
सत्यं तच्छीलमस्य सात्यः । एवमानृतः । बहुक्षमतया विशिखेव विशिखा
शीलमस्येति वैशिखः ॥

अङ्गः स्थः ॥ १२० ॥

(आ१अ)इप्रत्ययान्तात् तिष्ठतेः तदस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययो
भवति । आस्था शीलमस्य आस्थः । संस्थः । आ(द१व)स्थः । अन्तस्थः ।
'आतश्चोपसर्गे' इति सर्वत्राहप्रत्ययः ॥

शिक्षाभिक्षाभक्षाचुरातपःकर्मकृष्युपस्थानप्ररोहवि-

श्वेधादिभ्यः ॥ १२१ ॥

शिक्षादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यर्थे णप्रत्ययो भवति । शिक्षा शील-
मस्य शैक्षः । भैक्षः । भाक्षः । चौरः । तापसः । कर्मः । कर्पः । औप-
स्थानः । प्रारोहः । वैश्वधः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ १२२ ॥

प्रथमान्तादस्येत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तन् प्रथमा कर्म चेत्
तदध्ययनविषये वृत्तं भवति । एकमन्यत् स्खलितरूपमध्ययने वृत्तमस्य
ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । अध्ययन इति ऋम् । एकमन्यत् कर्म स्खलि-
तरूपं गमने वृत्तमस्य ॥

बहुचपूर्वपदादृच् ॥ १२३ ॥

बहुच् पूर्वपदं यत् तस्मात् प्रातिपदिकात् तदस्य कर्माध्ययने
वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने
वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः ॥

हितं भक्ष्यं तदस्मै ॥ १२४ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमान्तं हितं भक्ष्यं चेत् तद् भवति । अपूपं हित भक्ष्यमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः । गौडधानिकः । तदित्यनुवर्तमाने पुनस्तद्ग्रहणं पूर्वयोगयोर्विशिष्टात् प्रथमान्तादपपाठ एव प्रत्ययोत्पत्तिरिति ज्ञापयति । तेन दुःखमध्ययने वृत्तमस्य पराजयोऽध्ययने वृत्तमस्येत्यादौ न भवति ॥

दीयते नियुक्तम् ॥ १२५ ॥

तदिति प्रथमान्ताद् दीयत इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथ-
मासमर्थं तच्चेन्नियोगतो दातव्यं भवति । अग्रभोजनं नियोगतो दीयते अस्मै
आग्रभोजनिकः । आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदकिकः ॥

श्राणामांसमांसौदनौदनेभ्यष्टिकन् ॥ १२६ ॥

श्राणादिभ्यस्तस्मै नियुक्तं दीयते इत्यर्थे टिकन्प्रत्ययो भवति ।
श्राणा नियोगतो दीयतेऽस्मै श्राणिकः पथ्याशी । मांसं नियुक्तमेभ्यो दी-
यते श्राद्धे मांसिकाः पितरः । मांसौदनोऽस्मै नियुक्तो दीयते मांसौद-
निको मल्लः । ओदनोऽस्मै नियुक्तो दीयते ओदनिकोऽतिथिः । टकारो
ङीघर्थः । श्राणिकी । मांसिकी । मांसौदनिकी । औदनिकी । श्राणा-
दिभ्यष्टकैव सिद्धे टिकन्करणं स्वार्थम् ॥

भक्तादण् च ॥ १२७ ॥

भक्तात् तदस्मै नियुक्तं दीयते इत्यर्थे ण्प्रत्ययश्चकारात् ठक् च
भवति । भाक्तः । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ १२८ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तान्नियुक्त इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । शुल्कशा-
लायां नियुक्तः शौल्कशालिक । आकारिक । आपणिकः । दौवारिकः ॥

अंगारान्ताड्डन् ॥ १२९ ॥

तत्र नियुक्त इत्यर्थे ठ(क्)न्प्रत्ययो भवति । (दै१दे)वागा-
रिकः । माण्डागारिकः ॥

अदेशकालादधीते ॥ १३० ॥

प्रतिपिद्देशकालवाचिनः सप्तम्यन्तात् अधीते इत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । श्मशाने अधीते श्माशानिकः । चातुष्पाधिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । आमावास्याकः । अदेशकालादिति किम् । सुप्ते अधीते । पूर्वाह्णे अधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेभ्यो व्यवहरति ॥ १३१ ॥

कठिनान्तेभ्यः प्रस्तारसंस्थानाम्यां च तत्र व्यवहरतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटश्मशानवृक्षमूलेषु वसति ॥ १३२ ॥

निकटादिभ्यस्तत्र वसतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । निकटे वसति नैकाटिकः । श्माशानिकः । वार्क्षमूलिकः ॥

आवसथात् छल् ॥ १३३ ॥

आवसथात् तत्र वसतीत्यर्थे छल्प्रत्ययो भवति । आवसथे वसति आवसथिकः आवसथिकी । पकारो ङीपर्थः । लकारः स्वरार्थः ॥

समानतीर्थाद् यः ॥ १३४ ॥

समानतीर्थात् तत्र वसतीत्यर्थे यप्रत्ययो भवति । समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः । 'तीर्थे य' इति समानस्य समावः । ठकः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्घिताद् यत् ॥ १३५ ॥

तस्मै हितगिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्धितसंशब्दनात् येऽर्थास्तेषु यत्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥

तद्वहति युगप्रासङ्गाम्याम् ॥ १३६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां युगप्रासङ्गशब्दाभ्यां वहतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । युगं वहति युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

धुरो ढक् च ॥ १३७ ॥

धूरशब्दात् तद्वहतीत्यर्थे ढक्प्रत्ययो भवति । चकाराद् यच्च । धुरं वहति धीरेयः । धुर्यः ॥

सर्वोत्तरदक्षिणादेः खः ॥ १३८ ॥

सर्वादिपूर्वात् तद्वहतीत्यर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वधुरीणः । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरीणः ॥

एकादेर्लुक् च ॥ १३९ ॥

एकशब्दादेः धुरस्तद्वहतीत्यस्मिन्नर्थे यतो लुक् खश्च प्रत्ययो भवति । एकधुरं वहति एकधुरः एकधुरीणः ॥

शकटादण् ॥ १४० ॥

शकटशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययो भवति । शकटं वहति शकटः गौः ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १४१ ॥

हलसीराभ्यां तद्वहतीत्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । हलं वहति हल्लिकः । सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ १४२ ॥

जनीशब्दाद् द्वितीयान्ताद् वहतीत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां यत्प्रत्ययो भवति । जनीं वहति जन्या जामातुर्वयस्या । जनीशब्देन वधूरुच्यते ॥

विध्यत्यकरणेन ॥ १४३ ॥

द्वितीयान्ताद् विध्यतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति न चेत् करणेन व्य-
(या? धा) भवति । पशौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । उरस्याः कण्टकाः ।
अकरणेनेति किम् । चोरान् विध्यति धनुषा । रिपून् विध्यति शक्त्या ॥

धनगणं लब्धा ॥ १४४ ॥

धनगणशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां लब्धा इत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धनं लब्धा धन्यः । गण्यः ॥

अज्ञाणः ॥ १४५ ॥

अज्ञाद् द्वितीयान्ताल्लब्धिर णप्रत्ययो भवति । अज्ञं लब्धा आज्ञः ॥
वशं गतः ॥ १४६ ॥

वशशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गत इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वशं गतः

वश्यः ॥

पदमस्मिन् दृश्यः ॥ १४७ ॥

पदशब्दाद् द्वितीयान्ताद् अस्मिन्नित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं दृश्यं चेत् भवति । पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्दमः । पद्याः पांसवः ॥

मूलमस्यादृढम् ॥ १४८ ॥

मूलशब्दात् प्रथमान्तादस्येत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति यत् तत् प्रथमान्तमदृढं चेत् तद् भवति । मूलमेवामदृढं मूल्या मुद्राः । मूल्या मापाः । शृङ्गणमूला, न सुष्ठु सम्पन्ना इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ १४९ ॥

धेनुशब्दात् संज्ञायां विष्ये यत्प्रत्ययः पुगागमोऽन्तोदात्तता च निपात्यते । धेनुष्यास्ते ददामि । आ ऋणदानाद् दोहार्थं या प्रदीयते सा धेनुर्धेनुष्येति भवति ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ १५० ॥

गृहपतिशब्दात् तृतीयान्तात् संयुक्त इत्यर्थे संज्ञायां ज्यप्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः ॥

मूलेनानाम्ये ॥ १५१ ॥

मूलशब्दात् तृतीयान्तादानाम्यमित्यर्थे संज्ञायां यत्प्रत्ययो भवति । मूलेनानमनीयं मूल्यम् । पटादेरादानकारणं हिरण्यादि । कथं पुनस्तन्मूलेन पटादिना आनम्यते । यदपहाय यः गृह्यते तत् तेनानमितं भवति ॥

वयसा च तुल्ये ॥ १५२ ॥

वयशब्दान्मूलशब्दाच्च तृतीयान्तात् तुल्येऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वयसा तुल्यो वयस्यः । मूलेन तुल्यो मूल्यः पटः । संज्ञायामित्येव । वयसा तुल्यो रिपुः ॥

नौतुलाविपैस्तार्यसम्मितवध्येषु ॥ १५३ ॥

नावादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो ययासङ्गं तार्यादिष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति । नावा तार्यं नाव्यमुदकम् । तुलया सम्मितं तुल्यं भाण्डम् । विषेण वध्यः विष्यः शत्रुः । कथं गिरिणा तुल्यो हस्ती । तुल्यवत् तुल्यः । दृष्टि-
तुलया परिच्छेदाद् गिरिणा समान इत्यर्थः । संज्ञायामित्यधिकारात् तुल्य-
शब्दः सदृशार्थोऽपि भवति ॥

सीतया समिते ॥ १५४ ॥

सीताशब्दात् तृतीयान्तात् समितमित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।

... .. ॥

सपूर्वायाश्च ॥ १५५ ॥

... .. द्विसीत्यम् । परमसीत्यम् ।

‘न प्रातिपदिकेने’ति तदन्तविधिप्रतिषेधाद् वचनम् ॥

धर्मेण प्राप्यम् ॥ १५६ ॥

धर्मशब्दात् तृतीयान्तात् प्राप्यमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् ॥

पथ्यर्थन्यायाच्चानपेते ॥ १५७ ॥

पथ्यादिभ्यो धर्माच्च पञ्चम्यन्तादनपेतमित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । पथोऽनपेतं पथ्यम् । एवमर्थ्यम् । न्याम्यम् । धर्म्यम् । संज्ञा-
यामित्यधिकारात् क्रियापथादनपेतं भेषजादिकमपि पथ्यं भवति ॥

छन्दसा निर्मिते ॥ १५८ ॥

छन्दशब्दात् तृतीयान्तान्निर्मितमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । छन्दशब्द इच्छापर्यायो गृह्यते, न वेदगायत्र्या वचनः । संज्ञाधिकारात् ॥

उरसोऽण् च ॥ १५९ ॥

उरशब्दात् तृतीयान्तान्निर्मितमित्यर्थे अण्प्रत्ययश्चकारात् यच्च भवति । उरसा निर्मित औरसः पुत्रः उरस्यः । संज्ञाधिकारादभिधेय-
नियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ १६० ॥

हृदयशब्दान्निर्देशादेव पष्ठ्यन्तात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियः हृद्यः । संज्ञाधिकाराद् देशादिरिहोच्यते ॥

बन्धने चर्पौ ॥ १६१ ॥

बध्यतेऽनेनेति बन्धनः । ऋषिर्मन्त्रः । हृदयशब्दात् पष्ठ्यन्तात् बन्धने ऋषावभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य बन्धनः हृद्यः । हृदयं बध्यते वशीक्रियते येन मन्त्रेण स उच्यते ॥

मतात् करणे ॥ १६२ ॥

मतात् पष्ठ्यन्तात् करणेऽर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मतस्य करणं मत्यम् ॥

जनाञ्जल्ये ॥ १६३ ॥

जनशब्दात् तस्य जल्य इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । जनस्य जल्यः अन्यः ॥

हलात् कर्षे ॥ १६४ ॥

हलशब्दात् तस्य कर्ष इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हलस्य कर्षः हल्यः ॥

तदन्ताच्च ॥ १६५ ॥

हलशब्दान्ताच्च तस्य कर्ष इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । द्वयोर्हलयोः कर्षः द्विहल्यः । त्रिहल्यः । 'न प्रातिपदिकेने'ति तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वचनम् ॥

तत्र साधुः ॥ १६६ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । कर्मणि साधुः कर्मण्यः । शरण्यः । प्रवीणो योग्यो वा साधुरूप्यते ॥

सभाया यः ॥ १६७ ॥

सभाशब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे यः प्रत्ययो भवति । सभायां साधुः
सभ्यः । स्वरे विशेषः ॥

प्रतिपञ्चमहार्जनादिभ्यो 'जनात् खैञ् ॥ १६८ ॥

प्रत्यादिभ्यः परो यो जनशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तत्र साधु-
रित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । पाञ्चजनीनः ।
'माहाजनीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः ॥

समिदंसमपरेभ्यो युगात् ॥ १६९ ॥

समादिभ्यः परो यो युगशब्दस्तदन्तात् (प्रातिपदिकात्) तत्र
'साधुरित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । संयुगे साधुः सांयुगीनः । ऐदंयुगीनः ।
साधुः ? नः युगीनः । पारयुगीनः ॥

परस्यामुप्यपरेभ्यः कूलात् ॥ १७० ॥

परस्यप्रभृतिभ्यः परो यः कूलशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तत्र
साधुरित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । पारस्यकुलीनः । आमुप्यकुलीनः । अ-
स्मादेव निपातात् षष्ठ्या अलुक् । पारकुलीनः ॥

भक्ताण्यः ॥ १७१ ॥

भक्तशब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे णप्रत्ययो भवति । भक्ते साधुर्भक्तः
शालिः । भक्तास्तण्डुलाः ॥

पर्यदो ण्यश्च ॥ १७२ ॥

पर्यञ्छब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे ण्यप्रत्ययः चकाराण्यश्च भवति ।
पर्यदि साधुः (पर्ययः) । पर्यदः ॥

कथायाष्ठक् ॥ १७३ ॥

कथाशब्दात् तत्र साधुरित्यर्थे ठप्रत्ययो भवति । कथायां साधुः
काथिकः ॥

विविश्वपूर्वायाश्च ॥ १७४ ॥

निपूर्वाया विश्वपूर्वायास्तत्र साधुरित्यर्थे ठन्प्रत्ययो भवति । वि-
कथायां साधु. वैकथिक । वैश्वकथिक ॥

जनेजनाभ्यां वादात् ॥ १७५ ॥

जने जन इत्येताभ्या परो यो वादशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात्
तत्र साधुरित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । जानेनादिक. । जानवादिक ॥

वृत्तिसङ्ग्रह(ग)णगुणायुर्वेदवितण्डाभ्यश्च ॥ १७६ ॥

वृत्त्यादिभ्यश्च तत्र साधुरित्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । वार्तिकः ।
साम्बहिकः । गणिक* । गौणिक । आयुर्वेदिक. । वैतण्डिक ॥

गुडापूपसक्तुमांसौदनकुल्माषवेणुभ्यष्टञ् ॥ १७७ ॥

गुडादिभ्यस्तत्र साधुरित्यर्थे ठ(क् ? झ)प्रत्ययो भवति । गौडिका
इक्षव । आपूपिका गोधूमाः । साप्तुका यवाः । मामौदनिकास्त्वेदयः(?)
कौल्माषिका. कलायाः । वैणुका गिरय ॥

समो बाहिघातकग्रामेभ्यः ॥ १७८ ॥

सम परे ये ग्राहादय. तदन्तात् तत्र साधुरित्यर्थे ठ(क् ? झ)-
प्रत्ययो भवति । साबाहिक । साहातिक । साम्नामिक* ॥

ग्रन्थुपेभ्यो वासात् ॥ १७९ ॥

प्रादिभ्य परो यो वासशब्दस्तदन्तात् तत्र साधुरित्यर्थे ठ(क् ? झ)
प्रत्ययो भवति । प्रावासिक । नैवासिक । औपवासिकः ॥

पथ्यातिथिवसतिस्वपतिभ्यो ढञ् ॥ १८० ॥

पथ्यादिभ्यस्तत्र साधुरित्यर्थे ढन्प्रत्ययो भवति । पथि साधु पाथेयम् ।
भातिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

समानोदरे शयितो^१ यत् ॥ १८१ ॥

समानोदरशब्दात् सप्तम्यन्तात् शयित इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
समानोदरे शयितः सोदर्यः । 'उदरे वा' इति समानशब्दस्य विभाषया
समावः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १८२ ॥

तेन क्रीते तुल्यादिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मात् क्रीतसंशब्दनात् ये-
ऽर्थास्तेषु छप्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति — तस्मै हितम् । व-
त्सेभ्यो हितः वत्सीयो गोधुक् । (शब्देऽवत्से)भ्यो न हितः अवत्सीयः ।
एवं करभीयो देशः । अकरभीयः ॥

उगोहविर्वाहिरष्टकामेधास्तुग्युगस्वदाक्षरासुरखर-
दैरविषाध्वकूपेभ्यो यत् ॥ १८३ ॥

उवर्णान्तेभ्यो गवादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक् क्रीतीयेष्वर्थेषु
यत्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः । उवर्णान्तात् तावत्—शङ्कवे इदं शङ्कव्यं
दारु । पिचव्यः कार्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । पूर्वविप्रतिषेधाच्च कर्म-
ण्य(ल् ? ङं) छविकल्पं च बाधते । सनङ्गव्यं चर्म । चरव्यास्तण्डुलाः ।
सक्तव्या धानाः । चरुहविः । सक्तुरन्नविकार इति (शो ? छो) वा प्राप्नोति ।
गवादिभ्यः — गवे हितं गव्यम् । 'गोरचि यद्' इति सिद्धे पुनवर्चनं
तदन्तविधिज्ञापनार्थम् । सुगव्यम् । अतिगव्यम् । हविषे इदं हविष्यम् ।
धर्हिष्यम् । अष्टक्यम् । मेध्यम् । (श्रु ? स्तु)भ्यम् । सुग्यम् । स्वद्यम् ।
अक्षर्यम् । असुर्यम् । खर्यम् । दर्यम् । विष्यम् । अध्वन्यम् । कूप्यम् ॥

नाभेर्नभश्चादेहांशात् ॥ १८४ ॥

नाभिश्चन्दादशरीरावयववाचिनः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो
नमादेशश्चास्य भवति । (न ? ना)भये इदं नभ्यं काष्ठम् । नभ्यमयः ।
(न ? ना)भये हितं नभ्यमञ्जनम् । नभ्योऽश्वः । (अदेहांशादिति किम् ।)
नाभये हितं (न ? ना)भ्यं तैलम् ॥

ऊधसो नश्च ॥ १८५ ॥

ऊधश्शब्दात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति ॥ नकारश्चान्तादेशो भवति । ऊधसे हितमूधन्यम् ॥

शुनः सम्प्रसारणं दीर्घश्च वा ॥ १८६ ॥

श्वन्शब्दात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययः सम्प्रसारणं दीर्घश्चास्य वा भवति । शुने हितं शून्यं शुन्यम् ॥

कम्बलात् संज्ञायाम् ॥ १८७ ॥

कम्बलशब्दात् प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु संज्ञायां यत्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः । कम्बल्यमूर्णालशतम् । संज्ञायामिति किम् । कम्बलीया ऊर्णाः ॥

हविर्भ्यो वा ॥ १८८ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो वा भवति । आमिक्षायै इदम् आमिक्ष्यम् । आमिक्षीयम् । पुरोडाशाय इमे पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव यत् भवति ॥

यूपदीपाश्चपत्रस्थूणार्गलामुसलकटककर्णवेष्टकापूपसू-
पौदनपृथुकाभ्युपापोपतण्डुलकिण्वान्नविकारेभ्यश्च ॥ १८९ ॥

यूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो वा भवति । यूपाय इदं यूप्यं काष्ठं यूपीयम् । दीपाय हितं दीप्यं वेदमदीपीयम् । अश्वाय हितमद्वयम् अश्वीयम् । पत्रं पत्रीयम् । स्थूणायेदं स्थूप्यं दारु स्थूणीयम् । अर्गल्यम् अर्गलीयम् । मुसल्य मुसलीयम् । कटकयेदं कटक्यं कटकीयम् । कर्णवेष्टस्य कर्णवेष्टकीयम् । अपूपेभ्य इदमपूप्यमन्नम् अपूपीयम् । सूप्यं सूपीयम् । पौदन्यम् पौदनियम् । पृथुकेभ्य इमे पृथुक्या व्रीहयः पृथुकीयाः । अभ्युष्याः अभ्युषीयाः । अपोष्याः कलापाः अपोषीयाः । तण्डुल्याः शालयः तण्डुलीयाः । किण्व्यास्तण्डुलाः किण्वीयाः । अन्न-
विकारेभ्यः—अप्यास्तण्डुलाः अपीयाः । पिष्ट्याः पिष्टीयाः । तदन्तविधिना

प्रदीप्यं प्रदीपयिष्यम् । यवापूप्यं यवापूपीयम् । व्रीहितण्डुल्यं व्रीहितण्डुली-
यम् । तण्डुलकिण्व्यं तण्डुलकिण्वीयम् । अन्नविकारेभ्यस्तदर्थपरत्वान्न
भवति यवसुरीयं पिष्टसुरीयम् । अत एवाप्पाद्यन्नविकाराणां पृथग्रहण-
मर्थवद् भवति ॥

तस्मै हितम् ॥ १९० ॥

चतुर्थ्यन्ताद्धितामित्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितः
वत्सीयः । अवत्सीयः । करमीयः । अकरमीयः । पटव्यम् । मृदव्यम् ।
गव्यम् । हविष्यम् ॥

न राजाचार्यवृषन्ब्राह्मणेभ्यः ॥ १९१ ॥

राजप्रभृतिभ्यस्तस्मै हितमित्यर्थे ङो न भवति । राज्ञे हितम् । आचा-
र्याय हितम् । वृष्णे हितम् । ब्राह्मणाय हितम् ॥

शरीरावयवाद् यत् ॥ १९२ ॥

शरीरावयववाचिनस्तस्मै हितमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । दन्तेभ्यो
हितं दन्त्यम् । कर्ण्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठयम् । तदन्तविधिना राज-
दन्त्यम् । नाभये हितं नाभ्यम् । शङ्खनाभ्यम् । देहांशत्वान्नभादेशो न
भवति ॥

खलयवमापतिलवृषब्रह्मरथेभ्यः ॥ १९३ ॥

खलादिभ्यस्तस्मै हितमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । छस्यापवादः ।
खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ।
रथाय हिता रथ्याः । तदन्तविधिना कृष्णतिल्यम् । राजमाप्यम् ॥

अजाविभ्यां ध्यन् ॥ १९४ ॥

आभ्यां तस्मै हितमित्यर्थे ध्यन्प्रत्ययो भवति । अजाम्यो हिता
अजथ्या यूतिः । अविथ्या ॥

भोगान्तात्मनः खः ॥ १९५ ॥

भोगशब्दान्तेभ्य आत्मनश्च तस्मै हितमित्यर्थे खप्रत्ययो भवति ।
छस्यापवादः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीणः । आचार्य-
भोगीणः । आत्मनीनः । अनात्मनीनः ॥

पञ्चविश्वाभ्यां जनात् कर्मधारये ॥ १९६ ॥

पञ्च विश्व इत्येताभ्यां परो यो जनशब्दस्तदन्तात् कर्मधारये समासे सति तस्मै हितमित्यर्थे खप्रत्ययो भवति । पञ्चजनेभ्यो हितः पञ्चजनीनः । विश्वजनीनः । कर्मधारय इति किम् । विश्वो जनोऽस्य विश्वजनः विश्वेषां वा जनः, तस्मै हितः विश्वजनीयः ॥

सर्वात् ॥ १९७ ॥

सर्वशब्दात् परो यो जनशब्दस्तदन्तात् तस्मै हितमित्यर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वजनेभ्यो हितस्सर्वजनीनः ॥

महर्तश्च ठञ् ॥ १९८ ॥

महतः सर्वाच्च परो यो जनशब्दस्तदन्तात् तस्मै हितमित्यर्थे ठञ्-प्रत्ययो भवति । महाजनाय हितो माहाजनिकः । सार्वजनिकः । कर्मधारय इत्येव । महाजनीयः ॥

सर्वाणो वा ॥ १९९ ॥

सर्वशब्दात् तस्मै हितमित्यस्मिन्नर्थे णप्रत्ययो वा भवति । सार्वः । स(र्व ? दीयः ।) पुनः सर्वग्रहणान्जनादिति निवृत्तम् ॥

पुरुषाङ्ठञ् ॥ २०० ॥

पुरुषशब्दात् तस्मै हितमित्यर्थे ङ्प्रत्ययो भवति । पुरुषाय हिते पौरुषेयम् ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ २०१ ॥

आभ्यां तस्मै हितमित्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । माणवी(णः ? नः) । चारकीणः ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ २०२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनश्चतुर्थ्यन्तात् तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेयायां ययाविहितं प्रत्ययो भवति । तदित्यनेन विकृतिः परामृश्यते । तेन विकृत्यर्थायां प्रत्यय

इत्युक्तं भवति । विकृत्यर्थं तदर्थं (१) तदर्थं । तादर्थ्यं चतुर्थीति सामर्थ्यात्
चतुर्थी सम(स्त१र्थ)विभक्तिः । यद्वा तस्मै हितमित्यतश्चतुर्थ्यैव वर्तेते ।
सहार्थाविपरिणामात् उपपदविभक्तित्वं निहाय सम्बन्ध इति विभक्ति-
भवति । अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारिया इष्टकाः ।
शङ्ख्यं दारु । पिचव्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् । मूत्राय कल्पते
यवागूः । पादरोगाय नड्वलोदकमिति योग्यतामात्रे मा भूत् । विकृतेरिति
किम् । उदकाय कूपः । प्रकृतिमात्रग्रहणे कारणमात्रग्रहणादिहापि स्यात् ।
विकृतिग्रहणे तु विकृतिमात्रसाहचर्यात् तदुपादानकारणस्यैव ग्रहणं भवति ।
प्रकृताविति किम् । असये कोशी । प्रकृतिग्रहणाभावे तदन्यविकृतेरपि तद-
र्थमात्रे स्यात् । चतुर्थ्यनुवृत्तिः किम् । सक्तूनां धानाः । धानानां यवाः ।
अत्र सत्यपि तादर्थ्यं सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृष्ठी । यथा गुरोरिदं शुर्व-
र्थमिति । भवति च ततोऽप्यविवक्षायाम् । यथा अनुदरा कन्या । अरो-
मिका एडकेति ॥

ऋषभोपानदभ्यां व्यः ॥ २०३ ॥

ऋषभशब्दादुपानदश्च विकृतिवाचिनश्चतुर्थ्यन्तात् तदर्थमित्यस्मि-
न्नर्थे प्रकृतावभिधेयाया व्यप्रत्ययो भवति । ऋषभाय अयमार्षभ्यो वत्सः ।
औपानदो मुञ्जः । चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव
भवति । औपानदश्च चर्म । कथं पुनः वत्सर्षभयोः प्रकृतिविकारभावः ।
गुणान्तरयोगात् । यथा गुणान्तरयुक्तास्तण्डुला षालेयास्तथा गुणान्तरयुक्तो
वत्स आर्षभ्यो भवति ॥

चर्मण्यञ् ॥ २०४ ॥

चर्मणि प्रकृतावभिधेयायां तद्विकृतिवाचिनश्चतुर्थ्यन्तात् तदर्थमित्य-
स्मिन्नर्थेऽञ्प्रत्ययो भवति । वास्त्रं चर्म । वार्ध्रं चर्म ॥

छादिर्वलिभ्यां ढञ् ॥ २०५ ॥

आभ्यां तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यर्थे ढन्प्रत्ययो भवति । छादिपे-
धाणि तृणानि । षालेयास्तण्डुलाः ॥

उपघेः स्वार्थे ॥ २०६ ॥

उपधिः स्याद्वम् । तनः स्वार्थे दम्प्रत्ययो भवति । उगिरेव औ-
पाधेयम् ॥

तदस्यात्र स्यादिति ॥ २०७ ॥

तदिति प्रथमान्तादभ्येति षष्ठ्यर्थे अत्रेति सप्तम्यर्थे च यथाभिहितं
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमान्तं स्याद्येत् तद्भानि । प्राकार आगामिष्ट
कानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्राणादीयं दारु । प्राकारेऽग्निम् स्यात्
प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति सम्भाषणे (न?) ङिङ् ।
इष्टकानां बहुत्वेन सम्भाष्यते एतत् — प्राकार आगां स्यादिति । देशस्य
गुणेन सम्भाष्यते एतत् — प्राकारेऽग्निम् स्यादिति । त्वं कर्त्तव्यं दारु ।
परशरीयमयः (?) । प्रकृतिविकारभावान्नादर्थ्यं चेद न विवक्षितम् । कि-
न्तर्हि योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायमविपर । स्यादिति किम् । प्रामादो-
ऽप्रास्तीति । इति करणो विवक्षितम् । तेन प्रामादोऽप्य देवदत्तस्य स्यादि-
त्यादौ न भवति ॥

सूत्रानुक्रमणी ।

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
अ स्यान्मः (4-1-5)	140	अत्यादयः कान्ता (3-2 154)	80
अकर्मकवि (3-1-298)	49	अत्रिष्टु (4-1-189)	176
अकर्मकाच्च (3-1-91)	15	अथर्वणोऽण् (1-3 239)	256
अकर्मकात् (3 1-70)	11	अदन्तः स्त्री (3-1- 21)	106
" (3 1 81)	13	अदभ्यस्तात् (3 1-4)	2
अकर्मकाद्वा (3-1-136)	24	अदूरमेवे (4-2-96)	201
अके भविष्यति (3 1-301)	49	अदूराधिकासत्रा (3-3 2)	81
अक्षयूतगता (4-4 68)	275	अदेशकालात् (4-4 130)	284
अगस्तय (4 1-190)	176	अधमोत्तमाभ्यां (1 3 86)	229
अगाराणात् (4-4-129)	284	अधातोर्गणित (3-4 16)	15
अग्रान्तपश्चाद्भ्य (4-3-120)	235	अधिरूपे सप्तमी (3 1 259)	43
अह स्प. (4-4-120)	283	अधिकरणतावत्त्वे (3-3 28)	90
अह्नाद् विकृतात् (3-1-226)	42	अधिकान्ता सहस्र्या (3 2 104)	70
अह्ने च (4-3-254)	259	अधिकृत्य कृते (4-1-203)	250
अविष्ठाददेश (1-3 218)	252	अधे प्रसहने (3 1-79)	12
अजायदन्तम् (3 3 69)	99	अधोवसो (4-3-119)	235
अजाविभ्यां (4-4-194)	291	अध्ययनतः सप्तविष्टानि (3 3 35)	91
अजैक (8-4 3)	113	अध्यात्माधि (4 3-166)	243
अम् (4-1-169)	171	अध्यायेध्वेव (1-3 182)	245
अजणो (4-1-179)	173	अप्यनः प्रथमा (3 1 255)	43
अजादीनां (4-1 180)	174	अध्वर्युपरिपद्भ्या (4-3-207)	253
अनुत्सोदपान (4-1-8)	140	अन (3 4 21)	16
अनो ङीन् (3 4-116)	134	अननोई (3 1-108)	18
अन्न (3-4-17)	116	अनपुसकानि (3 3-32)	91
अणौ चित्तवत् (3 1-137)	24	अनरे वा (4 3 78)	228
अण् कुटिलिकाया (4 4 67)	275	अनाच्छादन (3 4 94)	130
अणू च (4 3-94)	231	अनियतपुस्त्य (4-1-120)	163
अत आत इत् (3-1-2)	1	अनु सामीप्यायामयो (-2-21)	54
अत इम् (4-1-25)	143	अनुपराभ्यां कृन् (3-1-130)	23
अतष्टाप (3-4-2)	113	अनुपलब्ध्यादिभ्य (3-1-231)	42
अतिशयातिक्रमणयोश्च (3 2-151)	79	अनुपसर्गज (3-1-125)	22
अतो भिष ऐस् (3 1-160)	30	अनुपसर्गोद्वा (3 1 89)	14
अतोऽम् (3-1-182)	34	अनुपसर्गनाद् (3 1 30)	118
अतो य इस् (3 1 36)	5	" (3 1-198)	36
अव्यन्तप्रयोगे (3-2-39)	58	अनुनासिकाद् (4-2 55)	194

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
अनुवादास्वाति (4-3-129)	236	अरज्ज्वादे. (3-4-115)	134
अनुवादे चरणा. (3-3-31)	91	अरण्याण्ण (4-3-23)	216
अनुसम्भ्यामकर्मकात् (3-1-94)	15	अरण्यात् पथि (4-3-65)	225
अनेकं मतुपोऽप्ये (3-3-13)	85	अरिहण (4-2-113)	204
अनोः पथि (4-3-159)	241	अर्थमात्रे प्रथमा (3-1-278)	44
अनो नलोपश्च (3-3-123)	106	अर्थोदिसरस (3-2-41)	59
अन्तःपूर्व (4-3-161)	212	अर्थार्थिपूर्व (3-1-224)	42
अघ्राणः (4-4-145)	286	अर्थे चतसृभिः (3-2-42)	59
अन्यपदार्थे (3-3-51)	95	अर्थे समप्रविभागे (3-2-124)	73
अन्यपदार्थे (3-3-6)	84	अर्थे जरतीय (3-2-125)	"
" (3-2-32)	57	अर्थाद् यत् (4-3-97)	281
अन्वेभ्योऽपि ह्रस्यते (3-1-156)	29	अल्पाचूतरम् (3-2-72)	99
अन्वादयः (3-2-158)	81	अवकथः (4-1-107)	281
अपामस्यात् कक् (4-4-72)	275	अवट्कूपौ (3-2-69)	65
अपवदः (3-1-123)	22	अवयवश्च (4-4-2)	263
अपवर्गे तृतीया (3-1-214)	40	अवादयः (3-2-155)	80
अपस्त्रिः (3-1-59)	9	अवाद गिरतेः (3-1-98)	16
अरह्ये (3-1-10)	14	अवृद्धात् (4-1-165)	171
अराशने (3-1-245)	43	अवृद्धेभ्यः (4-3-56)	223
अपेतायोऽ (3-1-53)	62	अवर्तुग्धे (4-2-85)	199
अपेहि च वाणिजा (3-2-109)	71	अव्ययं (3-2-164)	82
अपोनपाद् (4-2-3)	169	अव्ययं (3-2-9)	53
अपो यन् (4-4-29)	268	अव्ययम् (3-3-5)	84
अप्रतिपम्भोऽगाह (3-1-84)	13	अव्ययीभावः (3-2-8)	53
अप्रसर्वादियु (3-1-262)	41	अव्ययीभावो (3-3-118)	105
अप्राणिनि (3-3-34)	92	असत्ते यत् (4-3-169)	213
अत्राप्तात् (1-1-202)	179	अनाला (3-3-129)	107
अभिजनध (4-3-205)	251	अशिष्टव्यवहारे (3-1-222)	42
अभिनिवामनि (1-3-202)	249	अदन्तन्तुयुयु (1-2-123)	207
अभिनिवामिभ्यः (3-1-131)	23	अदमरपाचमः (3-4-121)	135
अभ्यर्चिन् (3-3-78)	106	अभरपाचहा (1-2-26)	188
अभ्यर्चार्थे (3-1-299)	49	अभ्यर्चार्थे रज्याः (4-1-137)	165
अभा च प्राक् (3-2-162)	82	अभ्यर्चतथन (1-1-1)	139
अभावाप्यादात् (4-3-127)	236	अभ्यासः (4-2-71)	197

सूत्रम्.

प्रश्नम्.

सूत्रम्.

प्रश्नम्.

अश्वात्मशङ्ख (4-1-60)	151	आम आकम् (3-1-190)	35
अश्विन्यादिभ्यः (4-3-135)	237	आमेत (3-1-21)	4
अष्टाभ्य औष् (3-1-178)	33	आयस्यानेभ्यः (1-3-191)	217
असृद्भ्यर्था (3-2-11)	53	आयुक्तकुशलाभ्यां (3-1-271)	11
असूर्यपश्या (3-2-130)	75	आयुधाच्छ च (4-4-62)	71
अस्तिहीरादयः (3-3-7)	84	आयसत्रियाभ्यां (3-4-86)	12
अस्तिनास्ति (4-4-117)	282	आवसपात् (4-1-133)	285
अर्द्धाविषयाद् (3-4-106)	132	आविधिपि तुहोः (3-1-19)	4
अस्मद् द्वयोश्च (3-1-154)	29	आशिषि नायः (3-1-61)	9
अस्मद्युत्तमः (3-1-149)	27	आशिषि नायः (3-1-285)	45
अहृषो वनो (3-4-18)	116	आशिष्यायुष्य (3-1-307)	50
अहोऽसुदिन (3-3-135)	108	आश्वयुज्या (4-3-139)	238
अहः चः कतौ (4-2-73)	197	आह्वर चेलवसना (3-2-118)	71
आकर्षात् (4-4-54)	272	आहितामि (3-3-100)	103
आक्यातं (3-2-114)	71	इलः (3-4-109)	133
आख्यानाख्यायिकाभ्य (4-2-50)	193	इत्यथ (4-3-35)	218
आशीषद्वयो (3-2-152)	79	इतोऽद् (3-1-33)	5
आहो ज्योति (3-1-86)	14	इडादीनामैप् (3-1-23)	4
आहो वः (3-1-52)	8	इतरेतरा (3-1-18)	7
आहो यमहनः (3-1-73)	11	इतोऽनिष- (1-1-104)	160
आहूर्याद्भ्यां (3-4-122)	135	इतो मनुष्य (3-1-108)	133
आचीवचोष् (3-2-121)	72	इतो सोऽः (3-1-27)	5
आत औ जलः (3-1-13)	3	इत्यंभूतलक्षणात् (4-1-225)	12
आत्मनेपदानि (3-1-42)	5	इदुद् इन्द्रे (3-1-61)	98
आत्मनेपदेषु (3-1-5)	2	इध्मावायुचो (3-3-21)	89
आत्रेयाद् भार (4-1-67)	162	इन्द्रवरुण (3-4-81)	128
आधर्वणिकाद् (4-3-263)	260	इन्द्राग्निदेवेभ्यः (4-1-53)	145
आदामः साम् (3-1-167)	31	इन्द्रावाटि (4-4-9)	264
आदिषसानेन (3-3-22)	89	इन्द्राधमर्षे (3-1-302)	49
आदिष मः (4-3-118)	234	इत्युत्थानिभ्यां (3-1-193)	30
आदेशछन्दसः (1-2-40)	190	इत्येन विभक्त्यलोपस्य (3-1-6)	52
आद्यन्तान्तर (4-3-149)	240	इषोरप्रानीकभ्यां (1-3-83)	299
आद्यात् (4-1-53)	112	इहद्वितीयेह (3-2-118)	71
आनुतिनैमिषि (4-1-208)	181	ईशेपथेभ्यः (4-3-54)	223
आप औतः शो (3-1-175)	33	ईश्वरार्थादस्य (3-3-127)	107
आमः कृष्णः (3-1-105)	17	ईषद् गुणेन (3-2-131)	75

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
उक्थलोकायत (4-2-47)	192	उभेयानि न्यास (3-2-82)	68
उगोहविर्वाहि (1-4-183)	292	उपसर्गादजा (3-1-112)	18
उज्जति (4-4-82)	277	उपसर्गादस्यस्य (3-1-72)	11
उत्कराफर (4-2-137)	210	उपसर्जनं पूर्वं (3 3-58)	97
उत्तरपदातिशय (3-3-57)	97	उपसिक्तं (4-4-78)	276
उत्तरपदादन् (4-3-21)	216	उपात् (3-1-135)	24
उत्तरपदार्थ (3 3-50)	95	उपात् स्थूला (4-3-153)	241
उत्तरादाहम् (4-3-22)	216	उपादेवपूजा (3-1-66)	10
उत्पातेन ह्याप्यमाने (3-1-237)	42	उपाद् देश (4-1-58)	273
उत्सहोद्धो (4-4-64)	274	उपाद् यमः (3 1-104)	17
उदकात्सहायाम् (4-3-15)	210	उभे च (4-3-138)	238
उदक् च विगश (4-2-102)	202	उभयपदार्थ (3-3-52)	96
उदङ्गादिभ्यश्च (4-1-27)	144	उभयहेतौ (3 1-235)	48
उद्भ्वः संज्ञायाम् (4-1-34)	145	उभोर्भाभ्यां (4-4-25)	267
उद्भ्वः सकर्मकात् (3-1-101)	16	उरसोऽण् च (4-4-159)	288
उद्भितो वा (4 2-23)	187	उरसो यश्च (4-3-244)	257
उद्भस्थानाद् (4-1-13)	141	उवर्णान्तानुदात्त (4-4 6)	264
उदीच्यग्रामात् (4 3-28)	217	उष्णद् डञ् (4 4-24)	267
उदुम्बरः कृमि (3-2-68)	65	उष्णिहो वा (3 4-13)	115
उदुम्बरानिल (4-1-276)	173	ऊककुन्दुमाभ्यां (4-2-80)	196
उदोऽनूध्वेष्टायां (3 1-65)	10	ऊकुतः (3-4-110)	133
उद्गोतसृज (3-2-115)	71	ऊपसो नश्च (3-4-23)	116
उद्यतोद्धो (4 2-104)	203	,, (4-4-185)	292
उद्विभ्यां तप (3-1-74)	11	ऊरोरुपमान (3-4-114)	134
उन्मृजावमृजने (3-2-117)	71	ऊर्ध्वादिभ्यः (4-3-50)	222
उपकलमक (4 1-192)	176	ऊरायनपद (4-3-186)	246
उपज्ञाने (4-3-215)	257	ऊचि पादः (3-4-14)	115
उपज्ञोपकर्म (3-3-156)	106	ऊणमघमोत्तमाभ्याम् (3-2-62)	63
उपध. स्वार्थे (4-4-206)	296	ऊणे पञ्चमी (3 1-228)	42
उपपदमतिट् (3-2-160)	81	ऊतभाग (4-1 42)	146
उपपराभ्याम् (3-1-85)	4	ऊतश्च (4-3-194)	248
उपमानपु (4-3 8)	84	ऊतुनस्येभ्यः (4-3-112)	233
उपमानादेश (3-4-100)	132	ऊते द्वितीया (3-1-249)	43
उपमानानि सामान्य (3-2-81)	60	ऊतोऽण् (4 4-103)	280

सूत्रम्.

पृष्ठम्.

सूत्रम्.

पृष्ठम्.

क्रनो हीप् (3-4-15)	115
क्रयन्यप्रोय (4-2-117)	206
क्रययिष्टि (4-2-152)	213
क्रयमोपानद्वया (4 4 203)	296
क्रयिकुरु (4-1 96)	158
एकं नविशत्यादिभि (3 2 43)	59
एकद्वयो. (4-1 182)	174
एकद्विबुधेक (3-1-151)	28
एकमुख (4-3-88)	230
एकविंशत्यादीनां (3-3-138)	109
एकादेल्लक् (4-4-169)	286
एकाद् घृष्ट (4-3 84)	229
एहायव् (4-3-38)	219
एणीकोशात् (4-4 26)	268
एनपा (3-1-206)	35
एरकिन. (3 4-76)	127
एयणात् (3 4 64)	125
एहीवायवाभ्यां (3-2-108)	71
ऐवमोत्थः (4-3 20)	216
ऐयुकारि (4 2 92)	200
ओजस्सहो (4-4 79)	276
ओरञ् (4-2 99)	202
ओर्तुणाद् (3 4 79)	127
ओर्वेशात् (4 3 44)	220
वसीयपरशब्दयो (4-4-40)	270
वखौपथ (4-3 76)	227
वच्छकुट (4-3 70)	276
वच्छामिवक्त्र (4-3 57)	223
कटाच्छ्रय्यां (3 4 68)	126
कटादे प्राच्यत् (4 3 75)	227
कटचरकात् (4-3 232)	255
कठिनान्त (4 4 131)	295
कठारगडुल (3 3-102)	104
कतरक्तमौ (3 2 99)	70
क्ते. (3-1-180)	33
कप्रपुष्मि (1-3 6)	214

कयायाष्टक् (4-4 173)	290
कदम्बपुष्पा (4-3-103)	232
कदरकदल (3-4 59)	124
कदाचित् (3 3 55)	97
कदुपाण्डु (4-1-107)	160
कन्यायाः (4 3 15)	215
कन्यकनिग्र (3-4-11)	115
कन्याया (4-1-98)	159
कबरमणि (3-4 99)	131
कमण्डल्वा (3 4-116)	135
कमलाद् भिदा (4-3-32)	218
कम्बलात् (4 4 187)	298
कम्बोजमुरल (4-1-177)	173
कम्बोजयवनौ (3 2-107)	71
करवीराशोक् (4 4 41)	270
कर्णरथपथि (4 1-117)	167
कर्णवसिष्ठा (4-2-132)	208
कर्णशिरिदिरा (3-2-74)	66
कर्णात् (4-3-173)	244
कर्तव्येकेन (3 2-144)	78
कर्तव्योत्तमे (3-1 44)	9
कर्तृकरणयो (3-1-215)	41
कर्तृकरणे (3 2 44)	59
कर्तृकर्मणोः (3 1-294)	47
कर्तृकर्मप्रवचन (3 3 14)	86
कर्तृकर्महतुना (3 2 113)	78
कर्तृतृषकाभ्यां (3 2 145)	79
कर्तृस्थामूर्ते (3 1 83)	18
कर्मकर्तारि च (3 1 43)	6
कर्मणि द्वितीया (3 1 202)	37
कर्मधारये (3-3-53)	96
कर्मन्दकृशाथ (4-3-235)	255
कर्मप्रवचनीयै (3-1-207)	39
कर्माध्ययने (4-4-122)	283
कर्त्तापेनोष्ण (4 3-233)	255

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
कलाप्यभ्याप (1-3-112)	237	कुमारः (3-2-96)	70
कल्ले (1-3-238)	256	कुमारतत् (4-2-17)	186
कन्याया (1-1-114)	162	कुमारतदनुदाया (3-1-38)	119
कचिनय (1-2-66)	196	कुमुदकुमुट (1-2-136)	209
कविमति (1-1-115)	167	कुमुदनद (1-2 143)	211
कवेराक्षरसे (1-1-56)	150	कुमुदनीज (1-2 119)	206
कशकृत् (4-1-191)	177	कुम्भनिधान (1-2 105)	202
कस्येय (1-2-29)	189	कुदनादिभ्यो (1-1-174)	172
काकुनाला (3-2-5)	52	कुदयुगन्धराभ्याम् (1-3-67)	225
काकादन (3-1 63)	125	कुदयवन्धु (1-1-111)	167
काण्डादक्षेत्रे (3-4-11)	120	कुलकुक्षि (1 3-8)	214
कामप्रस्य (4-3-81)	228	कुलदाया वा (1-1-115)	162
कारवः (3-3-37)	93	कुलाचयानां (3 1-130)	137
कालाः (3-2-38)	58	कुलाद्वकम् (1-1-130)	161
कालाः परिमाणिना (3 2-127)	74	कुलालकुम्भकार (1-3-250)	258
कालात् साधु (1-3-137)	238	कुल्लवकोपधाद् (1 1-49)	272
कालावपरि (3-1-253)	13	कुशाम्बविप्र (4-1-106)	160
कालावभ्या (3-1-212)	10	कुमुभ्यां (1-1-35)	145
कालेभ्यः (1-3-102)	232	कूलात् चै वीरेषु (1-3-62)	225
कालेभ्यो भववत् (4-2-38)	190	कूदमाभ्यादयथ (3 4 69)	126
काशपाश (4-2-12)	206	कूकणपर्णाद् (1-3-79)	228
काशाश्वय (4-2 138)	210	कूमः प्रतिपत्न (3-1-282)	45
काशिबेदि (4-3-46)	220	कृतलन्ध (4-3 136)	237
काश्यपकौशिकाभ्यां (4-3-229)	254	कृताकृत (3-2 98)	70
काष्ठादीनि (3-2 3)	52	कृते ग्रन्थे (4-3-246)	257
किं क्षेपे (3-2-100)	70	कृत्यतुल्या (3-2-93)	69
किंशुकाकिंशुक (3-2-101)	70	कृत्येषु कर्तरि (3-1-303)	50
किदाशिपि (3-1-30)	5	कृत्यैरधिकार्य (3-2 45)	60
किसरतगरौ (4 4-110)	281	कृत्योद्यप्रयोगे (3-1-293)	47
कुः पार्षदर्थयो. (3-2-148)	79	कृत्योगा (3-2 133)	76
कुञ्जप्रश्न (4-1-69)	152	कृशाधारिष्ट 4-2-115)	205
कुटतीर्थे (1 2-127)	208	कृष्णरणाभ्या (4 1-77)	154
कुज्याया (4 3-7)	214	कृत्यर्थकर्तरि (3-1-236)	42
कुटिलतानि (3-2-83)	69	केदराद् (4-2-65)	196
कुञ्जवामन (3 3-39)	93	केवलमामक (3-4-43)	120

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
केशाद्वा (4-2-70)	197	धुदकमालवात् (1-2-63)	196
कोपभाच (4-2-112)	204	धुदकान्तवः (3-3-43)	94
कोपधादण् (4-1-5)	263	धुदाशान्त (1-2-139)	210
कोपधादण् (1-3-69)	226	धुदाभ्रमर (1-3-248)	258
कीगिडम्यस्य (4-1-183)	174	हेममृति (4-3-82)	229
कीविष्मजल (4-3-5)	263	सः सपूर्वाय (1-1-131)	161
कीरव्यासुरि (3-4-36)	119	राट्वा क्षेपे (3-2-37)	58
कस्येन्विपयस्य (3-1-260)	43	खण्डदण्डस्थूल (4-2-116)	206
कादृषोक्तौ (3-4-91)	130	खण्डिकाहान् (4-2-62)	195
काम्तं वा (3-3-98)	103	खदिरखण्डि (4-2-114)	205
केन नम् (3-2-97)	70	खनतिकादिषु (3-3-150)	112
केनाहोरात्रा (3-2-63)	61	खलपवनाय (1-4-193)	201
कत्रेः (4-1-71)	275	खलादिनिध (4-2-79)	198
वनोऽवित्त (3-1-51)	122	खलेसंहत (3-2-24)	55
कनुष्यपृष्ठम् (1-2-45)	194	खसूचीकेट (3-2-84)	69
क्रमपद (4-2-56)	191	ख्यातिपद्यादर्थो (3-2-12)	33
कयविक्रयात् (4-1-60)	273	गङ्गायोधा (1-1-108)	161
क्रियानर्ह्यः (3-1-266)	11	गङ्गासहोष्वा (4-1-158)	169
क्रियाह्यः (3-1-265)	7	गङ्गादिभ्यो वा (3-3-95)	103
क्रियाव्यतिहारे (3-1-46)	8	गणिताग्राहण (1-2-69)	197
कीदोऽनुपम्या (3-1-56)	287	गतयः (3-2-117)	79
कीतवत् (4-1-22)	129	गलापांनौ (3-1-241)	13
कीताय् करणादेः (3-4-90)	115	गभीरगभीरे (4-2-106)	203
कुङ्कदेवि (3-1-12)	158	गमेः कक (3-1-54)	8
कुञ्चाकोकिलाभ्यां (1-1-95)	175	गम्भीरपञ्च (1-1-154)	241
क्रौष्टुः पाद (1-1-187)	211	गर्गवत्सात्र (1-1-15)	117
क्रौञ्चाया हस्वस्य (1-2-111)	137	गर्गगाहाभि (1-2-110)	201
क्रौडिलाडि (3-1-131)	105	गर्गान्तायः (1-3-74)	227
कञिच् पूर्व्य (3-3-116)	28	गर्भं मुहिन (3-2-78)	66
कञिच् द्विवचनं (3-1-153)	87	गर्हान्तरपथम् (4-3-89)	226
कञिच् विधमानार्थे (3-3-18)	216	गर्भम् (1-4-89)	278
कानिहप्रगस्यः (4-3-17)	247	गर्भगवदिक (3-3-38)	93
क्षत्रात् (1-3-188)	161	गिरिम्यः क्षत्र (1-3-209)	251
क्षत्रात् तौ (4-1-127)	253	गुम्पूर (1-4-177)	291
क्षत्रियाद् (1-3-221)	188	गुत्तं नरेण (3-2-136)	76
क्षराहन् (4-2-24)		गुने वा (3-1-229)	12

सूत्रम्	पृष्ठम्.	सूत्रम्	पृष्ठम्
ग्राधवङ्गयो (3 1 117)	20	हयावृत् (4 3 102)	159
गृष्टिदृष्टि (1-1 135)	165	चक्रचक्रनाक (4 2 125)	207
गृहपतिना (4-4 150)	287	चटकादैरक (4 1 116)	169
ग्रेहग्राही (3 2 67)	61	चतुर्थी यता (3 2 47)	60
ग्रेहमेष्टिपिण्डायुरौ (3 2-71)	65	चतुर्थी सम्प्रदाने (3 1 234)	42
गो पुरीषे (4 1 17)	266	चतुर्मासाद्ये (4 3 157)	241
गोत्रादहवत् (4 3 198)	248	चतुष्पादो गर्भिण्या (3 2 91)	69
गोत्रादहवत् (4 2 13)	185	चतुष्पादभ्या (4 1 134)	165
गोत्राददण्ड (4 2 265)	260	चन्द्रमासा (3 4 75)	127
गोत्राद् बहुल (1 3 220)	253	चन्द्रवृत्ते (4 2 7)	181
गोत्रान्ताद् (4 3 40)	219	चरणाद् उष् (4 3 264)	260
गोत्रालङ्कार (4-1 500)	178	चरति (4 4 53)	272
गोत्रे छेदौ (1 2 61)	196	चर्मण्यन् (1 1 291)	296
गोधाया दूकू (1 1-119)	163	चलनाहाराशौत् (3 1 138)	25
गोपवन (1 1-45)	117	चार्ये युगपद् (3 1 19)	87
गोपिकागो (4 1-86)	156	चूर्णादिनि (1 4 75)	276
गोपुच्छाद् (1 1-51)	272	चौपयतचैकयत (3 1 132)	159
गोरवि यत् (1 1 21)	112	छगलिना (1 5 274)	277
गोहपसर्जना (3 3 112)	110	छग्नधिस्तु (2) (4 3 221)	254
गोह्रश्च (1-2 77)	198	छत्रसत्यावृत् (4 4 119)	183
गौरशयल (3 1 73)	122	छदिवालम्या (1 4 207)	296
ग्रामजनपद (1-1 100)	3	छद्दद्या निर्मित (4 4 159)	288
ग्रामजनपद (1-2 91)	198	छद्दयो मान (1 3 189)	217
ग्रामाद्यधनी (1 1 5)	211	छन्द्यो यद् (1 3 151)	216
ग्राम्यपुण्यहेतु (3 1 103)	101	छ दोगौषिक (1 3 262)	260
ग्रीवातोङ्ग च (1 3 153)	210	छद्द्व (4 1 111)	163
ग्रीवाध्विष्टा (1 1 62)	111	छाया (3 3 131)	107
ग्रीवमरुतान्ताभ्यां (1 3-110)	238	छिन्धिभिन्धि (3 2 112)	71
ग्रीवादर्घ्य दक्षि (1-1 14)	111	छे (1 1 16)	266
ग्रीवाध्वर (4-3 143)	239	जहाया (4 4 69)	275
हमेव (3 1-189)	35	जटसहाई (1 1 65)	151
हिन (3-1 15)	6	जगुगुरु (1-1 193)	177
हिम (1-1 26)	5	जपदाम्भ (1 1-204)	180
ह रिन् (3 1 165)	31	जगद्वत् (1-3 22)	1
हेरवापनौ (3 1-163)	31	भय दम्भ (1-3-55)	1-3
हेतुः भू (3 1-185)	31	जनपद उष् (1 2 111)	11

पृथम्.	पृथम्.	पृथम्.	पृथम्.
जनाज्जल्ले (1-1-163)	289	जिज्जे च (3-1-127)	22
जनेज्जनाभ्यां (1-1-75)	291	जेरणी यत् (3-1-115)	19
जम्भा वा (1-1-35)	269	सं प्रत्यनुभ्यां (1-4-86)	276
जयति दीव्यति (1-1-17)	271	तक्षशिलाच्छलगल (1-3-213)	252
जदराद्योः शिः (3-1-177)	33	तक्ष्णो मलोपश्च (1-2-112)	211
जराः शी (3-1-166)	31	तत्त भागताः (1-3-190)	217
जहि कर्मणा (3-2-119)	71	तत्पुदपः (3-2-33)	57
जाण्डगण्डाद् (1-1-118)	163	तत्र (3-2-61)	61
जातात् पुंसि (1-1-65)	152	तत्र गृहीत्वा (3-3-16)	87
जातिहालमुत्त (3-3-101)	161	तत्र ज्ञात. (1-3-121)	235
जातिर्जात्या (3-2-91)	69	तत्र नियुक्त. (1-1-128)	281
जातौ यत् (1-1-168)	171	तत्र भवः (1-3-117)	239
जात्याखवाद्यो (3-1-152)	98	तत्र साधु (1-4-166)	240
जानपदाद् (3-1-71)	126	तत्रोद्भव (1-2-18)	147
जानुनीविभ्यां (1-3-175)	211	तत्स्थ (3-2-134)	77
जानुविन्द (3-3-67)	99	तदधीते (1-2-11)	191
जायाया जं दं (3-3-61)	98	तदन्ताय (1-1-165)	289
जातिनटिकाधि (3-1-286)	45	तदर्थे विष्णवेः (1-1-102)	295
जिह्वाभूला (1-3-167)	213	तदस्य वयम् (1-1-104)	281
जीवन्तपर्वत (1-1-82)	155	तदस्य सोढम् (1-3-116)	239
होडविदर्थस्य (3-1-292)	16	तदस्यात्र (1-1-207)	297
ज्यायान् भ्रातृणां (3-3-41)	101	वडादेः (1-3-164)	212
सस्य रन् (3-1-32)	5	सदिहासित च (1-2-98)	201
सोडुम् (3-1-37)	5	तद् दग्धनि (4-3-201)	219
सोडुतः (3-1-3)	1	सद्वितार्थेत्तरवद (3-2-79)	68
मितः (3-1-122)	21	तद्गति (1-1-136)	285
मिदाव्येयः (1-1-210)	182	तद्विद्यमाने च (3-1-267)	11
दाहसोत्तिनस्यो (3-1-162)	51	तत्कर्मण्य (3-1-75)	12
दागदीनो (3-3-143)	110	तत्पदभुजस्य (3-3-50)	161
दिष्टाणम् (3-1-31)	118	तयोर्वा (3-1-97)	16
दिशन्नेपदानां (3-1-11)	5	तदने (1-1-50)	212
टडव (1-3-13)	220	तत्पदमनस्य (4-3-95)	251
दत्तादिभ्य (3-1-183)	31	तत्पद (1-3-215)	257
दात्त चान्भ्यां (3-1-28)	117	तत्पदस्यव्यययो (3-1-25)	4
दग् सोऽथ (1-1-126)	161	तत्पदं दिने (1-1-150)	294

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
तस्य धर्म्यं (४ ४-१०२)	२८०	तेनैकादिक् (४-३-२४२)	२५७
तस्य विकार (४-४-१)	२६२	तेषा मिथो (३-३-११५)	१०५
तस्य व्याख्याने (४-३-१७८)	२४४	तेषामद्वन्द्व (३-३-११४)	१०४
तस्य समूहः (४-२-६०)	१९५	तैतिलजाजल (४-१-१५७)	१६९
तस्यापत्यम् (४ १-२२)	१४२	त्यदादिभ्यः (४-३-४१)	२२०
तस्येदं (४-३-२५१)	२५८	त्यदादिभ्यो वा (४-१-१६१)	१७०
तस्यैव (३-१-९)	२	त्रपुञ्जनुनाः (४-४-१२)	२६५
तादर्थ्यं (३ १-२३८)	४२	त्रिवेष्यास्त्रिविणं (४-१-९३)	१५७
तादर्थ्यं प्रकृत्या (३-२-४९)	६१	त्रिष्टुबनुष्टुप् (४-१-१०)	१४०
तालादण् (४-४-८)	२६४	त्रेष (३-४-७)	११४
तिक्कितव (४-१-१५५)	१६९	त्रेजयव (३-१-१९६)	८६
तिक्कितवोऽज (४-१-१९५)	१७७	त्रासः से (३-१-१५)	३
तिसिखितवन्तु (४-३-२२८)	२५४	दक्षिणापश्चात् (४-३-११)	२१५
तिलयवाभ्या (४-४-१९)	२६६	दगुकोसल (४-१-१५९)	१७०
तिलाश्लिष्फलात् (४-२-८६)	१९९	दण्डिन्हास्तिन् (४-१-७५)	१५४
तिष्ठद्वगुवद्वगु (३-२-२२)	५४	दक्षिणैर्मिधूनि (३-३-२०)	८९
तत्पुनर्वसो (३-१-१५८)	२९	दधनष्टक् (४ २ २२)	१८७
तीराग्रादन् (४-३-२४)	२१६	दक्षकुलट (४-१-५२)	१४९
तीर्थपोष (४-३-६९)	२२४	दक्षैकादश (४-४-९१)	२७८
तुमर्धाव भाव (३-१-२३९)	४२	दाणध चा (३-१-१०३)	१७
तुमुनोऽप्रयुज्यमानव (३-१-२४०)	४२	दात्मनः सखादेः (३-४-२४)	११७
तुभ्यनामभ्य (४-१-१७०)	१७२	दिक्पूर्वपदाद् (४-३-२६)	२१७
तुल्यार्थरतुलो (३-१-३०५)	५०	दिक्सेरये (३-२-७८)	६७
तुदीवर्मतीभ्या (४-३-२१५)	२५२	दिगादेश्ण (१-३-९९)	२३१
तुणनडजन (१-२-१२१)	२०६	दिग्वर्णान् (१-३-१४८)	२४०
तृतीया तत्कृतेन (३-२-१०)	६८	दिहनामानि (१-३-१५)	८६
तृतीयादीनि (३-२ १६३)	८२	दित्यादित्यादित्य (४-१-२)	१३९
तृतीयाहारीमघ (३-१-२७५)	४४	दिनष्मभ्यं (४-३-१७१)	२४३
तृतीयासप्तम्योः (३-१-२००)	३६	दिवस्तदर्थस्य (३-१-२९०)	४६
तृतीयासमात् (३-१-१६९)	३२	दीयते नियुक्त (४-४-१२५)	२८४
तेना जिं (४-१ १६)	२७१	दुर्निन्दावृच्छ (३-२-१४९)	७९
तेन निर्हिते (४-२ ९७)	२०१	दुष्कलाद् (४-१-१३२)	१६४
तेन प्रेक्ष (४-३-२२३)	२५३	द्वयादेश्ण (१-३-२१)	२१६
तेन येये (३ १-२५४)	४३	द्वान्तकार्य (३-१-५७)	१३
तेन रण साभाद् (४-२-१)	१८३	द्वान्तिदार्थ्यः (३-१-२५५)	"

सूत्रम्.	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
इतिकुक्षि (4 3 152)	210	अभ्युनोभ्या (4 4 52)	272
इष्ट साम (4 2 11)	195	अभ्युभगध (4 1 173)	172
देयमृण 4 3 141)	238	आक्ष (4 2-93)	200
इवाद् यन् (4 1-15)	141	आहाव (4 3 60)	224
देहोशात् (4 3 151)	240	अकयो (4 1 211)	182
देवयज्ञिशोचि (3 4 135)	138	अनगण (4 4 144)	286
दोडनाम्न (3 4 57)	123	अयधर्म (4 1 64)	151
द्यावाभ्युपिषी (1 2 37)	190	अयधर्म (4 4 92)	278
द्युम्भो लुत्ति (1 1 142)	25	अयधर्म (3 3 71)	99
द्युप्रागवायुवक (4 3 14)	210	अयधर्म (4 4 156)	268
द्युते च (3 1 289)	16	अयधर्म (3 4 54)	124
द्राणवृत्ता (3 4 62)	124	अयधर्म (4 4 137)	245
द्रोणात् (4 1 83)	155	अयधर्म (1 3 58)	224
द्रोण (4 4 31)	268	अयधर्म (4 1 46)	147
द्रुद्र समाहार (3 3 119)	100	अयधर्म (4 2 18)	197
द्रुद्राच्छ (4 2 10)	185	अयधर्म (3 2 59)	63
द्रुद्रावदवाप्ति (4 3 207)	200	अयधर्म (4 2 159)	41
द्रुद्राव धैर (4 3 259)	209	अयधर्म (3 4 102)	132
द्रुद्रे च (3 1 170)	32	अयधर्म (3 1 277)	41
द्विगुध (3 3 120)	106	अयधर्म (3 4 104)	132
द्विगो (3 4 39)	120	अयधर्म (3 1 47)	7
द्विगोरमव वे (4 1 17)	141	अयधर्म (3 2 70)	60
द्वितीयतृतीय (3 3 126)	74	अयधर्म (4 3 64)	220
द्वितीयायत्त (3 1 213)	40	अयधर्म (4 1 199)	178
द्वितीया त्रितातीत (3 3 34)	57	अयधर्म (3 1 284)	40
द्वितीया त्रितातीत (3 1 204)	38	अयधर्म (3 3 128)	4
द्विद्राण (3 1 220)	41	अयधर्म (3 3 12)	95
द्विप शतरि (3 1 296)	48	अयधर्म (4 3 261)	260
द्विपान्द्रा वा (3 1 41)	7	अयधर्म (4 1 1)	173
द्राणजकाश्च (4-1 73)	173	अयधर्म (1 2 140)	210
द्रोपादनुसमुद्र (4 3 96)	231	अयधर्म (4 2 144)	211
द्रैवयैयाप्राप्त्यो (4 2 16)	186	अयधर्म (4 1 207)	181
द्यव (4 1 103)	159	अयधर्म (3 3 35)	92
अयोऽण (1 1 160)	170	अयधर्म (3 3 31)	76
अयो नद्या (1 1 91)	157	अयधर्म (4 3-9)	214
अयुर्ग (4 3 185)	246	अयधर्म (4 2 150)	212

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
न द्वि (4-1 41)	270	नासिकोदरोष्ठ (3 4 97)	131
न व्यच (4 3 36)	218	निकन्दमसान (4 4 132)	285
न धातु (3 1 129)	53	नित्य क्रीडा (3 2 146)	79
न नरनारायणादिषु (3 3 79)	100	नित्य वहुल्ये (3 3 132)	108
न चावन्म (3 1 243)	43	नित्य शेषे (3 3 99)	103
न निर्धारण (3 139)	77	नित्य सञ्ज्ञाया (3 4 22)	116
न पदसौ (4 3 73)	227	नित्य स्त्रिया (4 3 131)	237
न पण्डु (3 3 85)	101	नित्य स्त्रिया (3 1-194)	36
न पादमाय (3 1 140)	25	नित्यमर्थेन (3 2 51)	61
नपुसक (3 3 110)	101	नित्यमृद्वर्ष्ये (3 1 201)	37
नपुसमात् (3 1 176)	33	नित्यमेकत्व (4 4 14)	266
नपुसके (3 3 136)	108	नित्यवैरा (3 3 36)	92
न पुण्यपुनर्वस्वादिषु (3 3 82)	101	निपुणेन (3 1 264)	44
न प्राप्तान्त (3 3 149)	109	निमित्तात् (3 1 261)	43
न बहुवचन (4 2 88)	199	निरादय (3 2 157)	50
नम स्वदिन (3 1 224)	13	निवासस्य (4 3 91)	230
न मत्वर्थे (3 2 80)	68	निवासे (1 2 95)	201
न मनुष्ये (3 3 147)	111	निगम्यद पाम्ब्याम् (4 3 106)	232
न राजा (1 4-191)	94	निसमुप (3 1 76)	12
न लक्ष्यान्वा (3 4 32)	113	निसो गत (4 3 19)	216
न लादेश (3 1 297)	16	नालगत (4 2 1)	184
न वरणसम्प (4 1 10)	270	नीगत (3 4 72)	126
न विकास (3 1 73)	5	नुक चातवर्षी (3 1 14)	121
न शार्दार्थ (3 3 70)	99	नुप्र उ (3 1 10)	8
नव न (4 1 167)	171	नुनयो (3 1 125)	136
नव नवार्थो (1 1 10)	107	नृनाम्ना वा (1 3 39)	219
न प्रक्षालनदिषु (3 3 76)	100	नृदेतुभ्यो (1 3 196)	215
न त्रियम् (1 1 230)	12	नेदमदसा (3 1-161)	0
न हारा (3 1 29)	115	नेद्वादिभ्य (3 4 96)	103
न हानिप्रिया (3 3 62)	98	नेप्रव (1 3 18)	210
ननुग (3 1 21)	117	नेर्विग (1 1 19)	1
नान्वच्य (3 1 165)	31	नेत्रया वृत्तानि (?) (1 2 16)	192
नाभेर्नमध (1 1 181)	212	नामवप्राप्तौ (1 1 41)	50
नाभ्यर्थमवत् (3 1 191)	36	नानुवत् (3 3 71)	100
नाभ्यवेन (3 2 101)	81	नी तुना (1 1-153)	287

सूत्रम्.

पावावारात् (4 3 3)	213
पाराशर्यशिलालिम्बा (1-3-236)	255
पारमध्येऽप्रेऽन्त (3-2-29)	56
पाशतृण (4 2-75)	198
पिटकपाटाक (4 1 85)	156
पितरि कामद्वय (4-2-83)	199
पितरिश्चर (3 2 72)	65
पितृमातृभ्या (1-2 82)	199
पितृमानाद (4-1-125)	163
पितृभ्युत्तरी (3 3-111)	104
पिच्य वा (4 3 195)	248
पिपलहरीतक (3 4 60)	124
पिष्टात् (4-4 20)	267
पीतकाल्पक (4 2 5)	181
पीनाथ (3 4 66)	125
पुंनान्न (3 4 80)	128
पुच्छात् (3-4 98)	131
पुत्रान्ताद्वा (4-1-164)	171
पुनर्मुत्र (1 1-39)	116
पुमान् क्रिया (3 3-108)	101
पुराणै (1-3-237)	256
पुष्पाङ्गम् (4-3-249)	258
पुष्पाङ्गम् (1 1 200)	295
पुष्पाङ्गं च (3 3-117)	105
पुष्पाङ्गं वधे (1-1 27)	265
पुष्पाङ्ग (3 4 12)	120
पुते न (1-3 110)	233
पुष्पमूत्रे (1 4 39)	269
पुष्पमूत्रनाथाय (3 1 92)	13
पुष्पम् (3 4 81)	128
पुष्पम् (3 2 141)	78
पुष्पम् (3 2 77)	67
पुष्पम् (3 3 56)	97
पुष्पम् (1 3 87)	240
पुष्पम् (3 3 110)	110
पुष्पम् (3 1-170)	72

सूत्रम्.

पूर्वापराधरोत्तर (3 2 122)	72
पूर्वापहाना (3 4 5)	113
पूर्वाङ्गापराङ्ग (4 3 124)	235
पूर्वाङ्गापराङ्गान्भ्यां (4 3 109)	233
पृथङ्गानाम्याम् (3 1 251)	43
पृथिवीमध्यस्थ (4 3 90)	230
पृथिव्या च. (4-1 7)	140
पृष्ठाथ (4 2 74)	197
पैङ्गाक्षी (4 2 31)	189
पैलशालङ्कि (4 1 203)	179
पेटायुवति (3 2 88)	69
पैत्रादे. (4 1 139)	165
पौत्रादेरक्षिया (4-1 24)	113
पौत्रीदच्छी(?)वद् (3 3-106)	104
पौरुषाय (4 3 183)	245
प्रकृतिप्राय (3 1-216)	41
प्रगदिसवदि (1 2 134)	209
प्रतिना मात्रार्थे (3 2-17)	51
प्रतिनिधिप्रतिदानयो (3-1 211)	39
प्रतिपञ्चमहाजन (1 4-168)	290
प्रतिपथमेति (4 4 93)	279
प्रतिपदविधाना (3 2-140)	77
प्रथमचरम (3 1-172)	32
प्रत्युपभ्यो (1-4 179)	291
प्रभवति (1 3 199)	249
प्रभूतादीन् (1 4 100)	240
प्रभग्न्यायां (3 1-218)	13
प्रशांतावचने (3 2 89)	69
प्रधान्याययोध (3 1-217)	13
प्रमेताम्मुद्यायाम् (3-1-276)	11
प्रत्यक्षपुष्पम् (1 3 53)	222
प्रत्योत्पद्य (1 3 30)	217
प्रत्यक्ष (1 1-114)	242
प्रत्यक्षदत्ता (1 2-42)	191
प्रत्यक्षेभ्यश्च (3 1-97)	103
प्रत्यक्ष च (3 1 118)	27

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
वैलम्बन (4-2-90)	200	भातृपुत्रौ (3-3-112)	104
वोवात् (4-1-57)	150	ध्रुवो वृक्ष च (4-1-113)	162
मद्गरतो (4-1-76)	154	मगधरत्नि (4-1-205)	150
हुव पञ्चानो (3-1-12)	3	मङ्गुल (4-1-113)	282
मल्लानाः (4-1-171)	299	मङ्गुलात् (4-1-101)	159
मलादण् (4-1-127)	181	मनसिष्ठ (3-2-90)	69
मोक्ष (1-3-216)	252	मनार (4-4-162)	289
मन्त्राप्रदान (3-2-16)	60	मनो (4-2-100)	202
मरुतकुह (4-1-9)	110	मत्स्यपक्षिहरण (3-2-142)	78
भरतगोत्राय (4-1-209)	181	मन्त्रार्थार्थ (3-3-54)	96
मर्गात् (4-1-68)	152	मत्स्यमनुय (3-1-55)	123
मवर्गो (4-3-12)	220	मन्त्रेभ्यो (4-3-27)	217
मन्त्राप्रदानयोः (4-3-179)	211	मनुवर्गभू (4-2-151)	219
भग्नानरुह (4-1-65)	271	मधुमादिभ्योऽण् (4-3-225)	254
भग्नरित (4-1-110)	166	मधोर्वाप्रत्यये (4-1-54)	119
भार्गवादिभिः (3-2-105)	70	मायाद (4-3-117)	231
भाङ्गोय (3-1-70)	126	मध्यान्मण् (4-3-170)	243
मन्त्रपत्ता य (4-2-43)	191	मनः (3-1-27)	117
भावादिभ्य (4-1-70)	274	मनुमनया (4-1-45)	118
भवे वा (4-1-20)	112	मनुमतारथयो. (4-3-71)	226
भवे वा (4-1-300)	49	मनोरात् (4-1-166)	171
भागनेवाङ्गन (3-1-93)	15	मने रो च (3-1-52)	128
भिष्ट उव (4-2-61)	193	मन्त्रहरणार् (3-1-65)	10
भित्तिविद्या (4-1-51)	149	मन्त्रेभ्यो (4-3-27)	217

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
मातुस्तु (४ १ ९७)	१५८	यस्कलम्ब (४ १ १६४)	१७०
मातुलोवाप्यायाम्बा (३ ४ ८५)	१२३	यस्कलहा (४ १ ८७)	१०६
मापान्ततद (४ ४ ८७)	२७६	यस्य च भावन (३ १ २६८)	४४
मानुष्याथ (४ १ ९४)	१०८	याचितात् कन् (४ ४ ७३)	२७६
माने वय (१ ४ ३२)	२६८	याजकपूजक (३ २ १३४)	७६
माशब्द इत्यादिभ्य (४ १ १०१)	२८०	याज्याप्रवर्ग्योद्वल (३ ३ २६)	९०
मास्तुनलश्राणि (३ ३ ८१)	१०१	यामुदायनि (४ १ १४१)	१६६
माहकमदक (४ ३ ६१)	२२४	यावदियस्वे (३ २ १६)	७४
मिष्वापपदान् (३ १ ११९)	२१	युधिष्ठिर (४ १ ३०)	१४४
मिषाडम् (३ १ २८)	७	युवा ललति (३ २ ९२)	६९
मिमत्तत् (४ १ ११३)	१६६	युवोपवनेभ्य (४ ३ ४९)	२२१
मुक्तवाप्यायाम्बा (३ १ ११९)	१३५	युष्मद् पूनाया (३ १ १५७)	२९
मुद्रादण (४ १ ७७)	२७६	युष्मदस्मदोर्वा (४ ३ ९३)	२६१
मुखलोदक (४ १ १००)	११९	युष्मदस्मद्व्या (३ १ १६४)	३४
मूलनस्या (१ १ १४८)	२८७	यूनति (३ १ १२८)	१३७
मूलाश्रय (३ १ ९)	११४	यूपदीपाथ (४ ४ १८९)	२३३
मूलेनानाम्ये (१ ४ १०१)	२८	यूपसूपशर्प (३ ४ ६१)	१२४
मृगो ललतिदोष (३ १ १११)	१८	याम्यतान प्ला (३ २ १३)	७४
मेधादाहा (३ ३ २५)	८३	य दृष्टप्रयोत्रनेभ्य (४ २ ११)	१९१
मेरानि (३ १ २०)	४	योग्यवानुपुर्ग (३ ३ १४)	५४
यक्षराक्षस (३ ३ १२८)	१०७	रक्षति (१ ४ ८३)	२७७
यक्षनाप (३ ४ १०६)	१३६	रक्षो प्राणिनि (४ ९ १३)	२१०
यक्षकृक यक्ष (० १ १४६)	२६	रजतसीत (४ ४ ७)	२६४
यज्ञैर्नित्यम् (३ १ १२८)	२३	रथपत्नी गणकेन (३ २ १८५)	७६
यक्षवर्षा (१ ३ १८७)	२४६	रथात् कथ्यन् (१ २ ७८)	१३८
यक्षेभ्य (१ ३ १८१)	२४५	रथाद् घोवरि (१ ३ २०२)	२०८
यज्ञनारपुन (४ १ १८१)	१७१	रमेभ्य इभ्यो (३ १ १३४)	२४
यनश्च पावगात् (३ १ १२७)	१३६	राजदत्तलित (३ ३ ०९)	९७
यन्त्रिभ्यो (४ १ ३०)	१५०	राजम्यशैल्य (४ २ ८९)	१९९
यज्ञोऽपावटात् (३ ४ ३३)	११९	राप्ते यत् (४ १ १२८)	१६४
यतावदथके (३ २ ६०)	६३	राप्ताहवाका (३ ३ १३४)	१०८
यतो निर्धारण (३ १ २७२)	४४	राष्ट्राद् य (४ ३ २)	२१३
यथासादृश्ये (३ २ १५)	५४	रुज्यार्थाना (३ १ २८३)	४७
यमनविल (१ २ १३०)	२४	रुप्याताञ्च (४ ३ २५)	२१६
यवना लिप्याम् (३ १ ८९)	१२९	रेवतीकुक्कुट (४ १ १३६)	१६७
यवाद् दोषे (३ ४ ८८)	१२९	रेवद्रोहिण्या (३ ४ ६७)	१२०

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
रैवतिकश्चापिसि (1-3-266)	261	यमादीनां टापू (3-1-24)	4
रोगातपयोर्वा (1-3-105)	232	ययसा च (4-1-152)	287
रोण्याः सपूर्वायाः (1-2-111)	201	ययस्यचरमे (3-4-37)	119
लक्षणकला (4-2-51)	193	यरणशिरीष (4-2-117)	211
लक्षणश्यामयोः (1-1-110)	161	यराहपलाश (4-2-135)	209
लक्षणेनाभिप्रनी (3-2-20)	51	वर्गान्तात् (1-3-168)	213
लध्वक्षं (3-3-75)	100	वर्णानां च (3-3-87)	101
ललाटाद् भूषणे (4-3-172)	241	वर्णो वर्णेन (3-2-95)	69
लवणाद्वय (4-4-109)	281	वर्णो डक् (4-3-16)	215
लवणाह्लक् (4-1-76)	276	वर्णाप्रावृद्ध्यां (4-3-116)	234
लस्तिप्तस्ति (3-1-1)	1	वर्णवोपरि (4-1-186)	175
लाक्षारोचनाभ्यां (4-2-2)	183	वल्लूवसर्भा (4-2-148)	212
लाक्षादिक (1-4-97)	279	वर्णं गतः (4-4-146)	286
लिङो यासुट् (3-1-29)	5	वसन्तप्रीत्यादिषु (3-3-83)	101
लिट् इरेन् (3-1-8)	2	वसन्तवर्षा (4-2-49)	192
लिय पूजामिषवयो (3-1-118)	21	वसिष्ठादिभ्यो (4-3-241)	256
लृक् च वा (4-3-240)	256	वक्ष्वात् (4-4-61)	273
लृक् तद्धित (3-3-141)	110	वदेस्तुरिड् (4-3-270)	262
लृङ्यभुवः (3-1-39)	5	वकिनगारेषक (4-1-163)	170
लृक् क्रिया (4-1-117)	162	वा क्यप्. (3-1-141)	25
लृटः प्रथमयोः (3-1-16)	3	वा योमये (4-3-66)	225
लृटि च कृपः (3-1-144)	26	वाजादसमासे (4-1-53)	149
लृपि प्रकृति (3-3-145)	111	वातादलृथ (4-2-76)	198
लृप् च (4-4-36)	269	वान्ताद्वाभ्यां (4-1-148)	168
लृप् तदविधेये (4-2-8)	184	वावन्तः (3-3-122)	106
लुबाध्यायिरासु (4-3-206)	250	वा अष्टकपिष्ठलाभ्यां (4-1-197)	178
लुनल्यमान (3-2-23)	55	वामदेवाद् (4-2-12)	185
लोकान्तात् (4-3-165)	242	वामरथ (4-1-153)	168
लोट एहः (3-1-17)	4	वायुतुपित्रुषसो (4-2-36)	190
लोमोऽपल्लेषु (4-1-6)	140	वार्ये च (3-3-4)	83
लोहितचंशिन (4-1-47)	148	वालवायाद् ष्यो (4-3-200)	249
लोहितादिभ्यः (3-4-35)	119	वा लिप्ताया (3-1-69)	11
ल्यन्तेऽपि कर्माधिकरणयो. 3-1-246	43	वा वृद्धमृग्य (3-3-45)	94
वतश्चार् (4-1-58)	150	वा संज्ञया (3-4-73)	127
वतश्चार्त्त (3-4-123)	136	वामुदेवाहुनाभ्यां (4-3-219)	253
वसद्यालाभिजित् (4-3-130)	236	वाहीकप्रामेभ्यः (4-3-51)	222

सूत्रम्.	पृष्ठम्.	सूत्रम्.	पृष्ठम्.
शपः शपये (३-१-६२)	९	शुभ्राश्रदत्र (४-१-१४६)	१६७
शपभद्राजा (४-१-६६)	१५२	शस्त्राचामहयूयै (३-४-१०)	११४
शब्दद्वंद्वं (४-१-८४)	२७७	शर्पाच्च नायात् (४-१-१५०)	१६८
शब्दान्तरगतौ (३-१-१२६)	२२	श्लोकाभ्यां यत् (४-२-२१)	१८७
शम्पाङ्गल् (४-१-२३)	२६७	शेषमुनयोः (३-३-४८)	९५
शरणेऽग्नीधो (४-३-२७१)	२६२	शेषात् परस्मैपदानि (३-१-१४५)	२६
शरदः श्राद्धे (४-३-१०४)	२३२	शेषे (४-३-१)	२१३
शरदर्भतृग (४-४-१७)	२६६	शेषे प्रथमः (३-१-१५०)	२७
शरद्वन्धुनक (४-१८१)	१५५	शेषो बहुव्रीहिः (३-३-१)	८३
शरीरसंयोज (४-२-१०७)	२०३	शोणचण्डाराल (३-४-७४)	१२७
शरीरावयवात् (४-१-१९२)	२९४	शोभिहितार्हा (३-२-१२९)	७५
शर्कराया वा (४-२-१४९)	२१२	शौण्ड्यूर्त्तकितव (३-२-५७)	६२
शालङ्कुकोट्टीः (४-१-७८)	१५४	शौनकासाहस्य (४-३-२३०)	२५४
शालाल्लनो (४-१-१११)	२८१	शमधुः केशात् (३-३-६६)	९८
शसो नः (३-१-१८६)	३४	शपावात् (४-१-१४९)	१६८
शाकपर्णिव (३-२-१०३)	७०	श्येतैवहरित (३-४-५०)	१२२
शाकलाद् वा (४-३-२६९)	२६२	श्रद्धा मेधया (३-३-२४)	८९
शाकवापीलाभ्या (४-१-१००)	१५९	श्रविष्णुपाटाभ्यां (४-३-१३३)	२३७
शिक्षामिक्षा (४-४-१२१)	२८३	श्राणामास (४-४-१२६)	२८४
शिवाया बलच् (४-२-१४५)	२११	श्रुयोऽनादृशतेः (३-१-१०९)	१८
शिविकविभ्या (३-४-१२०)	१३५	श्रेण्येकपूय (३-२-१०२)	७०
शिरीष (४-१-१२)	२७०	श्वगणाहन् (४-४-५६)	२७३
शिरोलोभभा (४-१-३६)	१४५	श्वस्मन् (४-१-१०९)	१६१
शिल्पसृद्धादिभ्यः (४-४-११२)	२८१	श्वशुरस्योदन्त (३-४-११३)	१३४
शिवश्री (४-१-८४)	१५५	श्वशुरात् (४-१-१२९)	१६४
शिशुकन्दयम (४-३-२०४)	२५०	श्वस्तुद् च (४-३-१०७)	२३३
शीङो रत् (३-१-६)	२	श्वस्त्यश्चोषका (४-१-१९६)	१७८
शीर्षाय मायात् (४-१-१८८)	१७६	पथी (३-२-१३२)	७५
शीलमपूपादिभ्यः (४-४-११८)	२८२	पथी चानादरे (३-१-२६९)	४४
शी वा (३-१-१७१)	३२	पथी शेषे (३-१-२८०)	४४
शुक्राद् घन् (४-२-३०)	१८९	पथी हेतोः प्रयोगे (३-१-२३२)	४२
शुक्रः कृष्णेन (३-३-२३)	८९	पथ्यतस्यै (३-१-२५६)	४३
शुक्रच्छगल (४-१-९९)	१५९	षट्पया कन्धोऽनारेषु (३-३-१२५)	१०६
शुण्डका (४-३-१९२)	२४७	पितो क्षीप् (३-४-५२)	१२२
शून सम्प्रसारणं (४-१-१६६)	२९३	ष्णः संख्याया (३-१-१७९)	३३
शुभ्रदिष्ट (४-१-१०५)	१६०	संख्य (३-१-२२१)	४२

सूत्रम्.	शृङ्ग	सूत्रम्.	शृङ्ग
सहायां (३ ४-९५)	130	सपूर्वात् (४ ३ २५३)	259
सहाया (३ २ ६१)	63	सपूर्वात् (४ ३ १०१)	232
सहाया कृ (१ ४ २१)	267	सपूर्वायाश्च (४-४ १५५)	288
सहाया जन्मा (४ ४-१४२)	286	सप्तमी (३ ३ ९४)	102
सहायां धेनुध्या (४ ४ १४१)	287	सप्तमी चा (३-१ २७४)	44
सहाया मयिका (४ ३-२४७)	257	सप्तमी पूर्व (३ ३ ९)	84
सहायां शरदो (४ ३ १२०)	235	सप्तमी सिद्ध (३ २ ०६)	62
सहायां धवण (४ २ ९)	185	सप्तम्याधिक्य (३ १ २०८)	39
सहायामण (४ ३-१०६)	241	सभाया (४ ४ १६७)	280
सप्रतिभ्या (३ १-९२)	15	सम भूमि (३ २ २६)	55
सवत्सरात् (४ ३ १४४)	239	सम ह्युच (३ १ ११३)	19
सवत्सरात् (४-३ ११४)	234	सम प्रतिहाया (३ १ ९९)	16
सवाद्वाच्युत (४ ३ ४७)	271	समयानिकषा (३ १ २०३)	88
ससृष्ट (४-४-७४)	276	समवप्राधेय (३ १ ६४)	10
ससृष्ट (४ ४ ४८)	271	समवाचान् (४ ४ ९४)	- 9
ससृष्ट भक्ष्यम् (४ २ २०)	187	समविषमादिभ्यो (३ १-२१९)	41
सखयमि (४ २ १२४)	207	समस्तृताया (३ १ १०२)	17
सखयमि ३ ४ १००	132	समानतीर्थात् (४ ४ १३४)	285
सगति (३-२ ६५)	64	समानाच (४ ३ ८०)	229
सङ्कल (४ २ १०३)	202	समानात् (४ ३ १६३)	242
सङ्काय (४ ३ १२६)	207	समानाधिकरण (३ १-१४७)	26
सङ्काय (४ ३ २६८)	261	समानैक (३-४ ४९)	121
सङ्ख्याकनः (४ ४ ०९)	194	समानोदेर (४ ४ १८१)	291
सङ्ख्याय (३ २ १८)	54	समास (३ ३ १४८)	112
सङ्ख्यायान् (३ ३ ८९)	102	समास (४ ४ १६७)	290
सङ्ख्याया अनत (३ १-१९५)	36	समिध (४ ४ १६७)	262
सङ्ख्याया वश्येन (३ २ ३०)	56	समिध आधाने (४ ३ २७२)	53
सङ्ख्या विंशत्यादि (३ ३ ३०)	90	समीपसमृद्धयाश्च (३ २ १०)	90
सङ्ख्यां सुनर्थे (३ ३ ३)	83	समीपे वा (३ ३ २९)	100
सङ्गवर्द्ध (३ ४ ११७)	134	समीरणायदिल (३ ३ ७४)	22
सङ्ग्राहण (३-४ ८)	114	समुदाहृत्यो (३ १ १२४)	84
सदामत (४ १-१८०)	175	समुदाय (३ ३ १०)	220
सन (३ १ १०६)	17	समुद्राग्री (४ ३ ६३)	8
सन्ध्यास्तोष (४ ३ ११३)	234	समाङ्कने (३ १ ०७)	11
सन्महत् (३ २ ८६)	69	समा गम्यच्छ (३ १ ७१)	291
सपूर्वस्य (३ ४ ४७)	121	समो चाहि (४ ४ १७८)	56
		सम्प्रत्य (३ २ २८)	

सूत्रम्.	श्रम.	सूत्रम्.	श्रम.
सम्बोधने च (3-1-279)	11	मीढुदाभनेरानां (3-1-31)	5
सम्भोजन (3-1-6)	114	मुग्धुःसादिभ्यो वा (3-1-218)	41
सम्भूयोभ्यो (1-1-37)	145	मुग्धूमाजिन (4-2-116)	205
समाजः (1-1-152)	168	मुग्धिताम्भो (3-2-48)	60
सङ्गत्यायेकतेवः (3-3-103)	101	मुद्गयोः (3-1-34)	5
सर्पिमेषु (3-3-68)	9	मुत्तममुनि (4-2-133)	209
सर्वचर्मां (3-2-4)	52	मुपावत् (1-1-31)	144
सर्वतः (3-1-31)	119	मुपाठिन्यु (1-3-48)	221
सर्वनाम (3-3-91)	102	मुगे द्यैशार्थे (3-1-197)	36
सर्वनाम्नः (3-1-164)	31	मुष्टं मुषा (3-2-1)	51
सर्वरथात् (3-2-137)	76	मुग्नत्वात् (3-1-65)	125
सर्वसादेलेक् (1-2-57)	194	मुपास्तुयुं (1-2-109)	204
सर्वाण्यो वा (1-1-199)	295	मुग्धिनिरुवरस्यति (3-2-25)	55
सर्वात् (1-1-197)	"	मुस्तातादीन् (1-4-99)	279
सर्वभिर्युंमयेभ्यः (3-1-205)	38	सूचनावशेष्य (3-1-78)	12
सर्वैकजत् (3-2-76)	67	सूतस्य युक्त्यां (3-1-134)	188
सर्वैत्यदादीनि (3-3-113)	101	सूयां देवतायां (3-4-83)	128
सर्वोत्तर (1-1-138)	286	सूत्रः धदा (3-1-100)	16
सन्तुल्यत्वात् (1-3-210)	251	सेनाज्ञानि (3-3-42)	94
सवाभ्यो वामौ (3-1-22)	1	सेनान्तकाह (1-1-151)	169
सह तृतीयया (3-3-17)	87	सेनाया वा (4-4-96)	279
सहनम् (3-4-103)	132	सेनामुत्ताशक्त्य (3-3-130)	107
सहापयोगे (3-1-223)	42	सेहिह (3-1-18)	4
साधुना च (3-1-263)	44	सोमाद्व्यन् (1-2-35)	190
सार्वभिरं (1-3-108)	233	सो सोपोऽनम्यत्य (3-1-35)	5
सायाद्वमप्याह (3-2-123)	73	सोऽस्य निवायः (4-3-207)	250
साहवाद्गो (4-3-72)	227	स्तम्बाप्रार्थिषया (1-1-74)	151
सालेय (4-1-371)	172	स्तोत्रातिशयार्थे (3-2-34)	62
सास्मिन् पौर्णमासी (4-2-25)	188	स्तोत्राल्पकृच्छ्र (3-1-252)	43
सास्य देवता (1-2-28)	188	त्रियाम् (3-1-1)	113
सिंहकोष्ठयो (4-3-214)	252	त्रिया कृ (4-1-178)	173
सिंहव्याघ्र (3-2-59)	113	त्रिया लृक् (1-1-59)	150
सिच (3-1-38)	5	त्री पुंश्च (3-3-107)	101
सिन्धुपान्धारि (4-3-212)	251	त्रीपुसाभ्यां (4-1-19)	142
सिन्धवकराभ्या (4-3-126)	236	त्रीवहुयु पृक् (4-1-70)	152
सीतया समिते (1-4-151)	288	त्रीयूभ्यां (3-1-192)	35

सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्
स्त्रीषु सोवीर (४ २ १०८)	२०३	हरिद्रामहाराज (१ २ ६)	१८४
स्य प्रतिज्ञानिर्णय (३ १ ६३)	१०	हरिद्रुतुम्बुर (४ ३ २३१)	२५५
स्यपिडलच्छेत (४ २ १९)	१८७	हरिब्रह्म (३ ३ २७)	९०
स्यानान्त (४ ३ १२८)	२३६	हरातकपिथ्या (४ ४ ३७)	२६९
स्यामाजिना (४ ३ १७६)	२४४	हरीतक्यादिषु (३ ३ १४९)	११२
स्नात्वाकासक ३ २ १२०)	७२	हलसीराट्टक (४ ४ २५८)	२५९
स्पर्धायामाह (३ १ ७७)	१३	हलसीराट्टक (४ ४-१४१)	२८६
स्मृत्यर्थदेशा (३ १ २८१)	४५	हलात् क्ये (४ १ १६४)	२८९
स्मृदक्षिण्या (३ १-१०७)	१८	हविर्भ्यो वा (१ ४-१८८)	२९३
स्मै च तीयात् (३ १ १७४)	३३	हस्त्यचित्तम् (४ २ ६७)	१९६
स्व सपूर्वाच्च (४ १ १३१)	१६४	हायनाद् वयसि (१ ४ २०)	११७
स्वती पुजायाम् (३ २ १५०)	७९	हित मध्य (४ १ १२४)	२८४
स्वपरजनदेव (४ ३ ८९)	२३०	हितसुखाम्या (३ १ ३०६)	५०
स्वमानपुष्पात् (३ १ १८१)	३४	हिमारण्याम्ना (३ १ ८)	१२९
स्वयसामी केन (३ २ ३६)	५८	हृन्नो गत (३ १ ६०)	९
स्वरभिन्नानां (३ ३ १०४)	१०१	हृदयस्य (१ ४ १६०)	२६९
स्वसु (४ १ १२१)	१६३	हेतौ (३ १ २२७)	४२
स्वाहादुपसर्जनात् (३ ४ ९६)	१३०	हेमन्तात् (४ ३ ११५)	२३१
स्वाहादेरकृत (३ ४ ९२)	१३०	हेमाद्यात् (४ १ ११)	४४
स्वामीश्वरविपति (३ १ २७०)	४४	होगोदाहात् (१ ४ २८)	२६८
हनः प्रतिभ्याम् (३ १ २८७)	४६	ह्रस्वापो जुद् (३ १ १९१)	३७
हरितकिन्दास (४ १ १४)	१४७	ह्रस्वो नपुसके (३ ३ १११)	११०
हरितादिभ्योऽम (४ १ ७९)	१५५		

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

RS AS. P.

भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandurapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampurān.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No 1—दैवम् Daiva (Vjākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇaśaśukamuni (out of stock).	1	0	0
No 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇaśaśukamuni (out of stock).	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition).	0	4	0
No 4—शिवलीलार्णव Sivalilarnava (Kāvya) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita (out of stock).	2	0	0
No 5—व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (out of stock)	2	12	0
No 6—दुर्घटवृत्तिः Durghatavṛtti (Vjākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock)	2	0	0
No 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapra- śika (Vedānta) by Sadāśivendrasara- svatī (out of stock).	2	4	0
No 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1	0	0

No 9—	विरुपाक्षपञ्चाशिका Virupaksapancasika (Vedānta) by Virūpākṣanātha with the commentary of Vidyācakra vartin (out of stock).	0	8	0
No 10—	मातङ्गलीला Matangalīla (Gṛjalakṣṇa) by Nīlakaṇṭha (out of stock)	0	8	0
No 11—	तपतीसंवरणम् Tapatisamvarana (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (out of stock)	2	4	0
No 12—	परमार्थसारम् Paramarthasara (Vedānta) by Adīśeṣa with the commentary of Rāghavānanda (out of stock).	0	8	0
No. 13—	सुभद्राधनञ्जयम् Subhadrādhanañjaya (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (out of stock).	2	0	0
No 14—	नीतिसारः Nitisara (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Śankararya (out of stock).	3	8	0
No 15—	स्वप्नवासवदत्तम् Svapnavasavadatta (Nāṭaka) by Bhāsa (second edition).	1	8	0
No 16—	प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् Pratijñayaugandha- rayana (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock).	1	8	0
No. 17—	पञ्चरात्रम् Pancaratra (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock).	1	0	0
No 18—	नारायणीयम् Narayaniya (Stuti) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment- ary of Deśanāṅgalavārya (second edition).	4	0	0
No 19—	मानमेयोदयः Manameyodaya (Mīmāṃsa) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Paṇḍita (out of stock).	1	4	0
No 20—	अविमारकम् Avimaraka (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock)	1	8	0
No 21—	बालचरितम् Balacarita (Nāṭaka) by Bhāsa (out of stock)	1	0	0

- No 22—मध्यमन्यायोग-दूतवाक्य दूतघटोत्कच-कर्णभारो-
रुमङ्गानि *Madhyamavyayoga-Duta-
vakya-Dutaghatotkaca-Karna-
bhara and Urubhanga (Nāṭaka)*
by Bhāṣa (*out of stock*) 1 8 0
- No 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः *Nanartharnavasam-
ksepa (Kośa)* by Keśavasvāmin
(Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas)
(*out of stock*). 1 12 0
- No 24—जानकीपरिणयः *Janakiparinaya (Kāvya)*
by Cakra Kavi (*out of stock*) 1 0 0
- No 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका *Kanadasiddhanta-
candrika (Nyāya)* by Gaṅgādhara-
sūri (*out of stock*) 0 12 0
- No 26—अभिषेकनाटकम् *Abhisekanataka* by
Bhāṣa (*out of stock*) 0 12 0
- No 27—कुमारसम्भवः *Kumarasambhava (Kāvya)*
by Kālidāsa with the two comment-
aries, *Prakāśikā* of Aruṇagirinātha
and *Vivaraṇa* of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part I, 1st and 2nd Sargas)
(*out of stock*) 1 12 0
- No 28—वैखानसधर्मसूत्रः *Vaikhanasadharmapra-
sna (Dharmasūtra)* by Viḥkhas
(*out of stock*) 0 8 0
- No 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः *Nanartharnavasam-
ksepa (kośa)* by Keśavasvāmin
(Part II, 3rd Kāṇḍa) (*out of stock*). 2 4 0
- No 30—वास्तुविद्या *Vastuvidya (Śilpa)* (*out of
stock*) 0 12 0
- No 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः *Nanartharnavasam-
ksepa (Kośa)* by Keśavasvāmin
(Part III, 4th, 5th and 6th
kāṇḍas) 1 0 0
- No 32—कुमारसम्भवः *Kumarasambhava (Kāvya)*
by Kālidāsa with the two comment-
aries, *Prakāśikā* of Aruṇagirinātha
and *Vivaraṇa* of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas)
(*out of stock*). 3 8 0

- No. 33—**वारुचसंग्रहः Vararucasangraha**
(Vyākaraṇa) with the commentary
Dīpaprabhā of Nārāyaṇa
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 34—**मणिदर्पणः Manidarpana** (Nyāya) by
Rājacūḍāmaṇimakhin. 1 4 0
- No. 35—**मणिसारः Manisara** (Nyāya) by Gopī-
nātha. 1 8 0
- No. 36—**कुमारसम्भवः Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśika of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part III, 6th, 7th and 8th Sargas). 8 0 0
- No. 37—**आशौचाष्टकम् Asaucastaka** (Smṛti) by
Vararuci with commentary. 0 4 0
- No. 38—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**
(Kośa) by Amarasimha with the com-
mentary Tikāsarvasva of Vandy-
aghaṭṭya Sarvānanda (Part I, 1st
Kāṇḍa). 2 0 0
- No. 39—**चारुदत्तम् Carudatta** (Nāṭaka) by Bhāsa
(*out of stock*). 0 12 0
- No. 40—**अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra** by Rājānaka-
Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva
of Maṅkhaka and its commentary by
Samudrabandha (*second edition*). 2 8 0
- No. 41—**अध्यात्मपटलम् Adhyatmapatala** (Ve-
dānta) by Āpastamba with Vivaraṇa
of Śrī Śaṅkara-Bhagavat-Pāda
(*out of stock*). 0 4 0
- No. 42—**प्रतिमानाटकम् Pratimanataka** by Bhāsa
(*out of stock*). 1 8 0
- No. 43—**नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana**
(Kośa) by Amarasimha with the two
commentaries, Amarakośodghāṭana of
Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of
Vandyaghaṭṭya Sarvānanda (Part II,
2nd Kāṇḍa, 1-6 vargas). 2 8 0
- No. 44—**तन्त्रसुद्धम् Tantrasuddha** by Bhaṭṭāraka
Vedottama (*out of stock*). 0 4 0

		RS	AS	P.
No 45—	प्रपञ्चहृदयम् Prapancahṛdaya	1	0	0
No 46—	परिभाषावृत्ति Paribhasavṛtti (Vyākaraṇa) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita	0	8	0
No 47—	सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I)	1	12	0
No 48—	सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Do Do (Part II).	2	0	0
No 49—	गोलदीपिका Goladīpikā (Jyotiṣa) by Parameśvara	0	4	0
No 50—	रसार्णवसुधाकर Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Śiṅga Bhūpāla	3	0	0
No 51—	नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasiṃha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kāśīśvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghaṭīya Śrīvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7 10 vīrgas)	2	0	0
No 52—	नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasiṃha with the commentary Tīkāsarvasva of Vandyaghaṭīya Śrīvānanda (Part IV, 3rd Kanda)	1	8	0
No 53—	शब्दनिर्णय Śabdanirṇaya (Vedānta, by Prakāśātmayatindra	0	12	0
No 54—	स्फोटसिद्धिन्यायविचार Sphotasiddhinyayavicāra (Vyākaraṇa)	0	4	0
No 55—	मत्तविलासप्रहासनम् Mattavīlasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikrama varman (out of stock).	0	8	0
No 56—	मनुष्यालयचन्द्रिका Manuṣyalaya- chन्द्रika (Śilpa) (out of stock),	0	8	0
No 57—	रघुवीरचरितम् Raghuvīracarita (Kāvya)	1	4	0
No 58—	सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III).	2	0	0

- No. 59—नागानन्दम् *Nagananda* (Nāṭaka) by
Harṣadeva with the commentary
Vimarśinī of Śivarāma (*out of
stock*). 8 4 0
- No. 60—लघुस्तुतिः *Laghustuti* by Laghubhaṭṭāraka
with the commentary of Rāghavānanda. 0 8 0
- No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् *Siddhantasiddhanjana*
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī
(Part IV). 1 4 0
- No. 62—सर्वमतसंग्रहः *Sarvamatasangraha*.
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 63—किरतार्जुनीयम् *Kiratarjuniya* (Kāvya)
by Bhāravi with the commentary Sa-
bdārthadīpikā of Citrabhānu (1, 2
and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—मेघसन्देशः *Meghasandesa* by Kālidāsa
with the commentary Pradīpa of
Dakṣiṇāvartanātha. 0 12 0
- No. 65—मयमतम् *Mayamata* (Śilpa) by Maya-
muni (*out of stock*). 3 4 0
- No. 66—महार्थमञ्जरी *Maharthamanjari* (Darsana)
with the commentary Parimala of
Maheśvarānanda. 2 4 0
- No. 67—तन्त्रसमुच्चयः *Tantrasamuccaya* (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
Vimarśinī of Śaṅkara (Part I,
1-6 Pāṭalas) (*out of stock*). 3 4 0
- No. 68—तत्त्वप्रकाशः *Tattvaparakasa* (Āgama) by
Śrī Bhojadeva with the commentary
Tātparyadīpikā of Śrī Kumāra 1 12 0
- No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः *Isanasivaguru-
devapaddhati* (Tantra) by Īśānaśiva-
gurudevamiśra Part I, Sāmānya-
pāda). 1 8 0
- No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः *Aryamanjusrimula-
kalpa* (Part I). 2 8 0

- No. 71—तन्त्रसमुच्चय *Tantrasamuccaya* (Tantra) by Nāriyana with the commentary Vimarśinī of Śaṅkara (Part II, 7—12 Pāṭalās) (*out of stock*) 3 8 0
- No. 72—ईशानशिखगुरुदेवपद्धति *Isanasivagurudevapaddhati* (Tantra) by Īśānaśiva-gurudevamīśa (Part II Mantrapāda). 4 0 0
- No 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाश *Iśvarapratipatti-prakasa* (Vedānta) by Mādhusūdana-sarasvatī 0 4 0
- No 74—याज्ञवल्क्यस्मृति *Yajñavalkyasmṛti* with the commentary Bālakrīḍa of Viśvarūpācārya (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāya) 3 4 0
- No 75—शिल्परत्नम् *Silparatna* (Śilpa) by Śrī-kumāra (Part I) 2 12 0
- No. 76—आर्यमन्जुश्रीमूलकल्प *Āryamanjusrīmūla-kalpa* (Part II) 3 0 0
- No 77—ईशानशिखगुरुदेवपद्धति *Isanasivagurudevapaddhati* (Tantra) by Īśānaśiva gurudevamīśa (Part III, Kriyāpāda 1—30 Pāṭalās). 3 0 0
- No 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् *Asvalayanagṛhyasūtra* with the commentary Anāvīḍa of Haradattācārya 2 6 0
- No. 79—अर्थशास्त्रम् *Ārthasastra* of Kauṭilya with commentary by Mahāmahopādhyāya T Gaṇapati Śāstri (Part I, 1 & 2 Adhikaraṇās) 3 12 0
- No 80—अर्थशास्त्रम् *Do. Do* (Part II, 3—7 Adhikaraṇās) 4 0 0
- No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृति *Yajñavalkyasmṛti* with the commentary Bālakrīḍa of Viśvarūpācārya (Part II Prāyaścittādhyāya). 2 0 0
- No. 82—अर्थशास्त्रम् *Ārthasastra* of Kauṭilya with commentary by Mahāmahopādhyāya T Gaṇapati Śāstri (Part III, 8—15 Adhikaraṇās). 3 4 0

- No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati (Tantra) by Iśāna-
śivagurudevamiśra (Part IV, Kriyā-
pāda 31-64 Pāṭalāḥ and Yogapāda). 3 8 0.
- No. 84—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa (Part III). 2 0 0
- No. 85—विष्णुसंहिता Viṣṇusamhita (Tantra). 2 8 0
- No. 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kāvya)
by Kṛṣṇakavi. 1 8 0
- No. 87—सङ्गीतसमयसारः Saṅgītasamayāsara
(Saṅgīta) of Saṅgītakara Pārśva-
deva. 1 2 0
- No. 88—काव्यप्रकाशः Kavyaprakāśa (Alaṅkāra)
of Maṃmatābhaṭṭa with the two com-
mentaries, Saṃpradāyaprakāśinī of
Śrī Vidyācakravartin and Sāhi-
tyacūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāli
(Part I, 1-5 Ullāśas). 3 0 0
- No. 89—स्फोटसिद्धिः Sphoṭasiddhi (Vyākaraṇa)
by Bharatamiśra. 0 8 0
- No. 90—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mīmamsasloka-
vartika with the commentary Kāśika
of Sucaritamiśra (Part I). 2 8 0
- No. 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varāhamihira-
cārya with the Vivaraṇa of Rudra. 3 0 0
- No. 92—रसोपनिषत् Rasopaniṣat. 2 0 0
- No. 93—वेदान्तपरिभाषा Vedantapārībhāṣa
(Vedānta) of Dharmarājādharmaśāstra
with the commentary Prakāśika of
Paddadīkṣita. 1 8 0
- No. 94—बृहद्देशी Brihaddesi (Saṅgīta) of
-Mataṅgamuni. -1 8 0
- No. 95—रणदीपिका Ranadīpika (Jyotiṣa) of
Kumārāgapaṇka. 0 4 0

- No. 96—ऋक्संहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Skāndasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamadhavārya (Part I, the 1st Adhyāya in the 1st Aṣṭaka) 1 8 0
- No. 97—नारदीयमनुसंहिता Naradiyamanusamhita (Smṛti) with the Bhāṣya of Bhṛgusvāmin 2 0 0
- No. 98—शिल्परत्नम् Śilparatna (Śilpa) by Śrī-kumāra (Part II) 2 8 0
- No. 99—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mīmamsasloka-vartika (Mīmāṃsā) with the commentary Kāśikā of Sucrītamiśra (Part II) 2 0 0
- No. 100—काव्यप्रकाश Kavyaprakasa' (Alaṅkāra) of Maṃmatābhāṭṭa with the two commentaries, Saṃpiṇḍāyaprakāśin of Śrīvidyācākravartin and Saṃtāya cādamani of Bhāṭṭagopāla (Part II, 6-10 Ullāsaś). 5 0 0
- No. 101—आर्यभटीयम् Āryabhaṭīya (Jyotiṣ) of Āryabhaṭīcārya with the Bhāṣya of Nīlakaṇṭhaomasutyaṇ (Part I Gaṇitapāda) 2 8 0
- No. 102—दत्तिलम् Dattila (Sāṅgīta) of Dattila-muni. 0 4 0
- No. 103—हंससन्देश Hamsasandesa (Vedānta) with commentary 0 8 0
- No. 104—साम्बपञ्चाशिका Sambapancasika (Stuti) with commentary. 1 0 0
- No. 105—निधिप्रदीप Nidhipradipa of Siddha-śrīkaṇṭhaśambhu 0 4 0
- No. 106—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa Bhāṭṭa with commentary (Part I) 1 0 0

No. 107—काव्यरत्नम् Kavyaratna (Kavya) of Arhaddāsa	0 12 0
No. 108—बालमार्ताण्डविजयम् Balamartanda- vijaya (Nāṭaka) of Devarājakaṇṇi.	1 8 0
No. 109—न्यायसारः Nyayasara with the commentary of Vāsudevasūri.	1 8 0
No. 110—आर्यभटीयम् Aryabhaṭīya (Jyotiṣa) of Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of Nīlakaṇṭhasomasutvan. (Part II. Kalakriyapāda)	1 0 0
No. 111—हृदयप्रियः Hridayapriya (Vaidyaka) by Parameśvara,	8 0 0
No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च । Kucelopakhyaṇa and Ajamilopakhyaṇa (Saṅgīta) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	0 4 0
No. 113—सङ्गीतकृतयः Saṅgitakṛtis (Gāna) of H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1 0 0
No. 114—साहित्यमीमांसा Sahityamīmāṃsa (Alaṅkāra)	1 0 0
No. 115—ऋक्संहिता Rksamhita (with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhava- vārya) (Part II 2nd Adhyāya in the 1st Aṣṭaka.)	1 8 0
No. 116—वाक्यपदीयम् Vakyapadīya (Vyākaraṇa) with the commentary Prakīrṇaka- prakāśa by Helarāja son of Bhūtīrāja. (Part I).	1 8 0

- No. 117—सरस्वतीकण्ठामरणम् *Sarasvatikantabharana* (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārāyaṇa Dapdanātha. (Part I). 1 8 0
- No. 118—बालरामभरतम् *Balaramabharata* (Nāṭya) by Balarāma Varma Vanci Mahārāja. 2 8 0
- No. 119—विवेकमार्तण्डः *Vivekamarthanda* (Vedānta) of Viśvarūpadeva 0 8 0
- No. 120—शौनकीयम् *Saunakiya* (Smṛti) 0 8 0
- No. 121—वैखानसागमः *Vaikhanasagama* (Tantra) of Marīci. 2 0 0
- No. 122—प्रबोधचन्द्रोदयम् *Prabodhacandrodaya* (Nāṭaka) by Kṛṣṇamīśrayati with the commentary Nāṭakābharana of Śrī Govindāmṛta bhagavan. 2 0 0
- No. 123—सङ्ग्रामविजयोदयः *Sangramavijayodaya* (Jyotiṣa). 2 0 0
- No. 124—हरमेखला *Haramekhala* (Vaidyaka) of Mahuka with commentary (Part I. chapters 2, 3 & 4) 1 8 0
- No. 125—कोकसन्देशः *Kokasandesa* (Kāvya) by Viṣṇutrāta. 0 8 0
- No. 126—करणपद्धतिः *Karanapaddhati* (Jyotiṣa). 0 4 0
- No. 127—सरस्वतीकण्ठामरणम् *Sarasvatikantabharana* (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārāyaṇa Dapdanātha. (Part II). 1 8 0
- No. 128—भृङ्गसन्देशः *Bhringasandesa* (Kāvya) by Vāsudeva. 0 6 0
- No. 129—हंससन्देशः *Hamsasandesa* (Kāvya) 1 4 0

No. 130—महानयप्रकाशः Mahanayaprakasa (Vedānta) by Abhinavaguptācārya.	0	8	0
No. 131—वृत्तवार्तिकम् Vṛttavārtika (Chandaṣ) by Rāmapāpivāda.	1	8	0
No. 132—तन्त्रोपाख्यानम् Tāntropakhyana (Kāvya)	0	6	0
No. 133—उदयवर्मचरितम् Udayavarmacarita.	0	4	0
No. 134—योगयाज्ञवल्क्यम् Yogayajñavalkya with commentary (Part II Chapter 5)	0	4	0
No. 135—सर्वदर्शनकौमुदी Sarvadarsanakaumudī by Mādhavāsarasvatī.	1	0	0
No. 136—हरमेखला Haramekhala of Mahuka with commentary (Part II Chapter 5)	0	8	0
No. 137—स्कान्दसारिरकम् Skandasariraka with commentary.	2	4	0
No. 138—आश्वलायनगृह्यमन्त्रव्याख्या Asvalayana- grhyamantravyakhya of Haradattamiśra.	2	8	0
No. 139—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇabhaṭṭa with the commentary of K. Sāmba- siva Śāstrī (Part II).	0	12	0
No. 140—सरस्वतीकण्ठाभरणम् Sarasvatikānta- bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārāyaṇa Daṇḍanātha			